

**STRUKTURALNE I PRZESTRZENNE
UWARUNKOWANIA ROZWOJU
PODKARPACKIEGO ROLNICTWA**

Uniwersytet Rzeszowski – Wydział Ekonomii

**STRUKTURALNE I PRZESTRZENNE
UWARUNKOWANIA ROZWOJU
PODKARPACKIEGO ROLNICTWA**

RZESZÓW 2013

REDAKCJA NAUKOWA

prof. dr hab. Adam Czudec
dr Marek Cierpień-Wolan

AUTORZY

prof. dr hab. Adam Czudec – *Uniwersytet Rzeszowski*
dr hab. Grzegorz Ślusarz, prof. UR – *Uniwersytet Rzeszowski*
dr Ewa Baran – *Uniwersytet Rzeszowski*
dr Bogumiła Grzebyk – *Uniwersytet Rzeszowski*
dr Andrzej Mantaj – *Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie*
dr Teresa Miś – *Uniwersytet Rzeszowski*
dr Artur Ostromecki – *Uniwersytet Rzeszowski*
dr Alina Walenia – *Uniwersytet Rzeszowski*
dr Dariusz Zajac – *Uniwersytet Rzeszowski*

RECENZENT

prof. dr hab. Jan Siekierski

KOREKTA JĘZYKOWA

Małgorzata Kuźniar

PROJEKT OKŁADKI

Bożena Świder

SKŁAD KOMPUTEROWY

Adam Kielar, Bożena Świder

ISBN 978-83-7586-084-9

DRUK I OPRAWA

Wydawnictwo Oświatowe "FOSZE"
35-021 Rzeszów, ul. W. Pola 6
Nakład 300+20 egz.

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
1. SPECYFIKA PODKARPACKIEGO ROLNICTWA NA TLE OGÓLNOPOLSKIM	10
1.1. Znaczenie rolnictwa w strukturze gospodarki	12
1.2. Wykorzystanie zasobów ziemi rolniczej	13
1.3. Pogłowie zwierząt gospodarskich	17
1.4. Wyposażenie w maszyny rolnicze	18
1.5. Działalność pozarolnicza bezpośrednio związana z rolnictwem	20
1.6. Produkcja końcowa i struktura dochodów	22
2. ZASOBY ZIEMI PODKARPACIA I ICH WYKORZYSTANIE	27
2.1. Zróżnicowanie przestrzeni produkcyjnej regionu	28
2.2. Przeobrażenia strukturalne zasobów ziemi Podkarpacia	33
3. POGŁOWIE ZWIERZĄT GOSPODARSKICH W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM	45
3.1. Chów bydła i krów mlecznych	51
3.2. Trzoda chlewna	53
3.3. Chów owiec	54
3.4. Konie	59
4. WYPOSAŻENIE GOSPODARSTW W CIĄGNIKI I MASZYNY ROLNICZE NA PODKARPACIU	64
4.1. Najważniejsze uwarunkowania wyposażenia gospodarstw w ciągniki rolnicze	64
4.2. Zmiany w wyposażeniu gospodarstw w maszyny i urządzenia rolnicze w latach 2002–2010	70
5. POZAROLNICZA DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA ROLNIKÓW NA PODKARPACIU	86
5.1. Przesłanki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników	86
5.2. Pozarolnicza działalność gospodarza rolników w województwie podkarpackim	90
5.3. Wpływ wybranych czynników na poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w regionie Podkarpacia	102
6. DOCHODY LUDNOŚCI ROLNICZEJ I AKTYWNOŚĆ EKONOMICZNA	107
6.1. Kształtowanie się dochodów z działalności rolniczej na Podkarpaciu	107
6.2. Aktywność ekonomiczna podkarpackiej ludności	112
7. ŚRODOWISKOWE ASPEKTY PRODUKCJI ROLNICZEJ NA PODKARPACIU	128
7.1. Funkcje ekologiczne w działalności gospodarczej	128
7.2. Nakłady określające intensywność produkcji roślinnej	135
ZAKOŃCZENIE	141
BIBLIOGRAFIA	144

WSTĘP

Zmiany zachodzące w rolnictwie mają ważne znaczenie ekonomiczne i społeczne zwłaszcza w kontekście zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego i wypełniania przez ten sektor gospodarki, funkcji o charakterze nierynkowym (dbałość o środowisko przyrodnicze, pozytywne oddziaływanie na strukturę osadniczą na obszarach wiejskich). Istotnym argumentem uzasadniającym potrzebę analizy i oceny przemian zachodzących w rolnictwie jest także szeroki zakres wspierania tego sektora środkami publicznymi i w związku z tym konieczne wydaje się poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy środki te są wydatkowane racjonalnie, w tym czy korzyści społeczne są adekwatne do wysokości ponoszonych wydatków.

Problemy te mogą być rozpatrywane z dwóch punktów widzenia:

- perspektywy globalnej, a zwłaszcza oddziaływania przemian w europejskim rolnictwie na poprawę, jego konkurencyjności na rynku światowym i zachowanie walorów obszarów wiejskich w Unii Europejskiej;
- aspektów regionalnych i lokalnych pozwalających ocenić zakres i tempo przemian ekonomicznych i społecznych w rolnictwie różnych regionów, pod kątem stopnia ich zróżnicowania między regionami i w skali lokalnej.

Podejście takie pozwala z jednej strony ocenić efekty stosowania instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej w różnych regionach, z drugiej zaś może być podstawą do wskazania i wypracowania regionalnie zorientowanych instrumentów wsparcia rolnictwa, dla poprawy efektywności wykorzystania środków publicznych.

Polska należy do grupy państw Unii Europejskiej, których rolnictwo od kilkunastu lat jest mocno dofinansowywane środkami europejskimi. Jednocześnie poziom rozwoju rolnictwa wykazuje w Polsce duże regionalne zróżnicowanie¹. Z tego względu uzasadnione jest badanie uwarunkowań przesądzających o takich różnicach oraz o ich znaczeniu dla stanu całego polskiego rolnictwa.

Przykładem regionu o dużych zasobach ziemi rolniczej i wysokim odsetku osób pracujących w rolnictwie jest Podkarpacie. Jest to przy tym region zaliczany do peryferyjnych nie tylko z powodu położenia geograficznego (wschodnia granica UE), ale przede wszystkim ze względu na niski poziom rozwoju gospodarczego, na tle innych regionów w Polsce, w tym także mały udział rolnictwa w tworzeniu PKB, niewynikający jednak z wysokiej dynamiki rozwoju nierolniczych sektorów gospodarki, jak ma to miejsce w regionach dobrze rozwiniętych (świadczy o tym jeden z najniższych w Polsce wskaźników PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca woj. podkarpackiego). Uzasadnione jest w tym kontekście pytanie o możliwości poprawy wykorzystania zasobów podkarpackiego rolnictwa i zwiększenia jego znaczenia w strukturze gospodarki regionu, a także w działaniach na rzecz zacho-

¹ Szerzej na ten temat m.in. A. Czudec, R. Kata, *Miejsce rolnictwa w gospodarce regionów – wzajemne relacje i ich znaczenie ekonomiczne*, Roczniki Naukowe SERiA, z. 2, 2013 (w druku).

wania walorów środowiska przyrodniczego, jako że niemal połowa powierzchni Podkarpacia jest objęta różnymi formami ochrony środowiska przyrodniczego.

Jako cele badań przyjęto:

- ocenę przebiegu procesu zmian strukturalnych w rolnictwie podkarpackim na tle całego polskiego rolnictwa;
- określenie kierunków wykorzystania ziemi rolniczej w ujęciu przestrzennym i czasowym, ze szczególnym uwzględnieniem procesu wyłączania ziemi z rolniczego użytkowania;
- ocenę stanu i struktury pogłowia zwierząt gospodarskich, zwłaszcza w kontekście intensywności chowu i kształtowania się kierunków specjalizacji;
- ustalenie poziomu wyposażenia podkarpackiego rolnictwa w podstawowe maszyny rolnicze i relacji między zasobami ziemi a składnikami kapitału rzeczowego;
- identyfikację zakresu powiązań między działalnością rolniczą i pozarolniczą, ze szczególnym uwzględnieniem stopnia wykorzystania zasobów czynników wytwórczych pozostających w dyspozycji gospodarstw rolnych;
- ocenę znaczenia działalności rolniczej i pozarolniczej w kształtowaniu dochodów rodzin rolniczych;
- określenie powiązań między stanem środowiska przyrodniczego a zakresem stosowania metod produkcji rolniczej chroniących zasoby środowiska przyrodniczego, zwłaszcza na obszarach objętych różnymi formami ochrony.

Tak ukierunkowane badania miały – w założeniach Autorów – dać odpowiedź na podstawowe pytanie o perspektywy rolnictwa na Podkarpaciu w świetle dotychczasowego poziomu rozwoju, w tym zwłaszcza o najbardziej adekwatne do jego specyfiki kierunki zmian w latach 2014–2020, w nawiązaniu do strategicznych celów Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej.

W badaniach wykorzystano wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku, a także z 2002 roku. Ze względu na duże wewnętrzne zróżnicowanie warunków przyrodniczych dla produkcji rolniczej (obszary górskie i inne ONW, obszary objęte różnymi formami ochrony, zróżnicowana jakość gleb) ocenę stanu rolnictwa przeprowadzono na poziomie jednostek gminnych, co dało możliwość ustalenia zakresu przestrzennego zróżnicowania rolnictwa. W tych przypadkach, gdzie dane spisowe z lat 2010 i 2002 były porównywalne, przeprowadzono analizę w ujęciu dynamicznym, co pozwoliło ocenić tempo zmian wielu parametrów charakteryzujących poziom rozwoju rolnictwa.

Większość prezentowanych tu danych empirycznych została przygotowana przez pracowników Urzędu Statystycznego w Rzeszowie na potrzeby tej pracy, za co Autorzy składają gorące podziękowania. Szczególne słowa wdzięczności pragniemy skierować pod adresem dyrektora Urzędu Statystycznego w Rzeszowie Pana dra Marka Cierpiał-Wolana, za wszechstronną pomoc na każdym etapie pracy nad tą monografią.

Mamy nadzieję, że publikacja ta znajdzie czytelników nie tylko wśród studentów zainteresowanych problematyką ekonomiczno-rolniczą, ale także wśród

pracowników różnych instytucji działających w otoczeniu sektora rolno-żywnościowego na Podkarpaciu i stanie się kolejnym ogniwem w rozwijaniu współpracy i wymiany poglądów między środowiskiem nauki i praktyki gospodarczej.

Podjęta tu problematyka jest kontynuacją rozpoczętych w Rzeszowie w 1973 roku, a więc przed czterdziestoma laty, studiów i badań naukowych z zakresu ekonomii rolnictwa, najpierw w strukturach Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie (w latach 1973–2001), a obecnie na Wydziale Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Chcielibyśmy zatem, aby prezentowane tu wyniki badań miały swój udział nie tylko w budowaniu silnego ekonomicznie rolnictwa na Podkarpaciu, ale by stanowiły także wkład w rozwój wiedzy ekonomiczno-rolniczej.

1. SPECYFIKA PODKARPACKIEGO ROLNICTWA NA TLE OGÓLNOPOLSKIM

Podkarpacie jest jednym z kilku regionów Polski Wschodniej zaliczanych do słabiej rozwiniętych gospodarczo i niewykorzystujących w pełnym stopniu potencjału gospodarczego i społecznego.

Do najbardziej specyficznych cech Podkarpacia można zaliczyć:

- niski poziom rozwoju gospodarczego przy znacznym wewnętrznym jego zróżnicowaniu;
- bardzo wysoki odsetek ludności wiejskiej w ogólnej liczbie mieszkańców i problemy rozwojowe peryferyjnych obszarów wiejskich;
- wysoki odsetek obszarów prawnie chronionych w ogólnej powierzchni regionu, ale słabe wykorzystanie tego potencjału w rozwoju turystyki;
- słabe ekonomicznie rolnictwo, przy wysokim odsetku osób pracujących w gospodarstwach rolnych².

Powszechnie stosowaną miarą poziomu rozwoju gospodarczego jest wielkość produktu krajowego brutto (PKB) w przeliczeniu na 1 mieszkańca. W 2010 roku wskaźnik ten dla Podkarpacia wynosił zaledwie 67,7% przeciętnego wskaźnika dla całej Polski i był najniższy spośród wszystkich województw. Tempo przyrostu PKB na Podkarpaciu w latach 2005–2010 wynosiło 22,5% i było o 3,2 punktu procentowego niższe od wskaźnika przyrostu PKB dla Polski³.

Podkarpacie charakteryzuje się niskim poziomem spójności wewnętrznej. Spośród czterech podregionów, relatywnie wysoki poziom PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca ma podregion rzeszowski (80% wskaźnika dla Polski). Natomiast zdecydowanie niższe wskaźniki mają podregiony: przemyski (53,2%) i krośnieński (58,2%), położone wzdłuż wschodniej i południowej granicy regionu.

Podkarpacie jest regionem ze zdecydowaną przewagą ludności wiejskiej w ogólnej liczbie mieszkańców (w 2011 roku – 58,5%, podczas gdy przeciętnie w Polsce – 39,8%). Obszary wiejskie, podobnie jak cały region są mocno wewnętrznie zróżnicowane. Ze względu na cechy przyrodnicze, a także warunki ekonomiczne, demograficzne i poziom wyposażenia w infrastrukturę, można podzielić je na trzy strefy:

- o najlepszych warunkach rozwoju (około 10% powierzchni obszarów wiejskich, zamieszkałej przez 13% ludności);
- obszary występowania lokalnych ograniczeń rozwojowych (zajmujący około 36% powierzchni i zamieszkałej przez 31% mieszkańców obszarów wiejskich na Podkarpaciu);

² A. Czudec, *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 7–20.

³ *Produkt krajowy brutto – rachunki regionalne w 2010 roku*, GUS, 2012.

- obszar najbardziej zagrożony marginalizacją, tworzony przez dwie grupy gmin, położone w różnych częściach regionu. Jedna z nich to gminy górskie, druga zaś to gminy położone wzdłuż wschodniej granicy⁴.

Charakterystyczną cechą wielu gmin wiejskich na Podkarpaciu są niskie dochody własne samorządów. W tej sytuacji ważnym źródłem dochodów budżetowych są transfery z budżetu państwa w postaci subwencji i dotacji celowych (w 2011 roku podkarpackie samorządy otrzymywały blisko dwukrotnie większą kwotę subwencji wyrównawczej w przeliczeniu na 1 mieszkańca, w porównaniu z przeciętną jednostką samorządową w Polsce). Sytuacja finansowa samorządów ma przede wszystkim wpływ na możliwości inwestowania w rozwój infrastruktury na wsi.

Walorem dużej części obszarów wiejskich Podkarpacia są cenne przyrodniczo obszary chronione (około 48% powierzchni ogólnej jest objęte różnymi formami ochrony). Daje to potencjalne możliwości rozwoju turystyki, a ponadto ma znaczenie dla możliwości rozwojowych rolnictwa, które strukturą produkcji i poziomem intensywności powinno być „dopasowane” do cech środowiska przyrodniczego obszarów chronionych.

Niski poziom rozwoju gospodarczego Podkarpacia, a także „wiejskość” tego regionu wyznaczone przez wysoki odsetek mieszkańców wsi, a także przez wysoki udział obszarów chronionych w powierzchni województwa mogą wskazywać na ważne funkcje produkcji i pozaprodukcyjne rolnictwa, jako źródła dochodów znacznej części mieszkańców, a także jako dostarczyciela dóbr publicznych.

Mając powyższe na uwadze, podjęto w tym rozdziale próbę oceny stanu rolnictwa na Podkarpaciu na tle ogólnopolskim, poszukując w ten sposób odpowiedzi na pytania o:

- wykorzystanie potencjału produkcyjnego rolnictwa w działalności rolniczej na tle innych województw,
- znaczenia pozarolniczej działalności gospodarczej rolników bezpośrednio związanej z gospodarstwem rolnym,
- rolę aktywności rolniczej jako źródła dochodów z pracy w gospodarstwie rolnym.

Podejście takie znajduje uzasadnienie w dotychczasowych badaniach, z których m.in. wynika, że dla właściwego wyboru kierunków rozwoju rolnictwa i modeli gospodarstw rolnych konieczne jest prawidłowe zdiagnozowanie sytuacji, uwzględniające specyfikę regionalną gospodarstw, różnorodność i trwałość struktury agrarnej, typ, charakter i funkcje wsi w regionie.

Ponadto ważne jest podejście komparatystyczne, polegające na porównaniach między regionami i między krajami po to, aby wiedzieć, co i dlaczego dzieje się na wsi, w rolnictwie i całej gospodarce i jakie wyciągać z tego wnioski⁵.

⁴ G. Ślusarz, *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją – na przykładzie województwa podkarpackiego*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2005, s. 316.

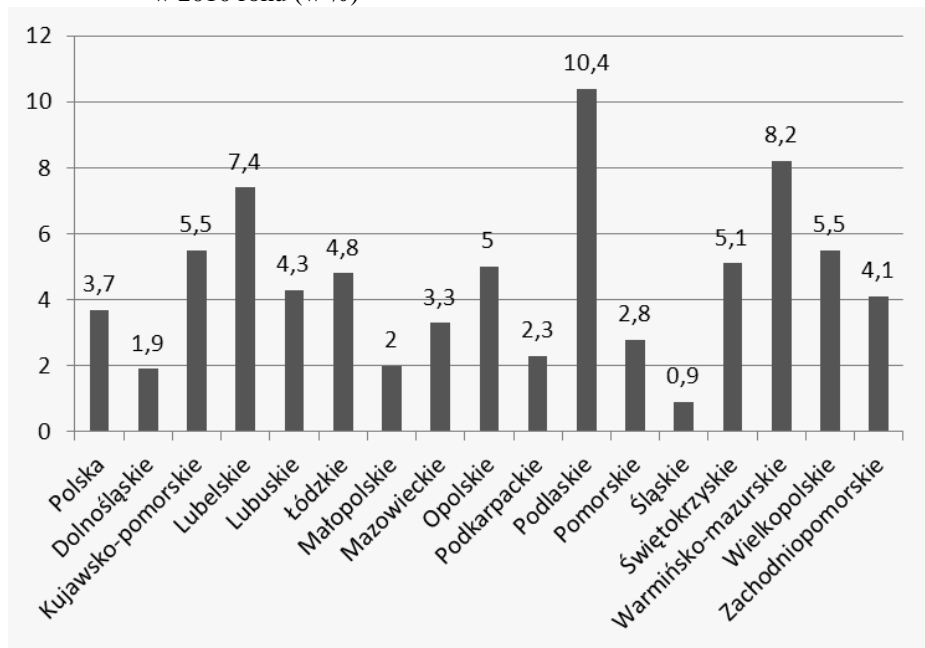
⁵ K. Duczkowska-Małysz, *Zmieniająca się rola rolnictwa w społecznym i ekonomicznym funkcjonowaniu obszarów wiejskich [w:] Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, red. M. Kłodziński, IRWiR PAN, Warszawa 2008, s. 21–44.

1.1. Znaczenie rolnictwa w strukturze gospodarki

Dla określenia znaczenia rolnictwa w strukturze gospodarki Podkarpacia na tle Polski i innych regionów wykorzystano udział tego sektora gospodarki w tworzeniu wartości dodanej brutto (wykres 1.1).

Znaczenie rolnictwa w gospodarce regionów w Polsce jest mocno zróżnicowane, przy czym widoczny jest wysoki udział tego sektora w tworzeniu wartości dodanej brutto w województwach Polski Wschodniej (podlaskie, lubelskie i warmińsko-mazurskie). Wyjątkiem jest tu województwo podkarpackie, gdzie rolnictwo ma nie tylko zdecydowanie mniejsze znaczenie w strukturze gospodarki, niż w pozostałych województwach Wschodniej Polski, ale wskaźnik udziału w wartości dodanej brutto należy tu do najniższych spośród wszystkich regionów w Polsce. Oznacza to, że rolnictwo nie ma w tym regionie większego znaczenia w tworzeniu produktu krajowego brutto i to w sytuacji, gdy poziom PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca był w 2010 roku najniższy w Polsce. Może to być pośredni dowód niskiego poziomu rozwoju tego sektora gospodarki na Podkarpaciu, bo marginalne znaczenie rolnictwa nie wynika z wysokiej produktywności nierolniczych dziedzin działalności, jak ma to miejsce na przykład w województwie śląskim, gdzie niskiemu wskaźnikowi udziału rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto towarzyszy wysoki poziom PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca (o 7% wyższy od przeciętnego dla całej Polski).

Wykres 1.1. Udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto według województw w 2010 roku (w %)

Źródło: Produkt Krajowy Brutto – rachunki regionalne, GUS, 2012.

Jedną z przyczyn niewielkiego gospodarczego znaczenia rolnictwa na Podkarpaciu może być słabe wykorzystanie jego zasobów, w tym zwłaszcza ziemi rolniczej i kapitału ludzkiego.

1.2. Wykorzystanie zasobów ziemi rolniczej

Podkarpackie rolnictwo ma do dyspozycji blisko 700 tys. hektarów użytków rolnych, z tego około 650 tys. hektarów należy do gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych. Przydatność rolnicza tego zasobu jest relatywnie wysoka, bo relacja między liczbą hektarów przeliczeniowych i fizycznych jest na Podkarpaciu wyższa niż przeciętnie w Polsce (Podkarpacie – 0,838, Polska – 0,816). Lepsza jakość zasobów ziemi jest charakterystyczna na Podkarpaciu zarówno w przypadku gospodarstw małych obszarowo, jak i gospodarstw dużych. Najbardziej rozpoznawalną cechą podkarpackiego rolnictwa na tle ogólnopolskim – jest dominacja małych obszarowo gospodarstw (tab. 1.1).

Tabela 1.1. Struktura obszarowa gospodarstw (w %)

Wyszczególnienie	Lata	Powierzchnia w ha użytków rolnych			
		1–2	2–5	5–10	pow. 10
Polska	2010	22,1	33,2	22,5	22,3
	2002	23,8	32,6	23,8	19,8
Podkarpacie	2010	36,9	45,2	13,4	4,5
	2002	37,8	45,5	14,0	2,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

W każdej z grup obszarowych gospodarstw wydzielonych w tabeli 1.1 widać wyraźną odmienną podkarpackiego rolnictwa. Przede wszystkim uwidacznia się ona w zdecydowanej dominacji gospodarstw o powierzchni do 5 ha użytków rolnych. O ile przeciętnie w Polsce odsetek takich gospodarstw nieco przekraczał w 2010 roku 55%, to na Podkarpaciu ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych był wyższy od 82%. Z kolei gospodarstwa o powierzchni powyżej 10 hektarów miały w woj. podkarpackim marginalny udział, natomiast w całym polskim rolnictwie do tej grupy obszarowej należało więcej niż co piąte gospodarstwo.

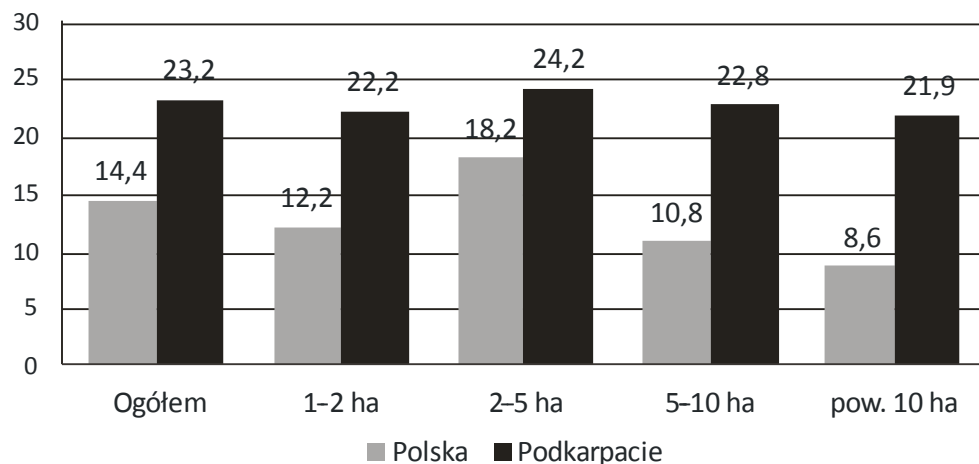
Gdy chodzi natomiast o kierunki zmian struktury obszarowej gospodarstw, to przebiegały one na Podkarpaciu podobnie jak w całej Polsce, to znaczy nieco zmniejszył się w latach 2002–2010 udział gospodarstw najmniejszych (o powierzchni 1–2 ha) i gospodarstw o powierzchni 5–10 ha, natomiast wzrósł o kilka punktów procentowych udział gospodarstw o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 10 ha.

Dominacja małych obszarowo gospodarstw na Podkarpaciu znajduje swój wyraz w jednej z najniższych w Polsce przeciętnej powierzchni użytków rolnych w statystycznym gospodarstwie. Wynosiła ona w 2010 roku 4,08 ha. Dla porównania, przeciętne gospodarstwo indywidualne w Polsce miało w tym samym roku 8,6 ha użytków rolnych, a w województwie zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim blisko 20 ha. Mniejsze niż na Podkarpaciu było tylko przeciętne gospodarstwo w województwie małopolskim – 3,68 ha użytków rolnych.

Charakterystyczną cechą podkarpackiego rolnictwa jest relatywnie niski odsetek gruntów w dobrej kulturze rolnej. Na Podkarpaciu wynosił on w 2010 roku – 87,1%, podczas gdy w całej Polsce – 94,6%. W podkarpackim rolnictwie był także znacznie wyższy niż w całym polskim rolnictwie odsetek gruntów ugorowanych – 7,3%, podczas gdy przeciętnie w Polsce – 2,8%. Oznacza to, że podkarpackie gospodarstwa gorzej wykorzystywały zasoby ziemi rolniczej niż przeciętne gospodarstwo w Polsce. Dzieje się tak, mimo że jakość zasobów ziemi mierzona relacją między liczbą hektarów przeliczeniowych i fizycznych jest w województwie podkarpackim wyższa od ogólnopolskiej.

Problem ugorowania gruntów występuje w każdej z grup obszarowych gospodarstw (wykres 1.2).

Wykres 1.2. Odsetek gospodarstw ugorujących grunty (w %)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Największy odsetek gospodarstw ugorujących grunty zarówno w całej Polsce, jak i na Podkarpaciu jest w grupie obszarowej 2–5 ha. Można to wytłumaczyć tym, że gospodarstwa takie produkują głównie na potrzeby rodzinnego gospodarstwa domowego, bo ze względu na mały zasób ziemi nie spełniają warunków skutecznego konkurowania na rynku, natomiast niecały zasób ziemi jest potrzebny do wypełniania funkcji samozaopatrzeniowej i dlatego znaczna część tego zasobu nie jest wykorzystywana produkcyjnie. Różnica między Podkarpaciem i całym polskim rolnictwem polega tu jedynie na tym, że na Podkarpaciu odsetek takich go-

spodarstw jest w tej grupie obszarowej o kilka punktów procentowych większy niż w całej Polsce. Zasadnicza odmienność między rolnictwem podkarpackim i ogólnopolskim jest widoczna przede wszystkim pod względem dwukrotnie większego odsetka gospodarstw ugorujących grunty w pozostałych grupach obszarowych. Ponadto w całym polskim rolnictwie wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa powyżej 5 ha użytków rolnych zmniejsza się odsetek ugorujących grunty, natomiast na Podkarpaciu w każdej grupie obszarowej podobna część gospodarstw nie wykorzystuje produkcyjnie całego zasobu ziemi. Dotyczy to także gospodarstw o największym obszarze, mimo że przeciętna powierzchnia użytków rolnych dla tej grupy jest na Podkarpaciu większa niż w całej Polsce (Podkarpacie – 36,2 ha; Polska – 30,2 ha). Wydaje się, że taki stan jest spowodowany niską konkurencyjnością podkarpackich gospodarstw, która nie ma jednak przyczyn w niewystarczających zasobach ziemi. Jak wynika także z innych badań, przyczyną nie jest słabo rozwinięty sektor przetwórstwa rolno-spożywczego na Podkarpaciu, bo duża część podkarpackich zakładów przetwórczych zaopatruje się w surowiec w innych regionach Polski⁶. Jednakże obecnie relacje między rolnictwem a przemysłem spożywczym mają coraz mniejszy wpływ na procesy rozwojowe rolnictwa w zglobalizowanej gospodarce a wiodącym ogniwem w agrobiznesie jest handel żywnościowy⁷. Jest to zatem okoliczność, która może jeszcze bardziej ograniczać w przyszłości możliwości konkurowania podkarpackiego rolnictwa.

Potwierdzeniem tezy o niskiej konkurencyjności podkarpackiego rolnictwa może być porównanie cen gruntów ornych w obrocie prywatnym między Podkarpaciem i całą Polską (wykres 1.3).

Mimo że jakość gruntów rolnych na Podkarpaciu jest wyższa niż przeciętnie w Polsce, to ceny w obrocie prywatnym były w 2011 roku blisko dwukrotnie niższe od cen ogólnopolskich, co świadczy o małym zainteresowaniu zakupem gruntów ze strony rolników zamierzających powiększać gospodarstwa i umacniać w ten sposób swoją pozycję na rynku rolnym. Powstaje zatem pytanie o przyczyny takiego stanu.

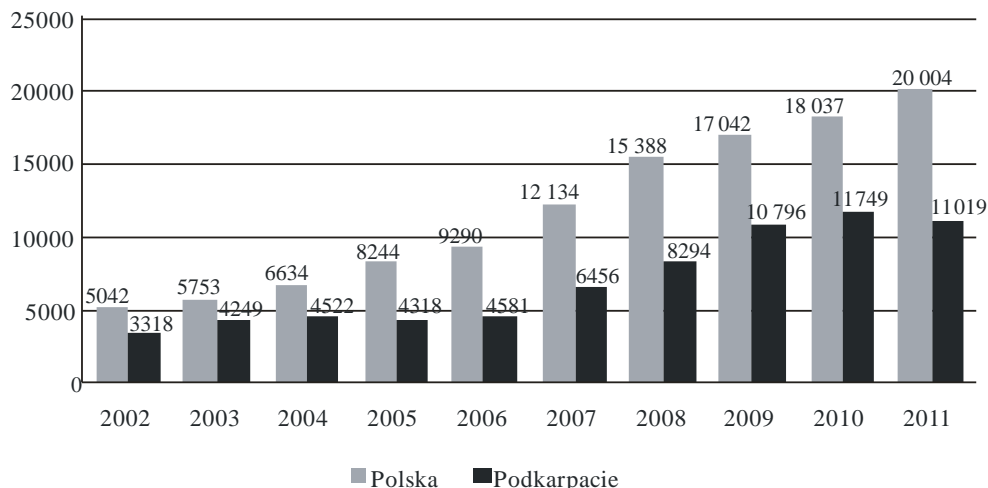
Jak wynika z badań prowadzonych w innych państwach, wartość gospodarstw rolnych (a zatem także ceny ziemi) jest silnie powiązana z siłą ekonomiczną całego sektora rolnego w regionie. Tam, gdzie sektor ten ma ważne znaczenie w strukturze gospodarki regionalnej, tam jest też relatywnie wysoka cena ziemi rolnej, a rosnąca wartość gospodarstw zmniejsza presję na przejmowanie ziemi przez nierolnicze sektory gospodarki. O znaczeniu specyfiki cech każdego regionu w kształtowaniu procesów rozwojowych rolnictwa świadczy także zależność mię-

⁶ A. Czudec, *Ekspertyza dotycząca woj. podkarpackiego* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, t. II Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007, s. 231–254.

⁷ R. Urban, *Ocena spójności procesów rozwojowych rolnictwa i przemysłu spożywczego*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, 2012, s. 3–17.

dzy wartością gospodarstw a przychodami ze sprzedaży i liczbą mieszkańców w regionie⁸.

Wykres 1.3. Ceny gruntów ornych za 1 ha w obrocie prywatnym (w zł)

Źródło: Dane GUS.

Powiązania między poziomem rozwoju rolnictwa a cechami gospodarki całego regionu są widoczne także w Polsce, o czym świadczą wyniki badań nad wykorzystaniem zasobów gruntów rolnych w Polsce w ujęciu regionalnym⁹.

Wynika z nich, że najlepsze wykorzystanie ziemi rolniczej jest w regionach rozwiniętych gospodarczo (wielkopolskie, kujawsko-pomorskie, zachodniopomorskie), natomiast słabe wskaźniki wykorzystania tego zasobu są m.in. w woj. podkarpackim.

Z badań przeprowadzonych we Francji wynika, że ważne znaczenie w zmniejszaniu dysproporcji w poziomie rozwoju gospodarstw rolnych ma Wspólna Polityka Rolna UE, ale efekty tej polityki są zależne od przeciętnego poziomu zróżnicowania gospodarstw. Oznacza to, że różnice się wprawdzie zmniejszają, ale jeśli ich poziom był w przeszłości duży, to zróżnicowanie nawet po kilkudziesięciu latach pozostaje wyraźne (badania były prowadzone w latach 1970–2007 z uwzględnieniem podziału na NUTS 3)¹⁰.

⁸ M. Salois, Ch. Moss, K. Erickson, *Farms income, population and farmland prices: a relative information approach*, *European Review of Agricultural Economics*, v. 39, nr 2, 2012, s. 289–308.

⁹ W. Dzun, *Zmiany skali wykorzystania zasobów gruntów rolnych w Polsce w procesie przemian systemowych i integracji z Unią Europejską*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, 2012, s. 18–39.

¹⁰ L. Piet, L. Latruffe, Ch. Le Mouel, *How do agricultural policies influence farm size inequality? The example of France*, *European Review of Agricultural Economics*, v. 39, nr 1, 2012, s.

1.3. Pogłowie zwierząt gospodarskich

Jednym z istotnych kryteriów oceny stanu rolnictwa – poza wykorzystaniem zasobów ziemi rolniczej – jest obsada zwierząt gospodarskich i odsetek gospodarstw prowadzących chów podstawowych gatunków zwierząt. Dane liczbowe na ten temat podano w tabeli 1.2.

Tabela 1.2. Liczba zwierząt gospodarskich

Wyszczególnienie	Liczba zwierząt w 1 gospodarstwie		Liczba zwierząt w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych		Odsetek gospodarstw prowadzących chów zwierząt	
	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
Bydło	11,2	2,9	37,6	17,4	32,8	26,8
- w tym krowy mleczne	5,9	1,9	16,4	10,7	27,2	24,6
Trzoda chlewna	39,0	9,5	99,2	45,4	24,8	21,4
Owce	23,3	24,5	1,9	2,9	0,7	0,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Nie ma bardzo istotnych różnic między podkarpackim rolnictwem a ogółem gospodarstw rolnych w Polsce, gdy chodzi o odsetek gospodarstw prowadzących chów zwierząt. Wprawdzie wskaźniki dla Podkarpacia są nieco niższe w porównaniu z ogólnopolskimi, ale skala zróżnicowania jest niewielka, a ponadto proporcje między wyszczególnionymi w tabeli 1.2 kierunkami chowu zwierząt są bardzo podobne. Oznacza to, że zainteresowanie chowem zwierząt jest wśród podkarpackich rolników podobne jak w całej Polsce.

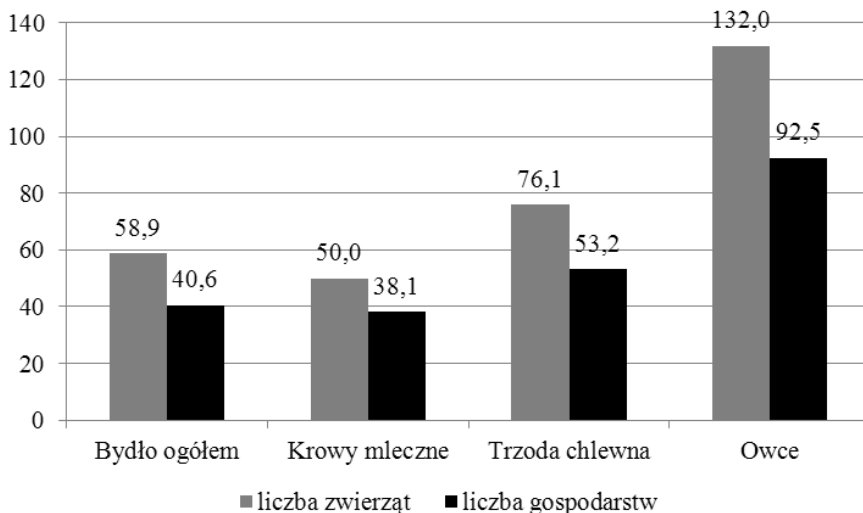
Zupełnie odmiennie natomiast kształtują się wskaźniki obsady zwierząt w przeliczeniu na 100 hektarów użytków rolnych, a także przeciętnej liczby zwierząt danego gatunku w 1 gospodarstwie. Pod tym względem podkarpackie rolnictwo jest zdecydowanie słabsze ekonomicznie, czego dowodem jest niski poziom intensywności chowu zwierząt, a przede wszystkim bardzo niewielki stopień skoncentrowania produkcji, co uniemożliwia większości gospodarstw rolnych konkurowanie na rynku mleka i mięsa wołowego. Inaczej wygląda tylko sytuacja gospodarstw zajmujących się chowem owiec, ale ten kierunek produkcji tak na Podkarpaciu, jak w całej Polsce ma zupełnie marginesowe znaczenie ze względu na bardzo małą liczbę gospodarstw prowadzących chów tego gatunku zwierząt (w 2010 roku w Polsce – 11,1 tys. gospodarstw, a na Podkarpaciu – 776).

Bardzo mała skala chowu zwierząt w przeciętnym podkarpackim gospodarstwie wyjaśnia ponadto w dużym stopniu przyczyny, dla których przemysł prze-

twórstwa spożywczego nie znajduje wśród podkarpackich rolników wystarczająco dużej liczby dostawców surowców rolnych.

Szczególnie duży regres w produkcji zwierzęcej jest widoczny w latach 2002–2010, o czym świadczą liczby przedstawione na wykresie 1.3.

Wykres 1.3. Zmiany liczby zwierząt gospodarskich i gospodarstw prowadzących ich chów na Podkarpaciu w latach 2002–2010 (rok 2002 = 100%)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

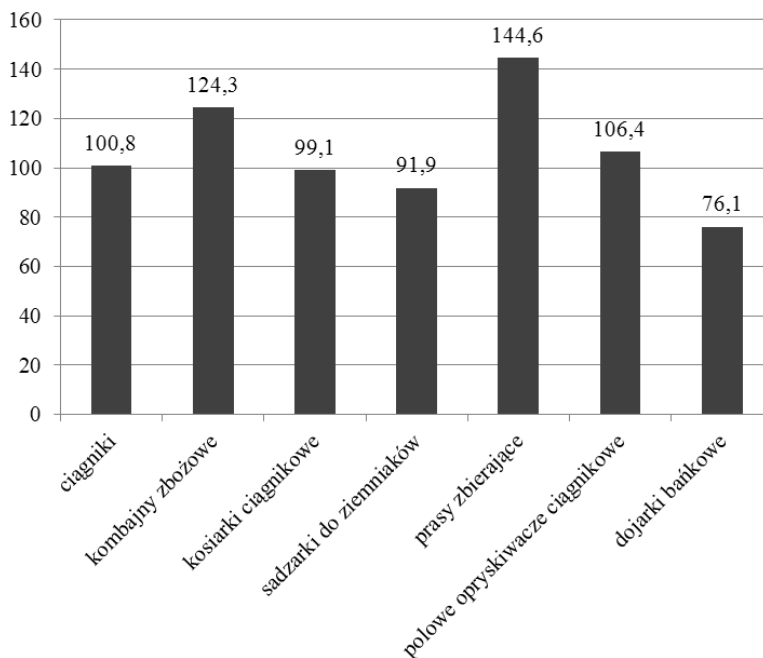
W latach 2002–2010 nastąpił drastyczny spadek liczby dwóch podstawowych gatunków zwierząt w podkarpackich gospodarstwach, a w jeszcze większym stopniu zmniejszyła się liczba gospodarstw prowadzących ich chów. Podkarpacie należało do regionów, gdzie zmniejszenie liczby zwierząt było największe w Polsce¹¹. Może to prowadzić do wniosku, że formy wsparcia rolnictwa z budżetu Unii Europejskiej w latach 2004–2010 nie tylko nie zapoczątkowały rozwoju rolnictwa na Podkarpaciu, ale okazały się nieskuteczne w zapobieganiu jego stagnacji.

1.4. Wyposażenie w maszyny rolnicze

Mimo relatywnie słabego wykorzystania zasobów ziemi rolniczej i znaczącego zmniejszenia liczby zwierząt gospodarskich przez gospodarstwa rolne na Podkarpaciu, wyposażenie w sprzęt rolniczy w 2010 roku pozostawało na podobnym poziomie jak kilka lat wcześniej (wykres 1.4).

¹¹ P. Dzun, *Regionalne różnicowanie zmian w chowie krów i produkcji mleka w Polsce*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 4, 2012, s. 84–89.

Wykres 1.4. Zmiany w wyposażeniu gospodarstw rolnych na Podkarpaciu w sprzęt rolniczy w latach 2002–2010 (rok 2002 = 100)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

W latach 2002–2010 dość znacząco zwiększyło się wyposażenie w sprzęt do zbioru zbóż, wzrosła także liczba ciągników i opryskiwaczy. Jedynie liczba dojarek uległa znaczącemu zmniejszeniu, co ma związek ze spadkiem liczby krów. Oznacza to, że około 18% gospodarstw prowadzących chów bydła mlecznego było w 2010 roku wyposażonych w dojarki (dla porównania, w całej Polsce – 40,2%).

Jedną z powszechnie stosowanych miar oceny wyposażenia rolnictwa w sprzęt techniczny jest liczba ciągników. Dane liczbowe ilustrujące wyposażenie w ciągniki podano w tabeli 1.3.

Na podstawie wskaźników zaprezentowanych w tabeli 1.3 można wnioskować o słabym wykorzystaniu ciągników przez podkarpackie rolnictwo w porównaniu z sytuacją w całym polskim rolnictwie. Świadczy o tym znacznie wyższa liczba ciągników w przeliczeniu na 100 hektarów użytków rolnych, a przede wszystkim bardzo mały odsetek ciągników wykorzystywanych przez gospodarstwa największe obszarowo (zaledwie 11,7% na Podkarpaciu, podczas gdy w całej Polsce blisko połowa ciągników).

Wprawdzie w ostatnich kilku latach skala zakupów ciągników przez podkarpackich rolników była mniejsza niż przeciętnie w Polsce, ale nie było tu wyraźnej tendencji do dostosowywania wyposażenia w sprzęt rolniczy do zmian w wykorzystaniu ziemi rolniczej czy w chowie zwierząt.

Tabela 1.3. Poziom wyposażenia gospodarstw rolnych w ciągniki

Wyszczególnienie	Polska	Podkarpacie
Liczba ciągników na 100 ha użytków rolnych	9,3	14,6
Ciągniki zakupione po 2004 roku w ogólnej ich liczbie (w %)	12,8	6,5
Udział ciągników nowych w ogólnej liczbie ciągników zakupionych po 2004 roku (w %)	28,9	17,2
Odsetek ciągników we wspólnym użytkowaniu	6,3	7,7
Ciągniki w grupach obszarowych gospodarstw (w %)		
1–2 ha	6,7	20,8
2–5 ha	21,0	46,2
5–10 ha	25,2	21,3
10 i więcej ha	47,1	11,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Można zatem stwierdzić, że jest to kolejny czynnik mający istotne znaczenie w kształtowaniu niskiej konkurencyjności podkarpackiego rolnictwa. Należy jednak zauważyć, że zasoby gospodarstwa rolnego mogą być wykorzystywane nie tylko w produkcji rolniczej, ale także w działalności pozarolniczej, co może mieć wpływ na efektywność ich wykorzystania.

1.5. Działalność pozarolnicza bezpośrednio związana z rolnictwem

Pozarolnicza działalność gospodarza ludności rolniczej jest coraz bardziej powszechną formą aktywności w wielu państwach. Dzieje się tak dlatego, że gospodarstwa rodzinne coraz rzadziej są wystarczającym źródłem dochodów oczekiwanych przez rolników. W takich okolicznościach działalność pozarolnicza jest niejako wymuszona przez malejące dochodotwórcze znaczenie gospodarstwa rolnego¹².

Pozarolnicza działalność gospodarza rolników może mieć dwie formy:

- działalność bezpośrednio związana z poprawą wykorzystania zasobów ziemi i kapitału rzeczowego gospodarstwa rolnego;
- działalność niemająca związku z zasobami ziemi i kapitału rzeczowego, a polegająca na angażowaniu czynnika pracy do zajęć poza gospodarstwem rolnym.

Z punktu widzenia poprawy wykorzystania zasobów w rolnictwie, szczególnie ważna jest pierwsza z wymienionych form, a jej znaczenie jest tym więk-

¹² G.A. Alsos i in., *The handbook of research on entrepreneurship in agriculture and rural development*, E. Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2011, s. 1–37.

sze, im niższy poziom zaangażowania zasobów w produkcji rolniczej. Z tego względu pozarolnicza działalność gospodarcza bezpośrednio związana z rolnictwem powinna być rozwijana w podkarpackim rolnictwie, które słabiej wykorzystuje swoje zasoby w porównaniu z wieloma innymi regionami w Polsce. Dane liczbowe ilustrujące znaczenie tej formy działalności gospodarczej przedstawiono w tabeli 1.4.

Tabela 1.4. Charakterystyka pozarolniczej działalności gospodarczej bezpośrednio związanej z gospodarstwem rolnym

Wyszczególnienie	Polska	Podkarpacie
Odsetek gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym (w %)		
Ogółem	3,13	2,58
W grupach obszarowych		
1–2 ha	0,55	1,71
2–5 ha	2,58	2,24
5–10 ha	3,31	3,91
10 i więcej ha	5,06	9,38
Struktura działalności pozarolniczej		
Agroturystyka	16,6	20,1
Leśnictwo i przetwórstwo drewna	6,1	7,6
Działalność rzemieślnicza	2,1	9,1
Usługi rolnicze	16,1	18,2
Przetwórstwo produktów rolniczych	5,9	10,2
Akwakultura	9,3	3,4
Inne	57,1	49,2
Przychody z działalności pozarolniczej w ogólnej sprzedaży i (w %)		
0–10	38,1	44,2
10–50	28,0	22,4
Pow. 50	33,9	33,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Najbardziej charakterystyczną cechą rolnictwa na Podkarpaciu, a także w całej Polsce jest bardzo niewielki odsetek gospodarstw prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą bezpośrednio wykorzystującą zasoby gospodarstwa rolnego. Okazuje się przy tym, że proporcjonalnie najwięcej takich gospodarstw jest w grupie obszarowej o powierzchni co najmniej 10 hektarów użytków rolnych,

czyli wśród największych gospodarstw rolnych. Może to oznaczać, że właściciele takich gospodarstw w większym stopniu niż pozostali dostrzegają potrzebę poprawy wykorzystania zasobów gospodarstwa rolnego przez angażowanie tych zasobów w zajęcia pozarolnicze, w sytuacji gdy ich rolnicze wykorzystanie okazuje się niepełne. Trzeba przy tym zauważyć, że na Podkarpaciu odsetek gospodarstw największych obszarowo, prowadzących działalność pozarolniczą jest znacznie wyższy od wskaźnika ogólnopolskiego. Może to być kolejnym potwierdzeniem niskiej konkurencyjności podkarpackich gospodarstw rolnych, które nawet w sytuacji dysponowania dużymi zasobami ziemi rolniczej mają problem ze znalezieniem trwałego miejsca na rynku rolnym.

Gdy zaś chodzi o strukturę pozarolniczej działalności gospodarczej, a także znaczenie przychodów z takiej działalności, to nie ma większych różnic między podkarpackim gospodarstwem a przeciętnym gospodarstwem w Polsce prowadzącym działalność gospodarczą bezpośrednio związaną z wykorzystaniem zasobów gospodarstwa rolnego.

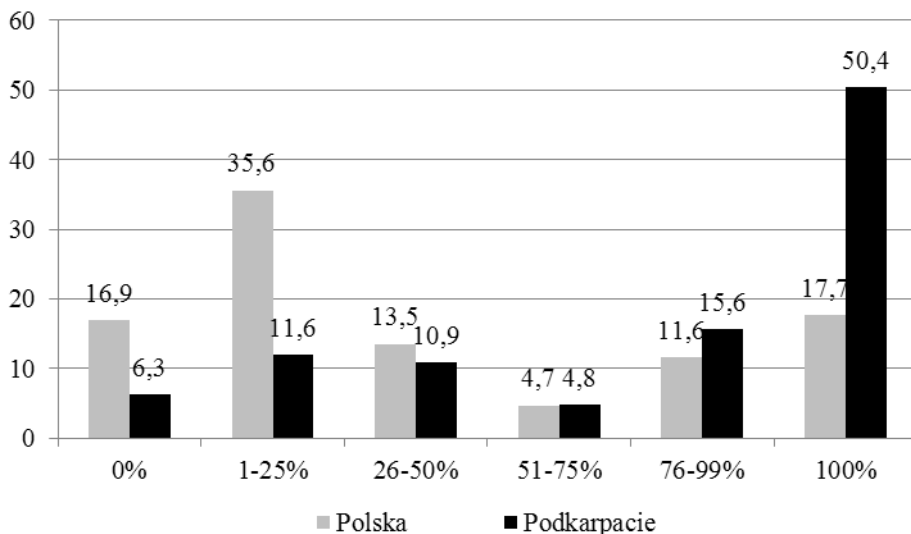
Wszystko to prowadzi do wniosku, że działalność bezpośrednio związana z gospodarstwem rolnym nie poprawia wykorzystania zasobów gospodarstw rolnych na Podkarpaciu w większym stopniu niż ma to miejsce w całej Polsce.

1.6. Produkcja końcowa i struktura dochodów

Spośród ogółu gospodarstw rolnych na Podkarpaciu 94,7% prowadziło w 2010 roku działalność rolniczą, co oznacza, że zdecydowana większość gospodarstw wytwarzała produkty rolnicze. Jednakże tak rozmiary produkcji, jak i jej przeznaczenie były mocno zróżnicowane między gospodarstwami. Jedną z miar takiego zróżnicowania jest udział produkcji końcowej przeznaczonej na potrzeby gospodarstwa domowego w ogólnej wielkości produkcji końcowej wytworzonej w 2010 roku. Na podstawie tej miary można wnioskować o znaczeniu gospodarstwa rolnego jako źródła zaopatrzenia w żywność rodziny rolniczej, a także o jego miejscu na rynku produktów rolniczych. Dane liczbowe ilustrujące skalę zróżnicowania gospodarstw pod tym względem przedstawiono na wykresie 1.5.

Zdecydowana większość podkarpackich gospodarstw rolnych produkuje albo wyłącznie na potrzeby rodziny rolniczej, albo tylko niewielką część produkcji przeznaczają na sprzedaż. Z kolei silne związki z rynkiem ma zaledwie około 18% gospodarstw rolnych (co najmniej 75% produkcji końcowej trafia na rynek). Są to mniej więcej odwrotne proporcje niż w całym polskim rolnictwie, gdzie około połowa gospodarstw produkuje głównie na rynek, natomiast niecałe 18% gospodarstw rolnych przeznaczają na potrzeby gospodarstwa domowego całą wytworzoną produkcję.

Wykres 1.5. Część produkcji końcowej przeznaczonej na potrzeby gospodarstwa domowego

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Dla bardziej szczegółowego zilustrowania relacji między obszarem gospodarstw rolnych a przeznaczeniem produkcji końcowej przeprowadzono analizę porównawczą sytuacji gospodarstw z dwóch skrajnych grup obszarowych (tabela 1.5).

Tabela 1.5. Część produkcji końcowej przeznaczonej na potrzeby gospodarstwa domowego w gospodarstwach rolnych o powierzchni użytków rolnych 1–2 ha i 10 i więcej ha

Część produkcji końcowej przeznaczonej na potrzeby gospodarstwa domowego (w %)	Polska		Podkarpacie	
	1–2 ha	10 i więcej ha	1–2 ha	10 i więcej ha
0	22,9	12,2	8,4	9,5
1–25	19,2	56,1	7,5	40,2
26–50	9,6	20,9	9,6	23,7
51–75	2,6	3,4	2,2	6,1
76–99	5,8	7,3	6,2	19,8
100	39,9	0,1	66,1	0,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Wyniki przedstawione w tabeli 1.5 dowodzą, że zasoby ziemi rolniczej nie są czynnikiem rozstrzygającym o obecności gospodarstwa rolnego na rynku, bo w przypadku podkarpackich gospodarstw – niezależnie od ich obszaru – propor-

cyjnie większy odsetek przeznacza dużą część produkcji końcowej na potrzeby rodziny rolniczej, w porównaniu z ogółem gospodarstw w Polsce. Szczególnie duże różnice są widoczne w przypadku gospodarstw najmniejszych obszarowo, bo na Podkarpaciu tylko nieco ponad 15% ogólnej ich liczby przeznacza niewielką część swojej produkcji na potrzeby gospodarstwa domowego (do 25%), natomiast w całej Polsce gospodarstwa takie stanowią ponad 40% w tej grupie obszarowej. Z kolei wśród największych obszarowo gospodarstw na Podkarpaciu aż ponad 20% przeznacza zdecydowaną większość produkcji końcowej na potrzeby gospodarstwa domowego (co oznacza, że są słabo obecne na rynku), natomiast w całym polskim rolnictwie odsetek takich gospodarstw jest trzykrotnie mniejszy.

Czynnikiem mającym istotne znaczenie dla możliwości rozwojowych gospodarstw jest ich udział w tworzeniu dochodów rodzin rolniczych. Im większa jest w tym procesie rola gospodarstw, tym większa szansa na poprawę wykorzystania jego zasobów. Dane liczbowe ilustrujące strukturę dochodów rodzin rolniczych podano w tabeli 1.6.

Tabela 1.6. Źródła dochodów rodzin rolniczych

Odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z:	Polska			Podkarpacie		
	Ogółem	1–2 ha	10 i więcej ha	Ogółem	1–2 ha	10 i więcej ha
- działalności rolniczej	94,7	87,8	98,6	94,7	92,2	97,0
- pracy najemnej	44,0	48,9	29,7	51,9	53,2	38,7
- pozarolniczej działalności gospodarczej	18,6	19,7	15,6	20,7	20,3	26,1
- emerytur i rent	27,9	34,1	16,6	46,0	45,3	28,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Na Podkarpaciu większy odsetek gospodarstw uzyskuje dochody z każdego ze źródeł pozarolniczych, w porównaniu z całym polskim rolnictwem. Spostrzeżenie to w jednakowym stopniu odnosi się do gospodarstw małych obszarowo, jak też największych. Jest to jeszcze jedno potwierdzenie tezy o małej konkurencyjności podkarpackiego rolnictwa i w związku z tym relatywnie małym jego dochodotwórczym znaczeniu.

Dla bardziej precyzyjnego określenia znaczenia dochodów ze źródeł pozarolniczych ustalono odsetek gospodarstw uzyskujących co najmniej połowę dochodów z jednego z trzech źródeł: emerytur i rent, pracy najemnej i działalności pozarolniczej. Wyniki obliczeń przedstawiono w tabeli 1.7.

Z danych liczbowych przedstawionych w tabeli 1.7 wynika nieco większe znaczenie pracy najemnej na Podkarpaciu w kształtowaniu dochodów rodzin rolniczych na tle ogólnopolskim i to w sytuacji gdy przeciętne wynagrodzenia w woj.

podkarpackim od wielu lat należą do najniższych w Polsce. Natomiast zdecydowanie większe dochodotwórcze znaczenie w podkarpackim rolnictwie mają emerytury i renty, bo dla ponad 30% gospodarstw dochody z tego tytułu stanowią co najmniej połowę ogólnej kwoty dochodów rodzin rolniczych (dla porównania – w całej Polsce odsetek takich gospodarstw jest blisko dwukrotnie mniejszy).

Tabela 1.7. Udział dochodów ze źródeł pozarolniczych w dochodach ogółem

Źródła dochodów	Polska		Podkarpacie	
	Odsetek gospodarstw uzyskujących			
	co najmniej 50% dochodów	90–10% dochodów	co najmniej 50% dochodów	90–10% dochodów
Praca najemna	30,8	16,0	37,0	20,3
Pozarolnicza działalność gospodarcza	10,2	5,3	8,8	4,9
Emerytury i renty	16,4	8,8	30,4	17,8
Inne pozarolnicze źródła dochodów	3,0	-	4,7	-

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Wszystkie zaprezentowane w tym rozdziale cechy podkarpackiego rolnictwa na tle ogólnopolskim wskazują na duże dysproporcje zarówno w wykorzystaniu ziemi rolniczej, jak też pozostałych zasobów, co prowadzi do niskiej konkurencyjności większości gospodarstw na Podkarpaciu i oznacza małe dochodotwórcze znaczenie produkcji rolniczej. Porównania dla lat 2002–2010 dowodzą, że sytuacja rolnictwa na Podkarpaciu uległa pogorszeniu, mimo że był to okres silnego wsparcia rolnictwa środkami Unii Europejskiej.

Jak wynika z przeprowadzonych analiz, nie można przyjąć tezy, że główną przyczyną takiego stanu jest duże rozdrobnienie obszarowe podkarpackich gospodarstw, bo nawet gospodarstwa należące do największej grupy obszarowej (powyżej 10 ha) nie wykorzystują w pełni swojego potencjału. Świadczy o tym wysoki odsetek gospodarstw z tej grupy obszarowej ugorujących grunty i mniejsze niż przeciętne w Polsce, dochodotwórcze znaczenie tych gospodarstw.

Wszystko to prowadzi do wniosku, że ani szerokie otwarcie polskiego sektora żywnościowego na rynek europejski, ani różnorodne formy finansowego wsparcia rolnictwa nie przyczyniły się do zmniejszenia dysproporcji między poziomem rozwoju podkarpackiego rolnictwa a całym rolnictwem w Polsce. Jako możliwe przyczyny takiego stanu można przyjąć:

- brak jasno sprecyzowanych strategicznych kierunków rozwoju podkarpackiego rolnictwa, uwzględniających jego specyficzne cechy i sytuujących ten sektor regionalnej gospodarki w strukturze europejskiego modelu rolnictwa;

- mało efektywne wsparcie procesów rozwojowych ze strony otoczenia instytucjonalnego, w sytuacji gdy mechanizm rynkowy osłabia zdolności konkurencyjne podkarpackiego rolnictwa na rynku krajowym i europejskim;
- małe znaczenie wspólnego działania rolników na rzecz pokonywania barier rozwojowych gospodarstw (grupy producentów, wspólne użytkowanie maszyn rolniczych, scalenia gruntów).

2. ZASOBY ZIEMI PODKARPACIA I ICH WYKORZYSTANIE

Rozwój społeczno-gospodarczy regionu determinowany jest zasobami czynników wytwórczych oraz stopniem ich wykorzystania. W kontekście realizacji koncepcji rozwoju zrównoważonego szczególnego znaczenia nabiera wykorzystanie endogenicznych zasobów regionów. W odniesieniu do rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich kluczową sprawą jest wykorzystanie czynnika ziemi. Stanowi ona podstawowy, niemobilny czynnik produkcji, którego specyfika skutkuje ciągle aktualną kwestią agrarną. Jednocześnie ziemia jest jednym z ograniczonych zasobów przestrzeni związanym z realizacją wszelkich funkcji gospodarczych i społecznych. Ta ograniczoność wskazuje na potrzebę szczególnej o nią dbałości, racjonalne jej wykorzystanie dla celów produkcji rolniczej, jak i realizacji innych funkcji. Racjonalne użytkowanie ziemi, oznaczające transformację jej zasobów w czynnik produkcji wykorzystywany w procesie rozwoju, wymaga uwzględnienia obiektywnych uwarunkowań tego rozwoju, determinowanych przez czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Zróżnicowanie terenów wiejskich – mimo wielu wspólnych cech – wymaga wykorzystania ich własnych predyspozycji¹³. Jednocześnie musi wpisywać się w nowe wyzwania, które w obszarze agrarnym wykraczają poza maksymalizację korzyści ekonomicznej, w oparciu o funkcje produkcji rolnictwa, tj. wytwarzanie produktów rolniczych na potrzeby żywnościowe i w mniejszym zakresie pozażywnościowe, a odnoszą się także do pozaprodukcyjnych funkcji rolnictwa. O ile funkcja produkcyjna rolnictwa mogła być wypełniana poprzez stosowanie kryterium racjonalności ekonomicznej, to często funkcje pozażywnościowe występują w oderwaniu od ekonomiki i wymagają odwoływania się do racjonalności społecznej¹⁴. W kontekście powyższego, oceniając wykorzystanie ziemi, nie można ograniczać się jedynie do funkcji produkcyjnych, lecz należy je rozpatrywać w szerszej perspektywie – jako pewien dobrostan, tj. niejednorodny zasób, który tworzą: lokalny krajobraz, walory rekreacyjne, turystyczne, sportowe, środowiskowe itp. Tak pojmowana staje się dobrem „konsumowanym”, które uzyskuje różną cenę w zależności od kraju, regionu, określonej skłonności ludzi do opłaty ich nieżywnościowych potrzeb. W takiej sytuacji dotychczasowe pożytki z ziemi, które wynikały z wysokiej jakości gleb, bo one decydowały o plonach, cenach i dochodach z ziemi, często tracą na znaczeniu, gdyż ziemi mało atrakcyjne mogą również przynosić wysoki dochód¹⁵. W świetle powyższego ważne staje się dbanie nie tylko o wykorzystanie ziemi rolniczej, ale również dbałość o zachowanie

¹³ J. Siekierski, *Rolnictwo i wieś przed i po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków 2010, s. 180.

¹⁴ J.S. Zegar, *Przesłanki nowej ekonomii agrarnej we współczesnym świecie* [w:] *Agronomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania*, pod red. A. Grzelaka, A. Sapa, Zeszyty Naukowe, z. 150, Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2010, s. 10.

¹⁵ A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Wyd. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2004, s. 13.

wanie walorów wynikających z wykorzystania specyficzności danego obszaru, w ten sposób sprzyjając lepszemu wykorzystaniu endogenicznych zasobów, w tym również walorów przyrodniczo-krajobrazowych, stanowiących ważny element przestrzeni związanej z ziemią, mogący stanowić istotny czynnik w budowaniu przewag konkurencyjnych. Jest to niezwykle ważne, a zarazem trudne w kontekście dynamiki zachodzących procesów urbanizacyjnych, presji industrialnego rozwoju opartego na rachunku ekonomicznym, w którym stopa zwrotu kapitału staje się często najważniejszym kryterium wyboru. Przy takim podejściu rolnictwo i obszary wiejskie zdecydowanie przegrywają z innymi intensywnymi formami wykorzystania przestrzeni. Mówiąc o racjonalności wykorzystania ziemi, nie należy zapominać również i o tym, że przestrzeń (nierozzerwalnie związana z zasobami ziemi) jest bardzo łatwo „zepsuć” i równocześnie bardzo trudno „naprawić”. Dlatego też wykorzystanie zasobów ziemi, a zwłaszcza zmiany w jej użytkowaniu, należy rozpatrywać w kategoriach decyzji strategicznych, wiążących się najczęściej z trwałymi i nieodwracalnymi skutkami. Wymagają one zatem właściwego rozeznania stanu i możliwości wykorzystania posiadanych zasobów w kontekście zachodzących procesów rozwojowych i przyjmowanych priorytetów tego rozwoju, w określonych miejscach (gminach, regionach, krajach). Stąd też celem tej części opracowania jest ocena kierunków wykorzystania ziemi w regionie ze szczególnym uwzględnieniem ziemi rolniczej, tak w kontekście kształtowania struktur związanych z produkcją rolniczą (struktury użytkowania ziemi, zasiewów, struktura obszarowa gospodarstw), jak i procesu wyłączenia ziemi z rolniczego użytkowania.

2.1. Zróżnicowanie przestrzeni produkcyjnej regionu

W rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich kluczową rolę odgrywają uwarunkowania przyrodnicze. Stanowią one naturalną, obiektywną podstawę jego rozwoju, a równocześnie stan środowiska przyrodniczego, atrakcyjność krajobrazu mogą decydować o możliwościach wielofunkcyjnego rozwoju tych obszarów. Można zatem uwarunkowania przyrodnicze uznać za swoisty wyznacznik rozwoju obszarów wiejskich, a ich przestrzenne zróżnicowanie wpływa na rozmieszczenie i rodzaj działalności gospodarczej¹⁶. Wychodząc z powyższego założenia i mając na uwadze cel opracowania, dla potrzeb analitycznych, dokonano podziału przestrzeni regionu Podkarpacia na trzy obszary (zbiory). Podstawowym kryterium wyodrębniania wspomnianych obszarów były uwarunkowania przyrodnicze charakteryzowane syntetycznym miernikiem, jakim jest wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (w.w.r.p.p.). Przesłanką takiej delimitacji było uka-

¹⁶ G. Ślusarz, *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie woj. podkarpackiego*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2005, s. 179.

zanie przestrzennego zróżnicowania tych uwarunkowań w regionie i konsekwencji dla wykorzystania zasobów ziemi, różnicowania struktur regionalnych rolnictwa.

W podziale tym starano się wyeksponować obszary (gminy), które dysponują skrajnymi, w regionie, uwarunkowaniami przyrodniczymi:

- niekorzystnym (obszar I), dla którego w.w.r.p.p. mieścił się w przedziale $W_j < W_j - S$
- najkorzystniejszym (obszar III), dla którego w.w.r.p.p. mieścił się w przedziale $W_j > W_j + S$
- oraz obszar o typowych dla regionu uwarunkowaniach (obszar II), dla którego w.w.r.p.p. mieścił się w przedziale $W_j + S \geq W_j \geq W_j - S$

gdzie:

W_j – wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla badanego obszaru

S – odchylenie standardowe wskaźnika jakości

W takim układzie dokonano analizy materiałów statystycznych, w tym zwłaszcza zebranych w ramach ostatniego powszechnego spisu rolnego w 2010 roku.

Rozkład gmin i charakterystykę obszarów, przy przyjętych założeniach, prezentuje tabela 2.1. W pierwszej grupie, o najmniej korzystnych warunkach dla produkcji rolniczej (obszar I), znalazły się 34 gminy, które zajmują 31,9% powierzchni regionu. Średni wskaźnik w.w.r.p.p. dla tego obszaru wynosi 54,2 pkt. Na jego terenie znajduje się 19,9% ogółu gospodarstw rolnych (gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha), użytkujących 22,8% powierzchni będącej w dyspozycji gospodarstw rolnych regionu. W grupie gmin o najkorzystniejszych warunkach (obszar III), znalazły się 24 gminy o łącznej powierzchni 2012 km², tj. zaledwie 11,3% powierzchni regionu, w których zlokalizowanych było 16,8% ogółu gospodarstw użytkujących 17,5% powierzchni regionu. Średni wskaźnik w.w.r.p.p. dla tego obszaru wynosi, aż 92,0 pkt. W grupie gmin, określanych mianem typowych, w których średni wskaźnik waloryzacji w.w.r.p.p. zbliżony był do średniej wojewódzkiej (71,2 pkt) i wynosił 71,8 pkt, znalazły się 102 gminy, zajmujące 56,8% ogólnej powierzchni regionu, a w nich 63,3% gospodarstw dysponujących 59,7% powierzchni będącej w dyspozycji gospodarstw rolnych regionu.

Jak z powyższego wynika, liczebność zbiorów jest zróżnicowana i odzwierciedla zróżnicowanie możliwości rozwoju gospodarstw wynikające z przestrzennego zróżnicowania uwarunkowań przyrodniczych występującego w regionie i uwiadczenia jego specyfiki. Podkreślić należy, że region dysponuje stosunkowo małym potencjałem obszarów zaliczanych do grupy o najkorzystniejszych warunkach przyrodniczych dla produkcji rolniczej (obszar III, są to zaledwie 24 gminy zajmujące tylko 11,3% ogólnej powierzchni regionu). Jednocześnie stosunkowo duży jest udział obszarów, które można zaliczyć do mało korzystnych z punktu widzenia rolnictwa. Wprawdzie według przyjętych kryteriów są to zaledwie 34 gminy zajmujące prawie trzykrotnie większą powierzchnię ogólną w stosunku do poprzedniej grupy. Potwierdzeniem znacznie gorszych do produkcji rolniczej (rolnej) warunków w tym obszarze jest tu stosunkowo niewielki udział użytków rolnych

w ogólnej powierzchni (tylko 35,9%), przy stosunkowo dużej powierzchni ogólnej oraz fakt, że w tej grupie gleby dobre¹⁷ na użytkach rolnych stanowią niecałe 19%, co w porównaniu z obszarem III – gdzie udział ten wynosi prawie 80% (tabela 2.1), daje wyobrażenie o występujących różnicach i potencjalnych możliwościach rozwoju.

Tabela 2.1. Charakterystyka badanych obszarów

Wyszczególnienie	Średni w.w.r.p.p. \bar{w}_j	Liczba gmin	Powierzchnia			Gospodarstwa rolne				Udział gleb dobrych (w %)
			ogółem w km ²	w tym % UR	% ogółu pow. reg.	liczba	% ogółu gosp.	pow. w km ²	% ogółu pow.	
Obszar I $w_j < \bar{w}_j - s$	54,2	34	5695,0	35,9	31,9	29 047	19,9	1757,5	22,8	19,0
Obszar II $\bar{w}_j + s \geq w_j \geq \bar{w}_j - s$	71,8	102	10 139,0	59,8	56,8	92 459	63,3	4602,2	59,7	44,1
Obszar III $w_j > \bar{w}_j + s$	92,0	24	2012,0	78,5	11,3	24 542	16,8	1356,7	17,5	79,5
Region	71,2	160	17 846,0	53,1	100,0	146 048	100,0	7716,4	100,0	47,5

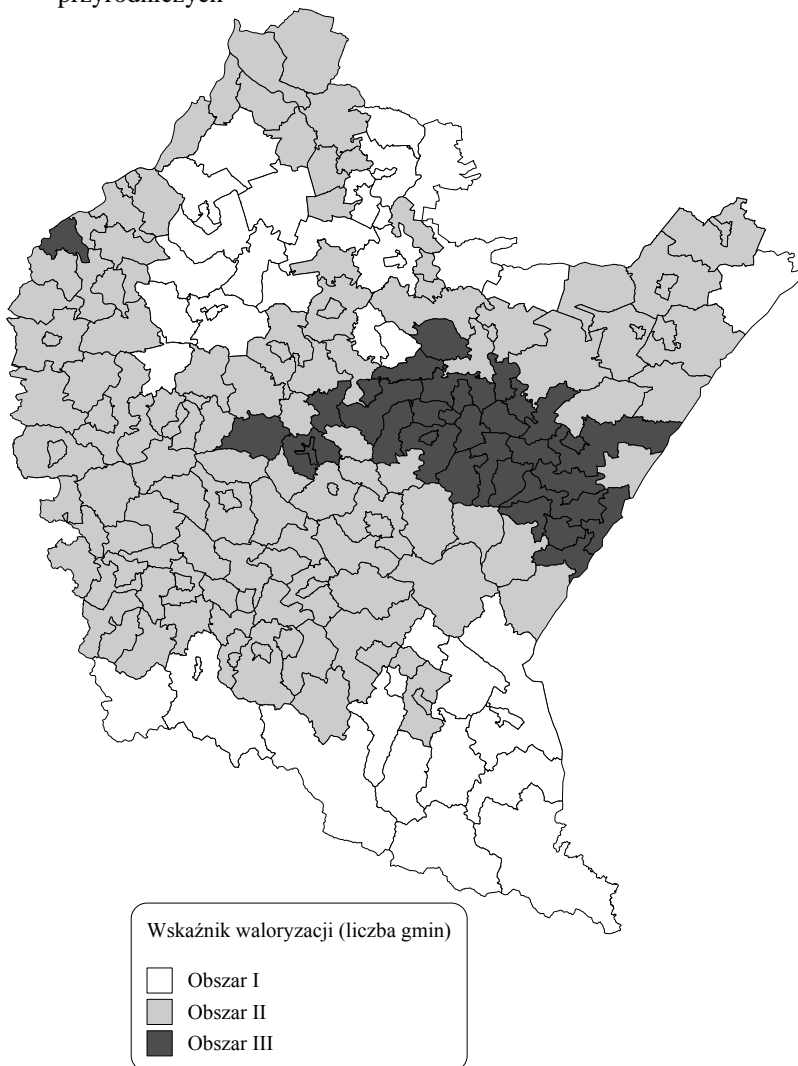
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie oraz wyników Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku.

Można powiedzieć, że przyjęty podział daje podstawę do dokonania oceny wykorzystania zasobów ziemi w zróżnicowanej przestrzeni, tak w obszarach o skrajnie korzystnych, jak i skrajnie niekorzystnych uwarunkowaniach regionu. Jest to o tyle ważne, że skrajne warunki (najkorzystniejsze, jak i najmniej korzystne) wymagają szczególnej troski w kontekście racjonalnego i efektywnego wykorzystania endogenego potencjału regionu. W warunkach najkorzystniejszych chodzi nade wszystko o najpełniejsze wykorzystanie najcenniejszych zasobów ziemi (ziemi najwyższej jakości) i dla produkcji polowej i dla osiągania korzyści związanych z występującą tu rentą jakościową. W skrajnie niekorzystnych warunkach np. na glebach słabych czy w warunkach trudnych związanych z niekorzystnym ukształtowaniem terenu, istnieje potrzeba zachowania szczególnej staranności w gospodarowaniu, gdyż tu szczególnie uwidaczniają się wszelkie błędy wynikające z niewłaściwego gospodarowania, a zwłaszcza że w takich warunkach często indywidualne wybory rolników, dyktowane krótkotrwałymi korzyściami ekonomicznymi, stoją w sprzeczności z wysokimi kosztami zewnętrznymi i społecznymi niewłaściwych decyzji.

¹⁷ Wskaźnik udziału gleb dobrych to % udział gleb klasy I, II, III, i 1/3 gleb klasy IV w powierzchni użytków rolnych.

Oceniając przestrzenne zróżnicowanie analizowanych uwarunkowań (rysunek 2.1), podkreślić należy, że zbiór gmin zaliczonych do obszaru III ma charakter w miarę ciągły (obejmuje w większości gminy sąsiadujące ze sobą). Dotyczy to powiatu jarosławskiego (siedem gmin), przemyskiego, przeworskiego i rzeszowskiego (po cztery gminy) oraz jedną gminę z powiatu leżajskiego. Zlokalizowane one są w środkowo-wschodniej i środkowej części regionu. Warunku spójności przestrzennej nie spełnia jedna gmina z tego zbioru, zlokalizowana przy północno-zachodniej granicy województwa, w powiecie mieleckim.

Rysunek 2.1. Podział regionu na obszary ze względu na jakość uwarunkowań przyrodniczych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej opracowanej przez IUiNG w Puławach.

Taki rozkład, pomijając ostatni przypadek, daje niewątpliwie szansę na podejmowanie współpracy, na realizację wspólnych przedsięwzięć produkcyjno-organizacyjnych przez gminy należące wprawdzie do różnych powiatów, ale mające bardzo podobne warunki przyrodnicze dla produkcji rolnej i do tego sąsiadujące ze sobą. Znacznie gorzej przedstawia się sytuacja w omawianych kwestiach w odniesieniu do obszaru I – o najmniej korzystnych warunkach, bo jest to zbiór nieciągły i do tego niejednorodny. Usytuowany jest w pasie przygranicznym w południowo-wschodniej i południowej części regionu, który tworzą gminy z powiatów: ustrzyckiego (wszystkie gminy) i leskiego (trzy gminy), z jasielskiego (jedna gmina Krempna) oraz gminy z północnej, północno-wschodniej i północno-zachodniej części Podkarpacia z powiatów: kolbuszowskiego (wszystkie sześć gmin), niżańskiego (pięć gmin), łańcuckiego, leżajskiego, tarnobrzesckiego (po dwie gminy) oraz po jednej z powiatów: lubaczowskiego, stalowowolskiego i ropczycko-sędziszowskiego.

Łącznie w tym zbiorze znalazły się gminy z 14 powiatów. Należy podkreślić, że w regionie występuje również duże zróżnicowanie uwarunkowań rozwoju na poziomie lokalnym – powiatowym. Występują tu bowiem powiaty charakteryzujące się skrajnie zróżnicowanymi uwarunkowaniami przyrodniczymi, w których równocześnie zlokalizowane są gminy o bardzo korzystnych, jak również i gminy zaliczone do grupy o najmniej korzystnych warunkach. Do grupy tej należą powiaty: leżajski, łańcucki i przeworski. Niewątpliwie możliwości realizacji określonych koncepcji rozwojowych powiatu, związanych z rozwojem rolnictwa i obszarów wiejskich czy też budowaniem współpracy gmin w zakresie wspólnych przedsięwzięć z tym związanych, są ograniczone. Wspomniana niejednorodność w obrębie obszaru I wynika z odmienności cech, decydujących o występujących ograniczeniach.

Występują tu dwa typy uwarunkowań, wyznaczających specyfikę tego obszaru determinowane występowaniem ograniczeń przyrodniczych dla produkcji głównie rolnej (polowej). W południowo-wschodniej i wschodniej części regionu są to obszary o cechach typowych dla obszarów górskich i górzystych – gdzie o niskiej wartości w.w.r.p.p. decyduje głównie ukształtowanie terenu (rzeźba terenu) i warunki klimatyczne (agroklimat), zaś pozostałe gminy zaliczone do tego obszaru mają cechy charakterystyczne dla obszarów o niekorzystnych warunkach (ONW) typowych dla obszarów nizinnych, gdzie o niskim w.w.r.p.p. decyduje niska jakość i przydatność gleb (głównie gleby piaszczyste) oraz stosunki wodne (gleby przesuszone). Te cechy przesądzają o możliwościach rolniczego wykorzystania tych obszarów. Dodać należy, że w obszarze I w parze z gorszymi warunkami do produkcji rolniczej w większości gmin idą wysokie walory środowiska przyrodniczego (zwłaszcza w gminach górskich i podgórskich tego obszaru), które objęte są różnymi formami ochrony od obszarów chronionego krajobrazu do najwyższej formy ochrony, jakimi są parki narodowe. Na tym obszarze zlokalizowane są dwa parki narodowe: Bieszczadzki Park Narodowy i Magurski Park Narodowy zajmujące łącznie 46 736,1 ha – czyli 100% powierzchni objętej tą formą ochrony w regionie i prawie 60% powierzchni

objętych pozostałymi formami ochrony powierzchniowej w regionie¹⁸. Występujące zróżnicowanie powinno przesądzać o koncepcjach ich wykorzystania, zagospodarowania i prowadzić do dywersyfikacji produkcji i przestrzeni w skali regionu, uwzględniających występującą specyfikę obszaru.

2.2. Przeobrażenia strukturalne zasobów ziemi Podkarpacia

Dynamiczne zmiany otoczenia społeczno-gospodarczego determinują przeobrażenia strukturalne w odniesieniu do wszystkich czynników produkcji. Tempo i kierunki zachodzących zmian powinny być skorelowane ze specyfiką obszarów, z ich funkcjami – jakie pełnią i powinny pełnić w całokształcie gospodarki. W odniesieniu do rolnictwa i obszarów wiejskich, a zwłaszcza w odniesieniu do podstawowego i specyficznego czynnika produkcji, jakim jest ziemia, główną determinantą wykorzystania zasobów tego czynnika, stają się uwarunkowania przyrodnicze stanowiące wyznacznik obiektywnych możliwości kształtowania określonych kierunków rozwoju, określonych kierunków produkcji rolniczej, a także pozarolniczych funkcji tych obszarów.

Analizę występującego zróżnicowania i jego konsekwencji dla wykorzystania czynnika ziemi w wydzielonych obszarach, poprzedzono oceną zmian, jakie zaszły w regionie w odniesieniu do podstawowych komponentów przestrzeni regionu (tabela 2.2). Dotyczą one zarówno powierzchni regionu (która zmniejszyła się o 0,5%, co było wynikiem „przejścia” gminy Szerzyny do województwa małopolskiego), ale nade wszystko zmian w obrębie użytków rolnych oraz zmian w „pozycji” pozostałe grunty (tab. 2.2), (gdzie znalazły się m.in. tereny zabudowane i zurbanizowane, grunty pod wodami i nieużytki). Największą dynamiką charakteryzowała się ostatnia z wymienionych pozycji – pozostałe grunty (129,4% – tabela 2.2), a udział w strukturze użytkowania gruntów wzrósł z 17,8% w 2002 roku do 23,2% w 2010 roku. Tendencję wzrostową wykazała również powierzchnia lasów i gruntów leśnych – wzrost o 2,5%. Jednak największe zmiany w ujęciu bezwzględnym dotyczyły użytków rolnych, których powierzchnia zmniejszyła się w 2010 roku o 1185 km², co stanowi prawie 15% do okresu odniesienia, czyli 2002 roku (i nie jest to tylko efektem wspomnianych wcześniej zmian granic regionu).

W konsekwencji przemian komponentów przestrzeni regionu nastąpiły istotne zmiany w strukturze użytkowania gruntów na Podkarpaciu. Wprawdzie w strukturze tej nadal największy odsetek powierzchni ogólnej zajmują użytki rolne (38,8%), ale ich przewaga nad lasami i użytkami leśnymi jest już minimalna i wynosi zaledwie 0,8% (tabela 2.2). Zjawisko wypierania użytków rolnych przez inne formy użytkowania, z reguły bardziej intensywne i efektywne, jest zjawiskiem powszechnie występującym. Zmniejszanie się zasobów ziemi rolni-

¹⁸ *Województwo podkarpackie. Podregiony, Powiaty, Gminy, 2012, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012, Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2012...*, op. cit.

czej jest procesem, którego nie można powstrzymać ze względu na niepomnażalność tych zasobów i w związku z tym dużą konkurencyjność ze strony nierolniczych sektorów gospodarki, których rozwój wymaga również pozyskiwania tego czynnika wytwórczego¹⁹. Należy pamiętać, że zmiany w obrębie użytków rolnych mogą mieć charakter zarówno czasowy (zmiany związane z ugorowaniem, okresowym wyłączaniem z produkcji) lub też trwałe, związane z przekazywaniem użytków rolnych na cele nierolnicze (szlaki komunikacyjne, tereny osiedlowe i tereny przemysłowe itp.). Szczególnie niebezpieczna staje się sytuacja, gdy mamy do czynienia z dużym i do tego trwałym ubytkiem, a na dodatek, gdy wiąże się to z utratą gleb charakteryzujących się wysoką jakością. W Polsce w latach 1990–1994 z użytkowania rolniczego wyłączano od 5 do ponad 7 tys. ha rocznie i od ponad 3 do ponad 5 tys. ha w latach 2004–2008²⁰. Na Podkarpaciu w 2010 roku wyłączono 112 ha²¹ i w większości (108 ha – 96%) były to gleby dobrej jakości (I–III klasa bonitacyjna). Jest to sytuacja podobna do tej, która ma miejsce w całym kraju, bo w latach 1995–2008 z użytkowania rolniczego też wyłączano najwięcej gruntów właśnie z I i III klasy bonitacyjnej²².

Tabela 2.2. Zmiany w strukturze użytkowania ziemi na Podkarpaciu w latach 2002–2010

Wyszczególnienie	2002 rok		2010 rok		Dynamika 2002 rok = 100%
	km ²	%	km ²	%	
Pow. ogólna	17 926,0	100,0	17 846,0	100,0	99,5
Użytki rolne*	8 116,0	45,3	6 931,0	38,8	85,4
Lasy i grunty leśne	6 613,0	36,9	6 780,0	38,8	102,5
Pozostałe grunty	3 197,0	17,8	4 137,0	23,2	129,4

* użytki rolne wg wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002 i 2010 roku.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego, 2012, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012.

Dokonując analizy struktury użytkowania ziemi regionu w kontekście oceny wykorzystania potencjału produkcyjnego w rolnictwie, należy stwierdzić, że niezależnie od tego, jaki charakter miało zmniejszenie użytków rolnych (trwały czy czasowy), to ubytek w latach 2002–2010 ponad 11 tys. ha (1185 km² – tab. 2.2) należy uznać za duże ograniczenie potencjału produkcyjnego rolnictwa.

¹⁹ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 34.

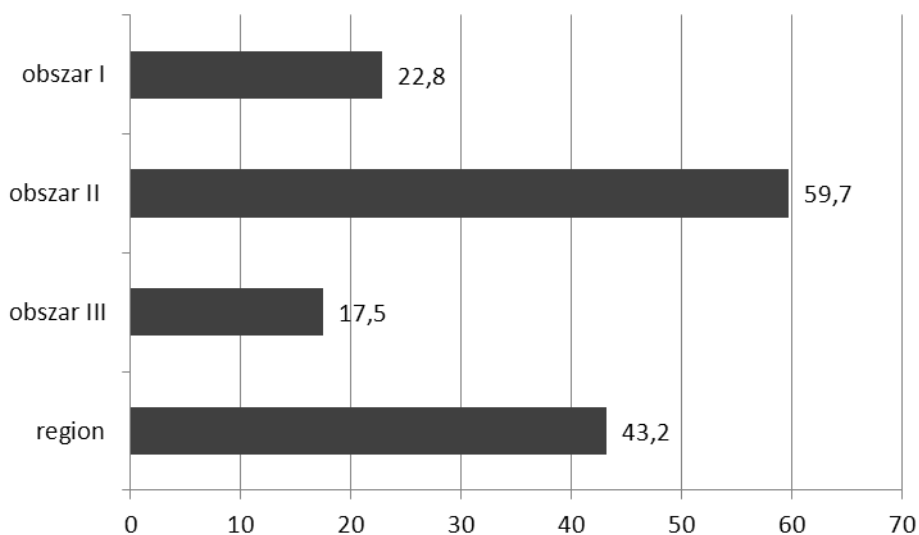
²⁰ J. Górka, W. Michna, *Ubytek użytków rolnych na cele pozarolnicze w Polsce*, *Więś i Rolnictwo*, nr 4 (194), 2010, s. 66.

²¹ *Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2012, s. 83.

²² J. Górka, W. Michna, *Ubytek użytków rolnych...*, op. cit., s. 70.

W rzeczywistości sytuacja wygląda jeszcze gorzej, jeśli uwzględnimy wszystkie użytki rolne w regionie (łącznie z gruntami niestanowiącymi gospodarstw rolnych), bo ich udział w powierzchni ogólnej w 2010 roku wynosił nie 38,8%, ale 53,1% (tab. 2.1), a więc zasoby ziemi niewykorzystywane w produkcji rolniczej zwiększają się o kilkanaście dodatkowych procent, w rzeczywistości o kilkadziesiąt tysięcy hektarów. Oceniając to przez pryzmat dokonanego podziału regionu, należy stwierdzić, że pomiędzy wydzielonymi obszarami występuje duże zróżnicowanie w odniesieniu do udziału użytków rolnych (będących w dyspozycji gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha) w ogólnej powierzchni. Udział ten waha się od 17,5% w obszarze o najkorzystniejszych warunkach (obszar III) do 59,7% w obszarze II określonym jako typowe warunki przyrodnicze w regionie (rys. 2.2).

Rysunek 2.2. Użytki rolne będące w dyspozycji gospodarstw rolnych w ogólnej powierzchni (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego, 2010, 2012, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012.

Mały udział użytków rolnych, w pierwszej z wymienionych grup, to efekt przede wszystkim dużego rozdrobnienia gospodarstw w tej grupie, gdzie oprócz gospodarstw małych (o pow. w przedziale 1–2 ha) przeważających w strukturze obszarowej gospodarstw – prawie 40% udział (tab. 2.3), występuje dużo jednostek o powierzchni poniżej 1 ha, które w analizie zostały pominięte, a które są dysponentami dużej części użytków rolnych. Nie zmienia to jednak faktu, że możliwości wykorzystania endogenicznych zasobów najlepszych jakościowo gleb, w świetle przedstawionych faktów, dotyczących stanu zasobów ziemi będących w dyspozycji gospodarstw rolnych oraz możliwości ich wykorzystania wy-

nikające z wielkości i struktury obszarowej gospodarstw (tab. 2.3), które wskazują na duże rozdrobnienie gospodarstw, są dosyć ograniczone. W takiej sytuacji wykorzystanie zasobów ziemi rolniczej, nie tylko w obszarach o najlepszych warunkach do produkcji rolniczej, ale w całym regionie, skłania do wielofunkcyjnego rozwoju gospodarstw. Małe gospodarstwa mogą mieć szanse na funkcjonowanie pod warunkiem znalezienia dla siebie najlepszych form tego rodzaju gospodarowania. W przeciwnym razie proces przejmowania ziemi przez sektory nierolnicze będzie się nasilał, a ceny ziemi użytkowanej rolniczo będą kształtowały się głównie przez popyt tworzony przez te sektory. Utrzymanie takiej tendencji w długim okresie utrudni przepływ ziemi z gospodarstw likwidowanych do gospodarstw potencjalnie produkcyjnych²³. Tym samym będzie się pogłębiał problem związany z przeobrażeniami niekorzystnej struktury obszarowej gospodarstw z wykorzystaniem podstawowego endogenicznego zasobu w procesie rozwoju regionu, jakim są zasoby użytków rolnych. Zagrożenie jest tym większe, że dużo gmin z obszaru III (o najkorzystniejszych warunkach przyrodniczych do rozwoju) zlokalizowanych jest w pobliżu większych miast regionu, które wykazują dużą ekspansję terytorialną.

Tabela 2.3. Wielkość i struktura obszarowa gospodarstw

Wyszczególnienie	Średnia powierzchnia gospodarstwa w ha	Struktura obszarowa w %				Powierzchnia		Współczynnik zmienności
		1–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10 ha i więcej	min.	max	
Obszar I $w_j < \bar{w}_j - s$	6,21	28,4	48,2	18,1	5,3	2,59	33,14	0,90
Obszar II $\bar{w}_j + s \geq w_j \geq \bar{w}_j - s$	4,35	38,9	44,9	12,4	3,8	2,10	18,36	0,56
Obszar III $w_j > \bar{w}_j + s$	5,14	39,4	42,9	11,7	6,0	2,63	17,56	0,58
Region	4,46	36,9	45,3	13,4	4,4	-	-	-
Kraj	9,76							

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie oraz wyników Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku.

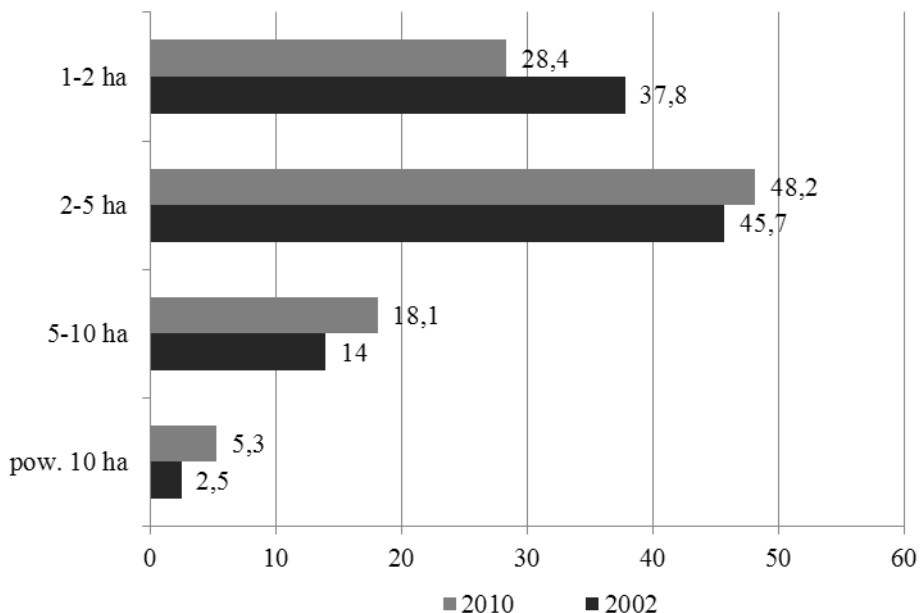
Poszukiwanie najlepszych form wykorzystania ziemi rolniczej, najlepszych form wielofunkcyjnego rolnictwa, nieodwołalnie łączy się ze specyfiką regionu, tzn. zróżnicowanymi przyrodniczymi uwarunkowaniami rozwoju. Konsekwencje tego powinny znajdować odzwierciedlenie w kształtowaniu struktur produkcyjno-organizacyjnych. Odnosząc to do struktury obszarowej gospodarstw, która decyduje o możliwościach organizacyjnych gospodarstw, a w konsekwencji ich sile eko-

²³ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania...*, op. cit., s. 35.

nomicznej, należy stwierdzić, że w okresie pomiędzy w 2002 i 2010 rokiem, a więc pomiędzy kolejnymi powszechnymi spisami rolnymi nastąpiły pozytywne, ale niewielkie zmiany w tej strukturze.

Zmalał udział najmniejszej grupy obszarowej (1–2 ha) o ponad 9% i zwiększył się udział gospodarstw w grupach zaliczanych do największych – o 4,1% w grupie 5–10 ha i o 2,8% w grupie powyżej 10 ha (rys. 2.3). Zjawisku towarzyszy spadek ogólnej liczby gospodarstw (powyżej 1 ha w regionie) ze 198 620 do 145 172. Biorąc pod uwagę duże rozdrobnienie gospodarstw na Podkarpaciu, uważane za jedną z głównych barier rozwoju, omówione zmiany strukturalne zachodzące w okresie radykalnych zmian uwarunkowań rozwoju naszej gospodarki, należy uznać za niewielkie i niewystarczające w kontekście budowania konkurencyjnego rolnictwa i racjonalnego wykorzystania zasobów ziemi będących w dyspozycji gospodarstw. Potwierdzają one tezę, że poprawa struktury obszarowej gospodarstw jest procesem bardzo powolnym, należy zatem szukać rozwiązań optymalizacji gospodarstw, optymalizacji wykorzystania podstawowego czynnika produkcji w obecnych warunkach, mając na uwadze perspektywę dalszej poprawy struktury i poszukując odpowiednich rozwiązań, a także narzędzi sprzyjających takim procesom.

Rysunek. 2.3. Struktura obszarowa gospodarstw (powyżej 1 ha) w latach 2002 i 2010 (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim, Powszechny Spis Rolny 2010, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012.

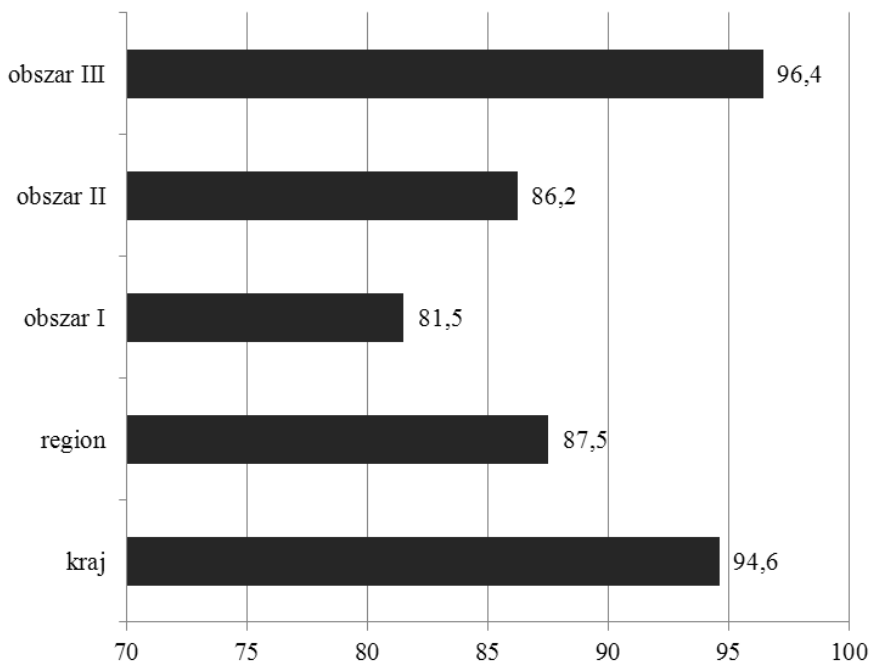
Tabela 2.4. Struktura użytkowania gruntów w gospodarstwach rolnych Podkarpacia w %

Wyszczególnienie	Grunty ogółem (w ha)	Użytki rolne (w %)	W tym:						Lasy i grunty leśne	Pozostałe grunty
			Grunty orne	Łąki, pastwiska	Uprawy trwałe	sady	Grunty ugorowane	Pozostałe użytki rolne		
Obszar I $w_j < \bar{w}_j - s$	175 747,5	80,9	28,7	45,3	1,3	0,7	5,8	18,2	11,9	7,2
Obszar II $\bar{w}_j + s \geq w_j \geq \bar{w}_j - s$	460 219,6	84,2	44,7	30,8	1,4	1,3	8,0	13,8	9,0	6,8
Obszar III $w_j > \bar{w}_j + s$	135 666,1	90,4	66,4	15,5	5,0	4,8	6,6	3,5	3,7	5,9
Region	771 633,2	84,5	45,2	31,2	2,2	1,8	7,2	12,8	8,7	6,8
Kraj	17 528 835,6	87,0	66,9	20,1	2,5	2,4	3,8	5,3	6,9	6,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie oraz wyników Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku.

Specyfika regionu powinna znajdować odzwierciedlenie również w strukturze użytkowania gruntów. W gospodarstwach rolnych, analizowanych obszarów, dominują użytki rolne stanowiące od 80,9 do 90,4% (tab. 2.4). Jest to sytuacja zbliżona do występującej powszechnie w regionie i kraju, gdzie użytki rolne stanowią odpowiednio 84,5 i 87,0%. Dodać należy, że we wszystkich układach (analizowanych stref, regionu, kraju) są to w zdecydowanej większości użytki rolne w dobrej kulturze (rys. 2.4).

Rysunek 2.4. Udział użytków rolnych w dobrej kulturze w powierzchni użytków rolnych (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim, Powszechny Spis Rolny 2010, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012.*

Należy podkreślić zróżnicowanie występujące na poziomie wewnętrznych proporcji w obrębie użytków rolnych, jak i w odniesieniu do pozostałych składowych analizowanej struktury. Struktura użytkowania gruntów na Podkarpaciu różni się od krajowej przede wszystkim mniejszym (o ponad 21%) udziałem gruntów ornych oraz większym udziałem łąk i pastwisk (ponad 11%). Dwukrotnie większy jest udział grupy pozostałych użytków rolnych i nieco większy udział lasów i gruntów leśnych oraz użytków zaliczanych do grupy „pozostałe grunty”. Analizując strukturę użytków rolnych, w wyodrębnionych obszarach, dostrzegane są wyraźne różnice. Można wyciągnąć wniosek o występowaniu procesów dostosowawczych związanych ze specjalizacją i rejonizacją produkcji regionu związaną z występującymi zróżnicowanymi uwarunkowaniami. Wniosek taki jest tylko częściowo

prawdziwy. To, że uwarunkowania przyrodnicze niewątpliwie ukształtowały tę strukturę, bo ograniczyły możliwości wykorzystania zasobów ziemi, jest prawdą, ale nie jest to warunkiem procesu prowadzącego do optymalizacji ich wykorzystania w kierunku rejonizacji produkcji i jej specjalizacji, dających szansę na lepsze wykorzystanie potencjału endogenicznego rolnictwa. Do takiego stwierdzenia upoważniają następujące fakty:

- Dominacja zbóż w strukturze gruntów ornych, we wszystkich obszarach powyżej 70%, niezależnie od uwarunkowań przyrodniczych (rys. 2.5). Okazuje się, że nawet w obszarach o najkorzystniejszych warunkach – obszar I jest ich mniej niż w obszarach o najmniej korzystnych warunkach – obszar III. Wskazuje to na duże uproszczenie produkcji roślinnej, ograniczające możliwości wprowadzenia właściwego zmianowania i płodozmianu, a to zwiększa ryzyko produkcji, podnosi koszty (więcej środków chemicznych ochrony roślin i nawozów), a przy tak rozdrobionych gospodarstwach w regionie dodatkowo obniża efektywność produkcji i efektywność wykorzystania posiadanych zasobów ziemi.
- Ograniczone wykorzystanie naturalnej bazy paszowej w postaci użytków zielonych, zwłaszcza w obszarze III, gdzie stanowią one ponad 45% użytków rolnych. Pogłowie zwierząt trawożernych w tym obszarze stanowi zaledwie 30% w przypadku bydła, 36,1% owiec i 22,3 koni (tab. 2.5). Dodać należy, że pogłowie wszystkich grup zwierząt pomiędzy spisami uległo zmniejszeniu i jest to tendencja utrzymująca się od wielu lat. Skalę tego zjawiska można sobie wyobrazić, porównując pogłowie krów w 2010 roku, w którym stado liczyło 74 554 sztuki z pogłowiem tych krów tylko w województwie rzeszowskim (jedno z czterech wchodzących w skład województwa podkarpackiego obok krośnieńskiego, przemyskiego i tarnobrzeskiego) w 1996 roku – niewiodącym wówczas w produkcji bydłowej regionem liczącym 75 794 sztuki²⁴. Jest wiele przyczyn takiego stanu rzeczy. Należy podkreślić, że możliwości wykorzystania dużego potencjału paszowego użytków zielonych poprzez rozwój produkcji zwierzęcej związanej z tą bazą są bardzo ograniczone. Wydaje się, że w wielu przypadkach można będzie znacznie łatwiej wykorzystać ten potencjał do produkcji biomasy na paliwo odnawialne.

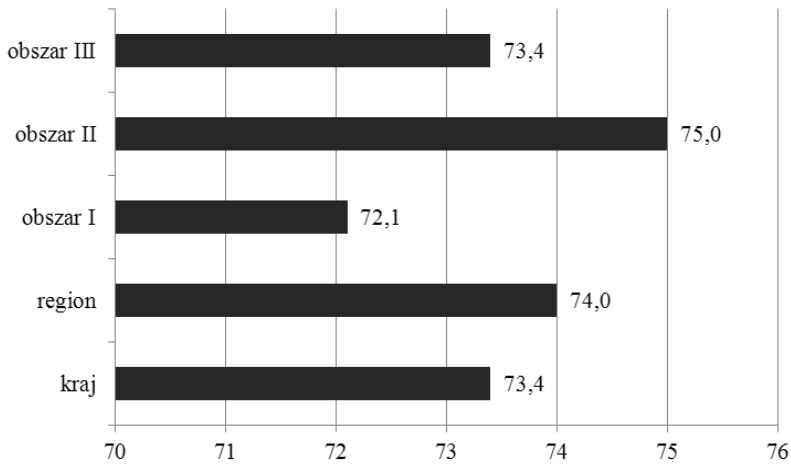
²⁴ G. Ślusarz, B. Grzebyk, *Stan i możliwości rozwoju chowu bydła mlecznego, Wieś i Rolnictwo Rzeszowskie, Akademia Rolnicza w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 1998, s. 38.*

Tabela 2.5. Pogłowie i struktura zwierząt

Wyszczególnienie	Bydło		Krowy		Trzoda		Owce		Konie		Drób	
	sztuki	%	sztuki	%	sztuki	%	sztuki	%	sztuki	%	sztuki	%
Obszar I $w_j < \bar{w}_j - s$	26 127 V=113	30,0	16 830 V=111	24,2	27 752 V=148	9,4	6866 V=158	36,1	3735 V=119	22,3	955,0 V=133	18,1
Obszar II $\bar{w}_j + s \geq w_j \geq \bar{w}_j - s$	74 917 V=132	58,8	44 785 V=130	64,5	190 527 V=211	64,4	11 108 V=213	58,6	10 953 V=127	65,4	3177,3 V=181	60,2
Obszar III $w_j > \bar{w}_j + s$	12 715 V=159	11,2	7892 V=162	11,3	77 654 V=145	26,2	1005 V=105	5,3	2015 V=140	12,3	1142,0 V=178	21,7
Region	1 137 592	100,00	69 507	100,00	295 982	100,00	19 040	100,00	16 739	100,00	5274,3	100,00
Kraj	5 727 625		2 499 388		15 121 990		258 245		254 192		138 681 719	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie oraz wyników Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku.

Rysunek 2.5. Udział zbóż w powierzchni gruntów ornych (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim, Powszechny Spis Rolny 2010, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012.*

Występowanie dużych przestrzennych różnicowań uwarunkowań rozwoju, a w konsekwencji różnicowanie struktur organizacyjno-przestrzennych i samego poziomu rozwoju, dostrzegane jest na różnych poziomach. Dotyczy to różnych układów terytorialnych począwszy od lokalnego po europejski. To różnicowanie sprzyjające rozwojowi jednych dla innych jednostek terytorialnych staje się poważną barierą ograniczającą ten rozwój. Taka sytuacja, w połączeniu z bezwzględными mechanizmami rynku prowadzi do pogłębiania się dysproporcji w rozwoju, do urzeczywistniania się negatywnej strony procesu globalizacji, której istotę dobrze odzwierciedla powszechnie powtarzane hasło, że „bogaci stają się coraz bogatszymi, a biedniejsi coraz biedniejszymi”, do pogłębiania dysproporcji rozwojowych, unifikacji rozwiązań często ograniczających wykorzystanie endogenicznych zasobów jednostki. Dla ograniczenia negatywnych zjawisk wynikających z występującego różnicowania, potrzebne staje się stymulowanie procesów rozwojowych prowadzące do lepszego wykorzystania endogenicznych zasobów, do poprawy spójności jednostek terytorialnych, tak w wymiarze społecznym, ekonomicznym, jak i przestrzenno-środowiskowym. Do tego potrzebna jest określona polityka rozwoju uwzględniająca wymiar terytorialny i związane z tym różnicowanie, ale również koordynujące poczynania związane z realizacją długookresowych (strategicznych) celów danej jednostki terytorialnej. Jest to warunek konieczny dla poprawy skuteczności realizacji celów związanych z poprawą spójności, z praktyczną realizacją koncepcji rozwoju zrównoważonego. Potwierdzeniem potrzeby podejmowania takich działań jest fakt, że ciągle jeszcze występują problemy z zapewnieniem przez politykę UE (mimo pozytywnego oddziaływania na wzrost) trwałego polepszenia pozycji konkurencyjnych poszczególnych państw i regionów. Dzieje się tak między innymi z powodu funkcjonowania odrębnych polityk ukierunkowanych tematycznie lub sektorowo,

realizowanych z poziomu europejskiego np. wspólna polityka rolna lub zupełnie automatycznie przez rządy krajowe czy władze regionalne i lokalne. Najlepsze wyniki polityki spójności obserwujemy w tych regionach, państwach, które umiały zapewnić odpowiedni poziom koordynacji i doprowadzić do włączenia europejskiej polityki spójności we własny system zarządzania politykami publicznymi. Polityka spójności działa dobrze, gdy pomaga realizować wspólne cele wyznaczone dla polityki rozwoju, a nie jest traktowana jako odrębna, autonomiczna polityka o specyficznych celach i zadaniach²⁵. W kontekście powyższego musi nastąpić ścisła koordynacja pomiędzy celami ogólnymi, a celami jednostek terytorialnych dążących do optymalnego wykorzystania potencjałów terytorialnych. W wymiarze terytorialnym jednym z najważniejszych potencjałów, a zwłaszcza na obszarach słabo zurbanizowanych, choć nie tylko staje się rolnictwo i zasoby ziemi będące w jego dyspozycji.

Rolnictwo i obszary wiejskie ciągle jeszcze nie mogą poradzić sobie z niezbędnymi zmianami strukturalnymi, których potrzeba wynika z coraz większego otwarcia otoczenia naszej gospodarki z funkcjonowania na jednolitym konkurencyjnym rynku europejskim. Wynika to między innymi z faktu, że rolnictwo i obszary wiejskie poniosły największe koszty związane ze zmianami systemowymi po 1989 roku, co niewątpliwie wywarło wpływ na procesy dostosowawcze, ich tempo i kierunki. Odczuwalne to jest szczególnie w regionach słabo zurbanizowanych, gdzie znacząca część ludności związana jest z obszarami wiejskimi i rolnictwem. Przykładem tego jest niewątpliwie region Podkarpacia. Konsekwencją tego jest ciągle duże rozdrobnienie gospodarstw, mała konkurencyjność większości z nich, niska efektywność wykorzystania podstawowego endogenicznego czynnika produkcji, jakim jest ziemia – zasób specyficzny, ograniczony.

Niska konkurencyjność i efektywność rolnictwa mogą doprowadzić do sytuacji wypierania rolnictwa i związanych z nim funkcji obszarów wiejskich przez inne bardziej intensywne i efektywne funkcje produkcyjno-usługowe. To może grozić istotnymi zmianami struktury użytkowania gruntów z trwałą utratą użytków rolnych ważnych nie tylko z punktu widzenia podstawowej funkcji, jaką jest produkcja żywności, ale również funkcje pozaprodukcyjne związane z kształtowaniem jakości środowiska, z kształtowaniem atrakcyjnego krajobrazu.

Zapewnienie realizacji kluczowego priorytetu, jakim jest koncepcja rozwoju zrównoważonego, związana jest z koniecznością kształtowania wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich bazujących na specyficzności poszczególnych regionów, wynikających w przypadku rolnictwa, głównie ze specyfiki uwarunkowań przyrodniczych.

Badania wykazały, że w regionie Podkarpacia, w okresie pomiędzy powszechnymi spisami rolnymi przeprowadzonymi w 2002 i 2010 roku, nastąpiły istotne zmiany, które nie do końca są spójne z wyzwaniem wynikającym z konkurencyjnej, globalnej gospodarki świadczącymi o poprawie wykorzystania endogenicznych zasobów regionu

²⁵ P. Żuber, *Terytorialny wymiar w polityce rozwoju – potrzeba zmian systemowych w świetle nowej generacji dokumentów planistycznych* [w:] *System planowania przestrzennego i jego rola w strategicznym zarządzaniu krajem*, Studia KPZK, PAN, Tom CXXXIV, 2011, s. 9.

(wpisującymi się w rozwój, czyli pozytywne zmiany ilościowe i jakościowe związane z realizacją określonych celów), w tym zwłaszcza w istotę rozwoju zrównoważonego.

W zakresie użytkowania ziemi następują zmiany w jej strukturze – zmniejsza się udział użytków rolnych, a zwiększa się udział lasów i pozostałych gruntów (do tych dwóch grup struktury przechodzi duża część użytków rolnych – trwała nieodczuwalna zmiana), która w przypadku Podkarpacia (podobnie jak w całym kraju) dotyczy gleb najwyższej jakości I–III klasa bonitacji. Generalnie, zmniejszanie się powierzchni użytków rolnych jest procesem nieodwracalnym. Ważne jest jednak, aby był to proces kontrolowany i nie odbywał się kosztem ważnych funkcji związanych z optymalnym wykorzystaniem zasobów ziemi. W procesie zachodzących przeobrażeń strukturalnych w niedostatecznym stopniu wykorzystywana jest specyfika regionu, wynikająca ze zróżnicowania uwarunkowań przyrodniczych dla regionalnej specjalizacji pozwalającej lepiej wykorzystać endogeniczny potencjał związany z posiadanymi zasobami ziemi. Efektem braku działań w tym zakresie jest to, że zachodzące zmiany są oparte na sygnałach rynkowych, nie zawsze sprzyjających wykorzystaniu przestrzeni produkcyjnej regionu. W konsekwencji w niewielkim stopniu wykorzystywane są najlepsze jakościowo gleby w regionie i wynikające z tego renty jakościowej w gminach o najkorzystniejszych warunkach dla produkcji rolnej. Niemal marnuje się naturalny potencjał użytków zielonych (zarówno dla celów paszowych, jak i produkcji biomasy na cele energetyczne), które w całokształcie gospodarki regionu powinny odgrywać ważne funkcje. Użytki zielone to nie tylko produkcja pasz, to również ważne funkcje związane z gospodarką wodną, ochroną przed erozją, funkcje fitosanitarne, ale i związane z kształtowaniem atrakcyjnego krajobrazu. Stanowią one ważny element nie tylko związany z rolnictwem, ale z całą gospodarką regionu z funkcjami, które wpisują się w jakościową stronę rozwoju.

Badania wykazały, że niezależnie od uwarunkowań przyrodniczych dominującą pozycję w strukturze zasiewów (w strukturze gruntów ornych) zajmują zboża. Wykazują one tendencję wzrostową. Zmierzanie w kierunku monokultury może okazać się dużym zagrożeniem dla rozdrobnionego rolnictwa, zwiększającym ryzyko nie tylko dla producentów zbóż (niestosujących właściwego, zrównoważonego płodozmianu, ponoszących coraz wyższe koszty związane z ochroną roślin, ich nawożeniem), ale mogą również stanowić barierę dla rolnictwa ekologicznego, zalecanego w takich regionach, jak Podkarpacie.

Efektywne wykorzystanie zasobów ziemi w regionie musi iść w parze z poprawą struktury obszarowej, która pomimo pewnych symptomów, korzystnych zmian, ciągle stawia Podkarpacie w gronie regionów z najbardziej rozdrobnionym rolnictwem. Ciągle potrzebne są zmiany strukturalne, ale ukierunkowane, w rolnictwie i obszarach wiejskich. Wymagają one integracji działań wszystkich instytucji związanych z rolnictwem i obszarami wiejskimi, w tym również samorządów (na wszystkich szczeblach) oraz optymalnego wykorzystania dostępnych instrumentów polityki społeczno-gospodarczej, w tym wspólnej polityki rolnej, dla zapewnienia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich regionu bazujących na specyficzności tego regionu. Tylko takie podejście umożliwi efektywne wykorzystanie endogenicznych zasobów regionu i pozwoli w praktyce realizować koncepcję rozwoju zrównoważonego.

3. POGŁOWIE ZWIERZĄT GOSPODARSKICH W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

Rolnicza przestrzeń produkcyjna województwa podkarpackiego stwarza warunki do rozwoju pracochłonnych kierunków produkcji rolniczej, w tym zwierzęcej. Zasadnym w związku z tym jest przeanalizowanie danych odnoszących się ściśle do tego kierunku produkcji. Dodatkowo okres analizy obejmujący lata 2002–2010 skłania do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, czy nowa sytuacja, w jakiej znalazło się rolnictwo Podkarpacia, tj. oddziaływanie instrumentów polityki rolnej UE przełożyło się na nowe pozytywne zmiany w zakresie rozwoju produkcji zwierzęcej. Jest to istotne ze względu na specyfikę regionu, gdzie występuje wysoka liczba ludności wiejskiej w odniesieniu do zasobów ziemi, bowiem na 100 ha użytków rolnych przypada 131 osoby, podczas gdy średnio w kraju wskaźnik ten kształtuje się na poziomie ok. 87 osób. Dodatkowo niekorzystne wskaźniki makroekonomiczne: wskaźnik zatrudnienia niższy o 5% w stosunku do średniego wskaźnika dla kraju wynoszący 41,4%, średnie zatrudnienie w rolnictwie 32% (wobec 17% w kraju) oraz stopa bezrobocia wynosząca blisko 18%, czyli wyższa od średniej dla kraju o 5%²⁶ nie pozwalają zmarginalizować tego zagadnienia.

Z danych dwóch ostatnich Powszechnych Spisów Rolnych (PSR) wynika, że nastąpił ogromny spadek pogłowia zwierząt gospodarskich w województwie podkarpackim. O ponad 41% spadła populacja bydła, w tym o połowę krów mlecznych, koni o ponad 46%, trzody chlewnej ogółem o blisko 24%, w tym loch na chów o ponad 30% oraz drobiu o ponad 21%. Jedyne wzrost na poziomie 32% dotyczył liczebności pogłowia owiec (tab. 3.1).

Tabela 3.1. Zmiany w pogłowiu zwierząt gospodarskich w latach 2002–2010 w województwie podkarpackim

Pogłowie zwierząt w szt. fizycznych	Województwo podkarpackie		
	2002	2010	Dynamika 2002=100
Bydło ogółem	193 026	113 759	58,93
Krowy mleczne	139 003	69 507	50,00
Trzoda chlewna	389 011	295 982	76,08
Lochy na chów	39 379	27 409	69,60
Owce ogółem	14 423	19 040	132,01
Konie	31 424	16 739	53,27
Drób ogółem	6 689 811	5 274 351	78,84

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

²⁶ Obliczenia własne na podstawie rocznika statystycznego.

Dla porównania należy wskazać, iż również w skali kraju w tym okresie odnotowano spadki pogłowia prawie wszystkich gatunków zwierząt gospodarskich za wyjątkiem bydła (wzrost liczebności o 4,1%), które kształtowały się na następujących poziomach: trzoda chlewna – 18%, w tym lochy na chów – 25,6%, owce – 22,5%, konie – 19,8%, drób ogółem – 11,2%.

W 2010 roku spośród 138 524 gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR prowadzących działalność rolniczą, chów zwierząt na Podkarpaciu deklarowało 92 941 podmiotów, czyli ponad 67%, co stanowiło 10,2% takich gospodarstw w kraju. Blisko 78% takich jednostek znajdowało się w grupie obszarowej od 1 do 5 ha, natomiast zaledwie 5,3% powyżej 10 ha. Zupełnie odwrotna sytuacja miała miejsce w odniesieniu do średnich wyników dla kraju, gdzie największą liczbę gospodarstw z produkcją zwierzęcą odnotowano właśnie w tej ostatniej grupie, tj. 10 ha i więcej, a najmniejszą od 1 do 2 ha (tab. 3.2).

Tabela 3.2. Liczba gospodarstw prowadzących chów zwierząt gospodarskich z podziałem na grupy obszarowe w województwie podkarpackim na tle kraju, PSR 2010

Grupy obszarowe gospodarstw (ha)	Polska		Województwo podkarpackie	
	liczba gospodarstw	%	liczba gospodarstw	%
ogółem	910 801	100,0	92 941	100,0
1–2	124 307	13,6	26 660	28,7
2–5	269 218	29,6	45 483	48,9
5–10	242 184	26,6	15 928	17,1
10 i więcej	275 092	30,2	4870	5,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych US w Rzeszowie, PSR 2010 r.

Znacząco wysokie, w porównaniu do średnich krajowych spadki pogłowia zwierząt gospodarskich w województwie podkarpackim świadczą o zmniejszającym się udziale produkcji zwierzęcej w produkcji rolniczej ogółem i małych perspektywach na dalszy jej rozwój, a co za tym idzie możliwości konkurencji z innymi regionami.

W celu szczegółowej charakterystyki pogłowia zwierząt gospodarskich posłużono się wielkością tego pogłowia w przeliczeniu na 100 ha UR. Dane zawarte w tabeli 3.3 wskazują, że w przypadku pogłowia: trzody chlewnej, bydła i krów mlecznych średni wskaźnik przypadający na województwo podkarpackie był znacznie niższy aniżeli średnio w kraju; różnica wynosiła odpowiednio: 54, 20 i 6 sztuk fizycznych. Tylko w odniesieniu do dwóch pozostałych grup, tj. owiec i koni wskaźnik był o ponad 1 sztukę wyższy.

Tabela 3.3. Pogłowie zwierząt w gospodarstwach indywidualnych według powiatów w 2010 r.

Wyszczególnienie	Pogłowie zwierząt gospodarskich ^a na 100 ha UR				
	bydło	krowy	trzoda chlewna	owce	konie
Polska	37,57	16,39	99,18	1,69	1,67
Woj. podkarpackie	17,45	10,66	45,39	2,92	2,57
Powiaty					
bieszczadzki	22,59	13,38	1,51	14,74	4,70
brzozowski	22,82	15,56	11,65	1,89	2,35
dębicki	23,33	12,38	94,41	0,69	3,39
jarosławski	11,67	6,86	60,73	0,87	1,82
jasielski	22,47	13,94	22,36	4,63	2,88
kolbuszowski	23,53	15,31	27,07	0,23	3,63
krośnieński	19,42	12,23	16,85	3,46	2,25
leski	12,38	8,91	6,19	17,77	2,80
leżajski	17,87	12,15	56,95	0,49	1,73
lubaczowski	16,21	10,30	41,15	5,43	2,24
łańcucki	8,06	5,66	36,62	0,64	1,37
mielecki	17,45	8,65	178,62	0,47	2,80
nizański	15,93	9,94	16,20	0,51	2,76
przemyski	11,73	7,09	22,28	2,05	2,59
przeworski	19,47	13,21	64,98	1,19	1,95
ropczycko- sędziszowski	32,89	17,55	126,93	0,14	5,13
rzeszowski	17,05	11,78	21,38	3,08	2,55
sanocki	29,33	15,58	6,72	9,70	2,13
stałowowolski	11,70	7,59	41,37	0,31	3,31
strzyżowski	18,74	13,19	46,57	3,39	4,34
tarnobrzeski	15,13	9,01	21,84	0,26	1,96

a – sztuki fizyczne

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Najwyższe wskaźniki w skali województwa i porównywalne ze średnimi w kraju, a nawet wyższe w przypadku pogłowia trzody chlewniej i koni, odnotowały gospodarstwa rolne w powiecie ropczycko-sędziszowskim. Może to stanowić potwierdzenie znaczenia chowu zwierząt gospodarskich w rolnictwie wskazanego powiatu i relatywnie wysoką intensywność tego chowu. Na uwagę zasługują również gospodarstwa rolne z powiatów: mieleckiego, gdzie wskaźnik pogłowia trzody

chlewnej był wyższy aniżeli średnio w kraju i w województwie o odpowiednio: 80 i 133 sztuki oraz dębickiego, w którym wskaźnik kształtował się na poziomie 94 sztuk/100 ha UR, czyli był porównywalny ze średnim dla kraju. Wymienić należy również powiaty: sanocki i brzozowski, które z kolei charakteryzowały się wysokimi wskaźnikami pogłównia krów mlecznych, tylko nieznacznie niższymi aniżeli średnie dla kraju.

Wysokie wskaźniki osiągnięte przez gospodarstwa rolne w czterech wymienionych powiatach można łączyć z aktywnie funkcjonującymi zespołami producentów rolnych i lokalizacją na tych terenach przedsiębiorstw przetwórstwa rolno-gospodarczego, między innymi w gminach: Wielopole Skrzyńskie, Wadowice Górne, Pilzno, Dębica, Sanok czy Jasienica Rosielna.

Słabość indywidualnych gospodarstw rolnych w stosunku do wymagań gospodarki rynkowej sprawia, że pojedynczy producent nie jest w stanie zaoferować odpowiednio dużej partii towaru wysokiej jakości w odpowiednim miejscu i czasie, czyli nie jest atrakcyjnym partnerem dla innych uczestników rynku. Producenci rolni coraz częściej podejmują decyzję zespołowego działania, co pozwala na obniżenie kosztów produkcji, wprowadzanie nowych technologii, lepszą organizację zbytu, ale przede wszystkim zwiększa ich siłę przetargową na rynku²⁷.

Na koniec 2011 roku w województwie podkarpackim funkcjonowało 39 grup producentów rolnych, dla porównania w 2005 zaledwie 9, z czego w branżach produkcji zwierzęcej 15, w tym trzody chlewnej – 3 grupy, drobiu 5, mleka 4, bydła 2 i owiec i kóz 1. Liczba członków grup producentów na Podkarpaciu świadczy o większej koncentracji w zakresie produkcji owiec i kóz oraz trzody chlewnej.

Organizowanie się producentów rolnych nie miałyby uzasadnienia, gdyby w regionie nie funkcjonowały przedsiębiorstwa przetwórstwa rolno-spożywczego. I tak na koniec grudnia 2010 roku na terenie województwa podkarpackiego działało 208 zakładów przetwórstwa mięsnego, w tym 3 duże (m.in. Zakłady Mięsne „Dobrowolscy” spółka z o.o., Przedsiębiorstwo Przemysłu Mięsnego „Taurus” spółka z o.o., Zakłady Mięsne „Herman” S.A.), 12 średnich (m.in. Zakład Przetwórstwa Mięsnego „Kabanos” spółka z o.o., Zakład Mięsny „Smak – Górno” spółka z o.o., PPHiU „Kabanospol” spółka z o.o., Masarnia „Radymno” spółka jawna), 42 małe i 151 mikro.

Produkcja trzody chlewnej przez lata była najważniejszą gałęzią produkcji rolniczej w Polsce. Jeszcze w 2000 roku stanowiła 37,6% towarowej produkcji zwierzęcej i 23,5% towarowej produkcji rolniczej, a także przewyższała o 17% wartość produkcji mleka, a ponad trzykrotnie wartość produkcji drobiu. Obecnie sektor ten przeżywa ogromny kryzys. Stan pogłównia trzody spadł do ok. 11,1 mln sztuk, a produkcja wieprzowiny do ok. 1,7 mln ton. Przewidywany jest też dalszy spadek pogłównia trzody. Tak dramatycznej sytuacji nie notowano od lat. Rośnie natomiast import mięsa wieprzowego, który w roku 2012 wyniósł ok. 576 tys. ton

²⁷ E. Baran, B. Grzebyk, *Grupy producentów na Podkarpaciu podmiotem w pozyskiwaniu funduszy strukturalnych*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Zeszyt Rolnictwo LXXXVII nr 540, Wrocław 2006, s. 31.

wobec eksportu na poziomie ok. 362 tys. ton. W roku 2011 zaimportowano ok. 2,8 mln prosiąt, a w 2012 ok. 3,5 mln sztuk. Jednocześnie konsumpcja wieprzowiny utrzymuje się na dość stabilnym poziomie, a prognozy na następne lata nie przewidują jej większego spadku. Jeśli zatem utrzyma się nadal tak silny spadkowy trend krajowej produkcji, staniemy się znaczącym importerem prosiąt i wieprzowiny. Zasadniczą przyczyną tak trudnej sytuacji jest niska konkurencyjność krajowej produkcji, wynikająca z małej efektywności ekonomicznej, związanej głównie z silnym rozdrobnieniem gospodarstw i brakiem optymistycznych perspektyw.

Według danych Ministerstwa Finansów w 2011 roku do kraju sprowadzono 574 tys. ton mięsa wieprzowego, o 11% więcej niż w roku poprzednim i 5,6 razy więcej niż w roku akcesji Polski do UE. Import trzody chlewnej przekroczył 2,6 mln szt. i był o 348 tys. szt. większy niż w 2010 roku. W porównaniu z latami 2004–2007 import żywca (w ujęciu ilościowym) zwiększył się 11-krotnie. Uzupełnieniem oferty asortymentowej krajowych przetwórców był przywóz 25 tys. ton wędlin i innych wyrobów wieprzowych, który w porównaniu z rokiem poprzednim zwiększył się o 2 tys. ton (licząc w wadze produktu). Przedmiotem importu był jednak tańszy asortyment przetworów. Ceny płacone za importowany żywiec i mięso wieprzowe były wyższe niż w 2010 roku (wzrost cen był zróżnicowany w zależności od kraju i asortymentu, ale nie przekroczył 10%). W przeliczeniu na ekwiwalent mięsa łącznie z tłuszczami w 2011 roku do kraju sprowadzono 668 tys. ton wieprzowiny, o 11% więcej niż w 2010 roku. Import prawie w stu procentach był realizowany z krajów UE, w tym głównie z Niemiec, Danii, Holandii i Belgii. Z uwagi na wyższe niż rok wcześniej ceny na rynku unijnym wartość importu wzrosła do ponad 1,2 mld euro, tj. w porównaniu z poprzednim rokiem o prawie 15%²⁸.

Jedyny wzrost pogłowia zwierząt gospodarskich w województwie podkarpackim w analizowanym okresie 2002–2010 dotyczył owiec. Potwierdza to dodatkowo bardzo wysoki wskaźnik dla województwa i jeszcze wyższe wskaźniki w trzech powiatach, tj. leskim (17,8 sztuk/100 ha UR), bieszczadzkim (14,7 sztuk/100 ha UR) i sanockim (9,7 sztuk /100 ha UR), czyli obszarach górskich i pogórskich. Na uwagę zasługuje również powiat lubaczowski ze wskaźnikiem 5,4 sztuk/100 ha UR, czyli blisko dwukrotnie wyższym niż w województwie i ponad trzykrotnie wyższy niż w kraju.

Produkcja zwierzęca jest ściśle powiązana z produkcją roślinną i uzależniona od udziału trwałych użytków zielonych oraz udziału pastewnych uprawianych na gruntach ornych. Dlatego dodatkowo przeanalizowano, jak gospodarstwa prowadzące produkcję zwierzęcą gospodarują trwałymi użytkami zielonymi, w szczególności pastwiskami. Spośród ogólnej liczby gospodarstw zajmujących się chowem zwierząt w województwie podkarpackim blisko 30% prowadzi wypas pastwiskowy. W dwóch powiatach: bieszczadzkim i leskim, ten udział jest zasadniczo wyższy i wynosi odpowiednio 75% i 50%. Natomiast najniższy, bo nieprzekraczający 15% odnotowano w powiatach: leżajskim, łańcuckim i tarnobrzeskim (tabela 3.4).

²⁸ Rynek mięsa – kierunki zmian [w:] Biuletyn informacyjny nr 2/2012, s. 9–18.

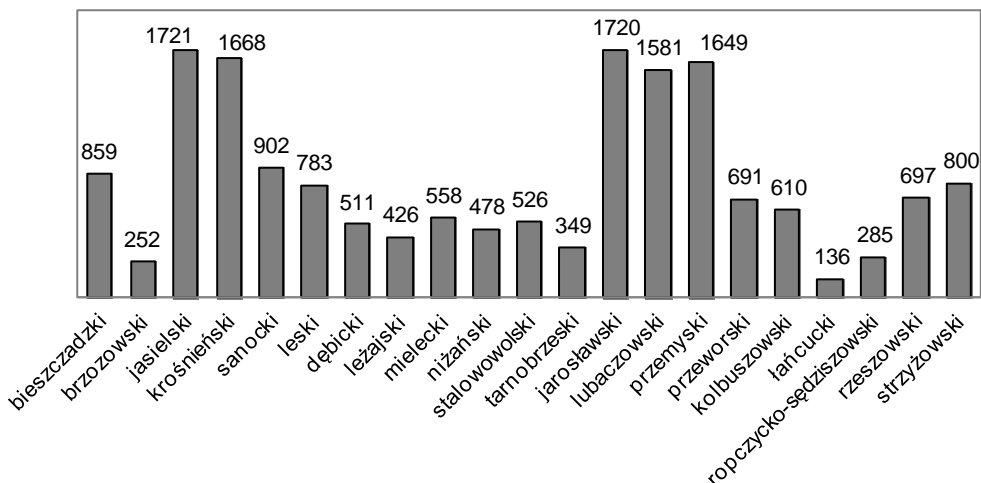
Tabela 3.4. Charakterystyka gospodarstw rolnych powyżej 1ha prowadzących wypas pastwiskowy w 2010 r.

Powiaty	Gospodarstwa rolne powyżej 1 ha prowadzące wypas		Udział zwierząt wypasanych na nie własnych gruntach w stosunku do ogółu takich zwierząt w województwie [%]	Średnia powierzchnia gruntu na 1 gospodarstwo prowadzące pastwiskowy wypas [ha]
	w ogólnej liczbie gospodarstw zajmujących się chowem zwierząt [%]	na nie własnych gruntach w stosunku do liczby gospodarstw zajmujących się chowem zwierząt [%]		
bieszczadzki	74,66	6,56	4,97	7,05
brzozowski	21,50	2,43	1,46	0,80
dębicki	39,74	3,39	2,95	0,68
jarosławski	26,38	6,75	9,94	1,01
jasielski	31,83	5,35	9,95	1,81
kolbuszowski	43,06	4,45	3,53	1,06
krośnieński	19,34	3,50	9,64	2,31
leski	50,12	10,35	4,53	2,85
leżajski	14,01	2,26	2,46	1,23
lubaczowski	37,07	9,58	9,14	1,41
łańcucki	14,46	2,44	0,79	0,61
mielecki	17,29	3,09	3,23	0,59
nizański	28,48	5,80	2,76	0,91
przemyski	37,39	11,62	9,53	1,08
przeworski	19,02	4,62	4,00	1,38
ropczycko-sędziszowski	45,12	3,49	1,65	0,85
rzeszowski	31,32	3,92	4,03	0,81
sanocki	39,03	4,86	5,22	4,26
stalowowolski	16,03	7,74	3,04	0,90
strzyżowski	40,32	6,35	4,63	0,78
tarnobrzeski	14,92	3,42	2,02	0,67

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że wśród badanych gospodarstw zajmujących się chowem zwierząt nie brakuje takich, które do wypasu zwierząt wykorzystują grunty niestanowiące ich własności. Najwięcej takich gospodarstw zlokalizowanych jest w powiatach: przemyskim i leskim. Natomiast w liczbie zwierząt wypasanych na nie własnych gruntach dominują gospodarstwa z powiatów jasielskiego i jarosławskiego (rys. 3.1).

Rysunek 3.1. Liczba wypasanych zwierząt przez gospodarstwa rolne powyżej 1 ha na nie własnych gruntach w 2010 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

3.1. Chów bydła i krów mlecznych

W analizowanym okresie 2002–2010 na Podkarpaciu nastąpiły szczególnie wyraźne zmiany w sektorze chowu bydła. O blisko 60% spadła liczba gospodarstw prowadzących ten rodzaj produkcji, w tym posiadających krowy mleczne o blisko 62%. Spośród 92 941 gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR zajmujących się chowem zwierząt gospodarskich, 39 203 prowadziło chów bydła, co stanowiło 26,8% ogólnej liczby gospodarstw prowadzących działalność rolniczą. W porównaniu do średniej krajowej stanowiło to o 6% mniej.

Średnioroczne tempo wypadania gospodarstw z chowem bydła wyniosło odpowiednio: 7,5% i 7,75%. Istotne spostrzeżenia nasuwają się podczas analizy tempa wypadania gospodarstw w poszczególnych grupach obszarowych. Najwięcej ubyło jednostek w grupie obszarowej 1–2 ha (71,3%), a najmniej 10 i więcej (10,7%).

Znacząco wysoki spadek gospodarstw rolnych zajmujących się chowem bydła w sposób zasadniczy przełożył się na spadek populacji tych zwierząt na Podkarpaciu, która w analizowanym okresie uszczupliła się, aż o ponad 79 tys. sztuk, w tym krów mlecznych o ponad 69 tys., co daje spadki na poziomie 41% i 50% (tab. 3.5). W 2010 roku populacja bydła licząca 113 759 szt. stanowiła niespełna 2% pogłowia ogółem w kraju, a jeszcze w 2002 roku było to o 1,5% więcej.

Tabela 3.5. Liczba gospodarstw, pogłowie, skala chowu w grupach obszarowych gospodarstw na Podkarpaciu, PSR 2010

Grupy obszarowe gospodarstw (ha)	Bydło								Przeciętna wielkość pogłowa w jednym gospodarstwie	
	ogółem				w tym krowy				bydło ogółem	krowy
	gospodarstwa		pogłowie		gospodarstwa		pogłowie			
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%		
2010										
Ogółem	39 203	100,0	113 759	100,0	35 964	100,0	69 507	100,0	2,9	1,9
1–2	5570	14,2	7577	6,7	5068	14,1	5682	8,2	1,4	1,1
2–5	19 597	50,0	34 748	30,5	17 949	49,9	23 681	34,0	1,8	1,3
5–10	10 622	27,1	33 914	29,8	9776	27,2	20 485	29,5	3,2	2,1
10 i więcej	3414	8,7	37 520	33,0	3171	8,8	19 659	28,3	11,0	6,2
2002										
Ogółem	96 529	100,0	193 026	100,0	94 371	100,0	139 003	100,0	2,0	1,5
1–2	19 429	20,1	23 648	12,3	18 757	19,9	20 113	14,5	1,2	1,1
2–5	51 594	53,4	83 946	43,5	50 481	53,5	64 627	46,5	1,6	1,3
5–10	21 684	22,5	58 346	30,2	21 381	22,6	39 533	28,4	2,7	1,8
10 i więcej	3822	4,0	27 086	14,0	3752	4,0	14 730	10,6	7,1	3,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych PSR 2002 i 2010.

Powiatami o największym udziale gospodarstw z chowem bydła w 2010 r. były: ropczycko-sędziszowski – 45,85% (gminy: Wielopole Skrzyńskie 67,73%, Iwierzycy 47,19%, Ropczyce 46,65%), kolbuszowski – 36,79% (gminy: Raniżów 51,25%, Dzikowiec 48,39%), dębicki – 33,65% (gmina Jodłowa 59,90%). Natomiast wśród powiatów, gdzie udział gospodarstw rolnych z chowem bydła kształtował się poniżej średniej wielkości dla województwa, znalazły się: stalowowolski, leski i krośnieński odpowiednio 16,65%, 18,28% i 19,34%.

Największe spadki pogłowia bydła odnotowano w powiatach: łańcuckim, stalowowolskim i strzyżowskim (rys. 3.1). Na uwagę zasługuje również bardzo wysoki spadek pogłowia w dwóch powiatach: rzeszowskim i jasielskim, które jeszcze osiem lat temu plasowały się na dwóch pierwszych miejscach z najwyższą liczbą pogłowia spośród 21 powiatów. Taki stan rzeczy jest wynikiem likwidacji dużych przedsiębiorstw sektora przetwórstwa mięsnego zarówno w Rzeszowie, jak i Jaśle. W Polsce w 2010 r., na jedno gospodarstwo rolne przypadało średnio 3,67 sztuki fizycznej, w województwie podkarpackim zaledwie 0,78. Tylko w 3 gminach wskaźnik ten był wyższy aniżeli w kraju: Besko 5,02, Krempana 4,67, Zarszyn 3,98.

Blisko 92% gospodarstw rolnych zajmujących się produkcją bydła stanowiły jednostki prowadzące chów krów mlecznych, średnio w kraju ten udział był o ponad 10% mniejszy i wynosił 82,3%. Średnio na jedno gospodarstwo prowadzące chów krów mlecznych w kraju przypadało 5,88 sztuk fizycznych, w województwie podkarpackim zaledwie 1,93. I zaznaczyć należy, iż żadne gospodarstwo na Podkarpaciu takiej wielkości nie osiągnęło. Co najwyżej 4,42 – Komańcza, 4,05 – Stary Dzików. Wszystkie gospodarstwa w gminach: Jaśliska, Baligród i Cisna wpisane jako prowadzące chów bydła zajmowały się chowem krów mlecznych. Chów bydła mlecznego charakteryzuje się pewną specyfiką wyróżniającą ten kierunek produkcji rolniczej od innych, a mianowicie nie występuje tak duża sezonowość, ponoszonych nakładów materialnych, pracy.

Od momentu wstąpienia Polski do UE nasilają się procesy koncentracji i intensyfikacji produkcji mleka, czego efektem jest stopniowo zmniejszająca się liczba gospodarstw utrzymujących krowy. W 2011 roku było ich o ponad 41% mniej niż w roku 2004. Liczba hurtowych dostawców mleka w ciągu siedmiu lat²⁹ zmniejszyła się o 50%, a bezpośrednich o 82%. Według stanu na 31 marca 2012 roku dostawców hurtowych było 156 tys., a dostawców bezpośrednich 13 tys. Niepokojące jest również to, że w dalszym ciągu obserwuje się spadek pogłowia krów mlecznych, których liczba na koniec grudnia 2011 roku wynosiła 2446 tys. szt.

3.2. Trzoda chlewna

W Polsce 0,43% gospodarstw rolnych, prowadzących produkcję zwierzęcą, zajmuje się chowem trzody chlewnej, w województwie podkarpackim 0,34%.

²⁹ Od 31 marca 2005 do 31 marca 2012 roku.

W analizowanym okresie w trzech powiatach na Podkarpaciu ten udział był wyższy, tj. leżajskim 0,51%, przeworskim 0,45% i mieleckim 0,44%, natomiast w ropczycko-sędziszowskim kształtował się na identycznym poziomie. Z danych liczbowych wynika, że większy udział gospodarstw rolnych prowadzących produkcję trzody chlewnej wystąpił w gminach blisko lub bezpośrednio sąsiadujących z zakładami przetwórstwa mięsnego, tj. Gać 0,66%, Borowa 0,65%, Iwierzyce 0,60%, Harasiuki 0,60%, Jodłowa 0,59%, Grodzisko Dolne 0,59%, Czermin 0,59%, Markowa 0,58%, Stary Dzików 0,57%, Wadowice Górne 0,56% i Gawłuszowice 0,56%. Średnio w Polsce na jedno gospodarstwo zajmujące się produkcją trzody chlewnej przypada 39,03 sztuk fizycznych, na Podkarpaciu jest to zaledwie 9,46. Jednak w gminach Dębica i Borowa ta wielkość jest zasadniczo wyższa i wynosi odpowiednio: 58,88 i 48,46 sztuk fizycznych, co daje wskaźnik wyższy aniżeli średnio w kraju.

Natomiast wśród gmin, gdzie liczba sztuk fizycznych przypadająca na gospodarstwo prowadzące chów trzody chlewnej była wyższa aniżeli średnio w województwie, znalazły się: Jedlicze 32,49, Krościenko Wyżne 31,53, Czermin 29,17, Wadowice Górne 29,58, Mielec 23,86, Radymno 22,93, Czarna (pow. dębicki) 18,94 i Radomyśl Wielki 18,89.

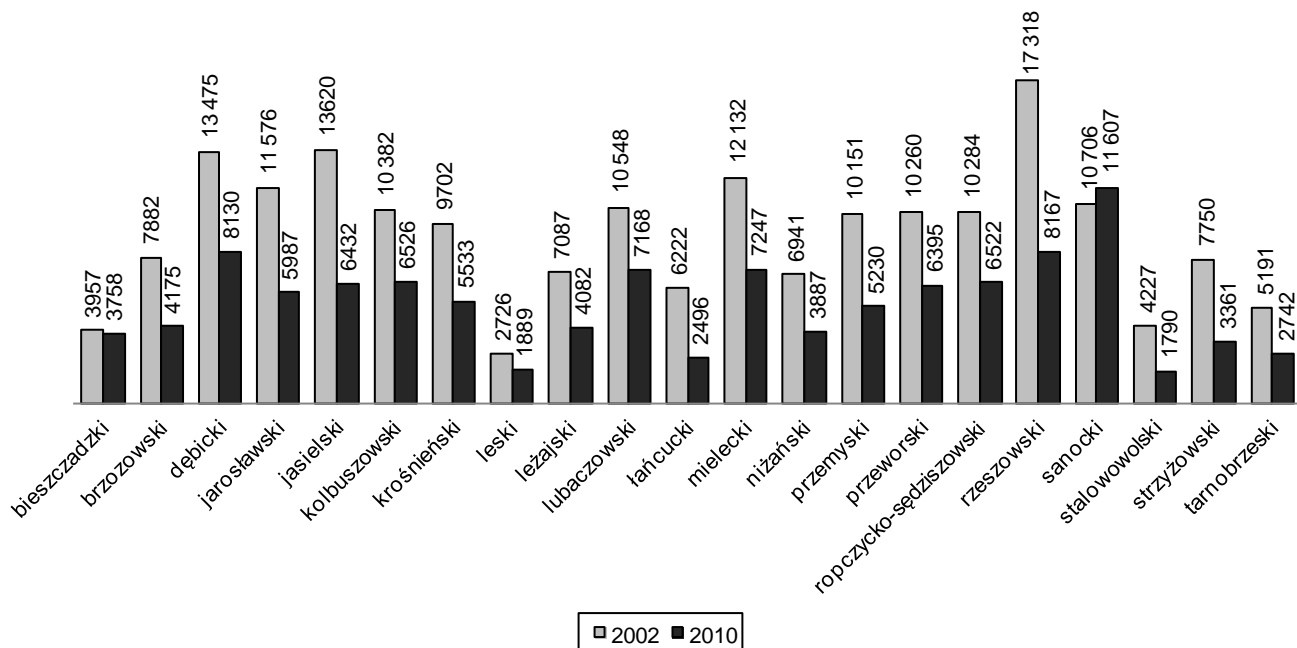
3.3. Chów owiec

W województwie podkarpackim w 2010 roku chów i hodowlę owiec prowadziło 776 gospodarstw powyżej 1 ha UR, co stanowiło 0,53% ogółu gospodarstw w regionie oraz 0,8% wszystkich jednostek zajmujących się chowem zwierząt gospodarskich. W Polsce odpowiednio te wielkości wynosiły 12,8 tys. gospodarstw, tj. 0,6% ogółu gospodarstw oraz 1,2% podmiotów prowadzących chów zwierząt gospodarskich.

Analiza danych wykazała, że w okresie ośmiu lat to właśnie w tej jedynej grupie zwierząt odnotowano wzrost pogłowia, który kształtował się na poziomie 1/3. Liczebnie najwięcej zwierząt zlokalizowanych było w powiatach: sanockim, leskim, bieszczadzkim i lubaczowskim, a więc w regionach górskich i podgórskich preferowanych do tego rodzaju produkcji. Natomiast największy udział gospodarstw prowadzących chów owiec wystąpił w dwóch powiatach: bieszczadzkim 6,33% i leskim 5,10%, a wśród gmin znalazły się: Komańcza 10,81%, Lutowiska 8,20%, Cisna 9,43%, Czarna 7,53%, Olszanica 7,12%, Krempna 6,07%, Lesko gm.w. 5,83%, Ustrzyki Dolne 5,81% i Lubaczów 5,19%.

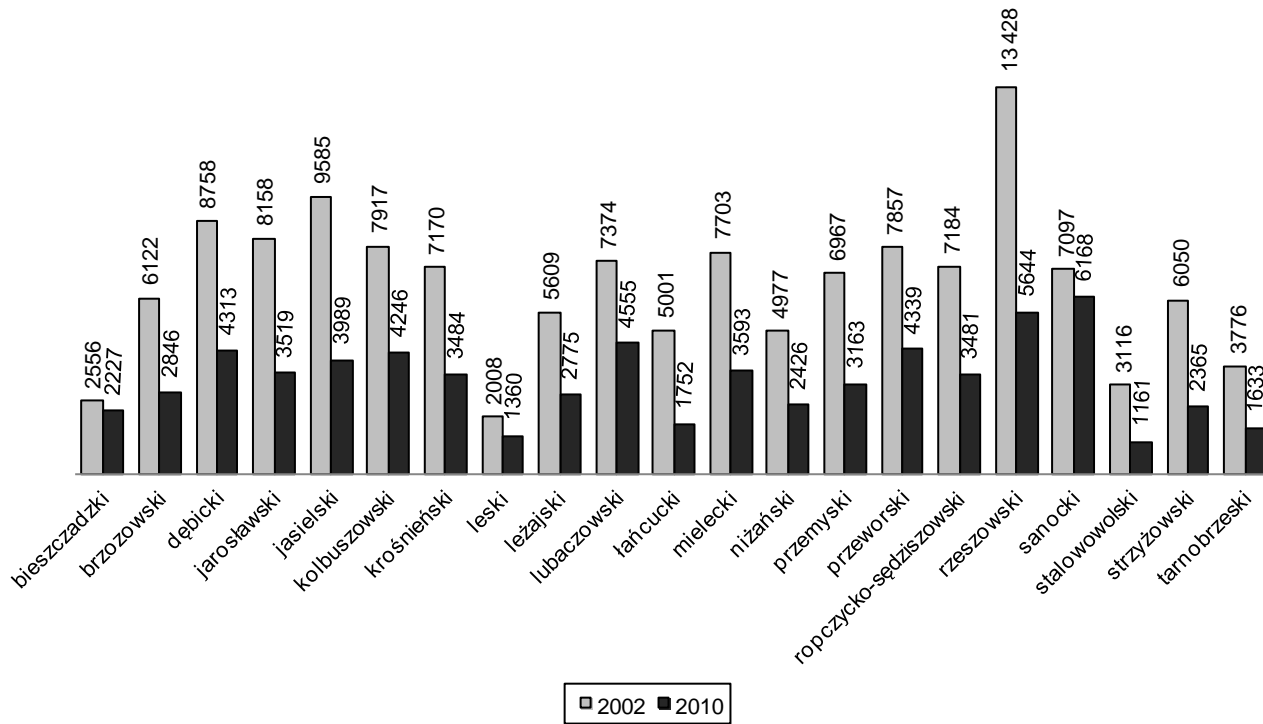
W Polsce średnio na gospodarstwo zajmujące się chowem owiec przypada 23,31 szt. fizycznej, w województwie podkarpackim 24,54. Największa liczba sztuk fizycznych przypadająca na gospodarstwa wystąpiła w powiecie bieszczadzkim 43,80 (gminy Lutowiska 94,00, Czarna 62,07, Ustrzyki 30,11) oraz pojedynczych, tj. Komańcza 65,50, Zagórz 64,53, Lesko 61,63, Cieszanów 58,90, Fredropol 52,58 oraz Baligród 51,75.

Rysunek 3.2. Pogłowie bydła w gospodarstwach rolnych powyżej 1 ha według powiatów w latach 2002–2010 (sztuki fizyczne)

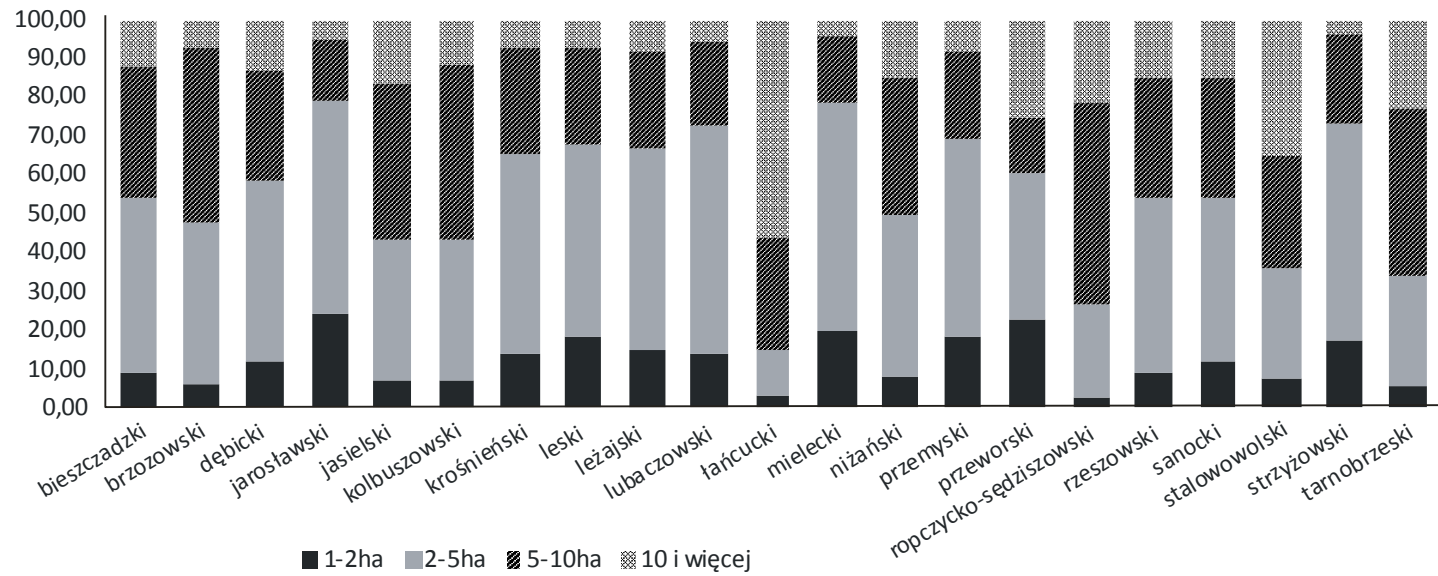
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Rysunek 3.3. Pogłowie krów mlecznych

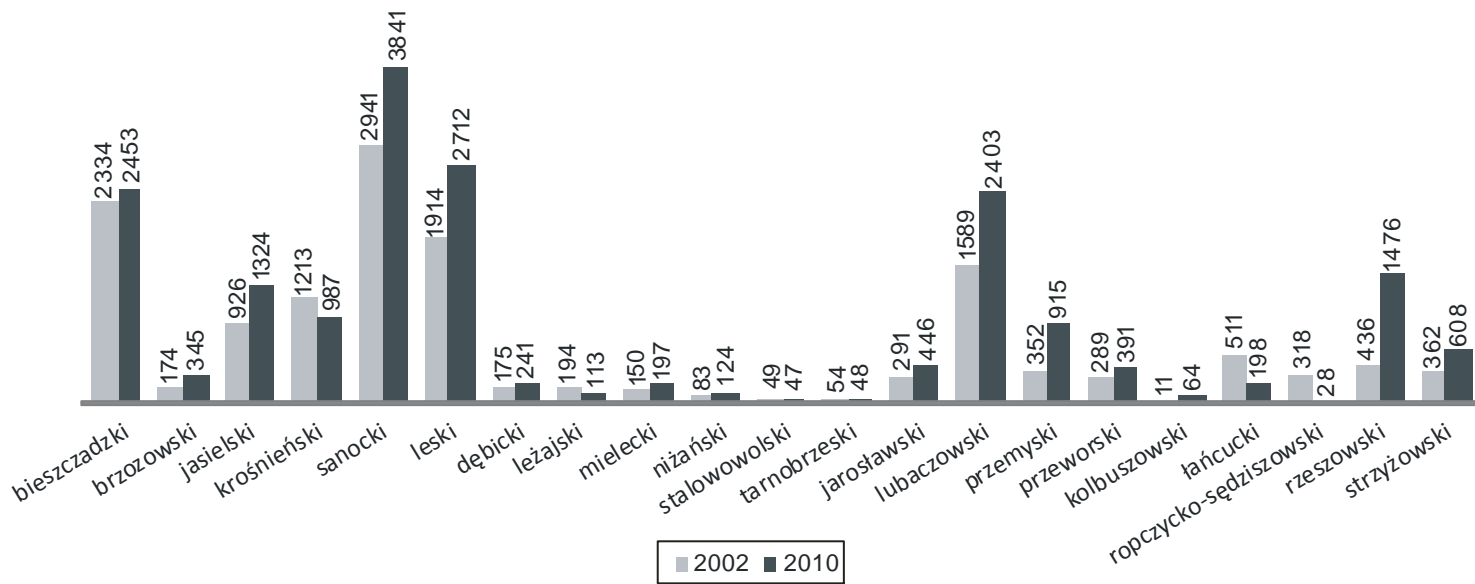
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Rysunek 3.4. Struktura pogłowia bydła w gospodarstwach rolnych powyżej 1 ha UR według grup obszarowych z podziałem na powiaty w 2010 roku

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Rysunek 3.5. Pogłowie owiec w 2002 i 2010 w powiatach województwa podkarpackiego [szt. fizyczne]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie

3.4. Konie

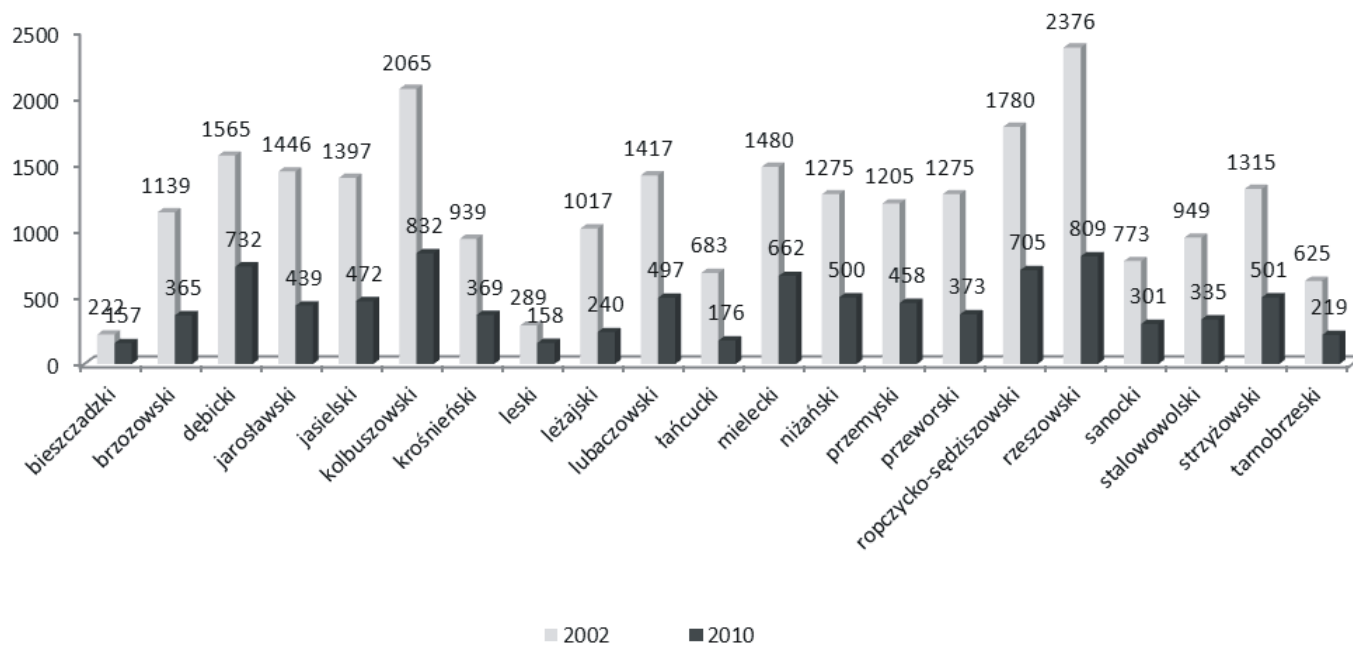
Liczba gospodarstw rolnych prowadzących chów koni w województwie podkarpackim w 2010 roku wynosiła 9423, co stanowiło ponad 10% ogólnej liczby podmiotów prowadzących chów zwierząt gospodarskich. Wielkość ta była porównywalna ze średnią dla kraju wynoszącą 10,5%. W analizowanym okresie również ten rodzaj produkcji dotknięty został procesom redukcji. Liczba gospodarstw na poziomie 25 tys. w roku 2002 spadła do 9,4 tys. w 2010 roku, czyli o blisko 63%. Blisko dwukrotnie spadło również pogłowie koni. Wśród powiatów, gdzie te spadki były najwyższe w analizowanym okresie, można wymienić: kolbuszowski, rzeszowski i dębicki (rys. 3.6).

Wśród jednostek, gdzie ten wskaźnik był wyższy aniżeli średnio w kraju, znalazły się gospodarstwa z gmin: Cisna 33,96%, Lutowiska 29,51%, Raniżów 23,10%, Krempna 22,90%, Czarna 21,51%. Wysoki wskaźnik w gminach górskich świadczyć może o wykorzystywaniu siły pociągowej w działalności leśnej bądź turystycznej.

Najmniej gospodarstw rolnych wykazujących chów koni odnotowano w gminach: Jedlicze 2,31%, Tryńcza 3,12%, Gawłuszowice 3,37%, Czarna (pow. dębicki) 3,39%, Borowa 3,48%, Orły 3,49%, Jasłow gm. wiejska 3,79%, Bukowsko 3,80% i Tarnowiec 3,90%. Średnio w kraju na gospodarstwo utrzymujące konie przypada 2,66 sztuki fizycznej, w województwie podkarpackim 1,78. Wśród gmin o największej średniej liczbie sztuk fizycznych znalazły się: Lutowiska 11,00, Miejsce Piastowe 6,80, Zarszyn 6,39, Czarna 6,28, Horyniec-Zdrój 5,50, Laszki 4,76, Stubno 4,68, Cisna 4,33, Tryńcza 4,24 i Łańcut gm. wiejska 4,20. Najmniej licznie koni na jedno gospodarstwo występuje w powiatach: brzozowskim 1,18, kolbuszowskim 1,21, niżańskim 1,40 i ropczycko-sędziszowskim 1,44. Wśród gmin: Jasionica Rosielna 1,00, Rakszawa 1,00, Domaradz 1,02 i Dzikowiec 1,10.

Średnio w kraju na gospodarstwo utrzymujące konie przypada 2,66 sztuki fizycznej, w województwie podkarpackim 1,78. Wśród gmin o największej liczbie pogłowia przypadającej na jedno gospodarstwo znalazły się: Lutowiska 11,00, Miejsce Piastowe 6,80, Zarszyn 6,39, Czarna 6,28, Horyniec-Zdrój 5,50, Laszki 4,76, Stubno 4,68, Cisna 4,33, Tryńcza 4,24 i Łańcut gm. wiejska 4,20. Natomiast najmniej koni, tj. sztuk fizycznych na gospodarstwo występuje w powiatach: brzozowskim 1,18, kolbuszowskim 1,21, niżańskim 1,40 i ropczycko-sędziszowskim 1,44, natomiast wśród gmin: Jasionica Rosielna 1,00, Rakszawa 1,00, Domaradz 1,02 i Dzikowiec 1,10.

Rysunek 3.6. Liczba gospodarstw powyżej 1 ha UR hodujących konie w województwie podkarpackim z podziałem na powiaty w latach 2002–2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Tabela 3.6. Liczba gospodarstw powyżej 1 ha UR hodujących konie oraz pogłowie w województwie podkarpackim z podziałem na powiaty w latach 2002–2010

Wyszczególnienie	Gospodarstwa posiadające konie (liczba)		Dynamika 2002=100	Pogłowie koni (sztuki fizyczne)		Dynamika 2002=100
	2002	2010		2002	2010	
bieszczadzki	222	157	70,72	533	782	146,72
brzozowski	1139	365	32,05	1217	430	35,33
dębicki	1565	732	46,77	1972	1182	59,94
jarosławski	1446	439	30,36	1906	935	49,06
jasielski	1397	472	33,79	1656	824	49,76
kolbuszowski	2065	832	40,29	2296	1006	43,82
krośniński	939	369	39,30	1112	641	57,64
leski	289	158	54,67	419	428	102,15
leżajski	1017	240	23,60	1159	395	34,08
lubaczowski	1417	497	35,07	2150	991	46,09
łańcucki	683	176	25,77	811	424	52,28
mielecki	1480	662	44,73	1791	1162	64,88
niżański	1275	500	39,22	1533	673	43,90
przemyski	1205	458	38,01	1777	1154	64,94
przeworski	1275	373	29,25	1530	640	41,83
ropczycko-sędziszowski	1780	705	39,61	2025	1017	50,22
rzeszowski	2376	809	34,05	2822	1219	43,20
sanocki	773	301	38,94	1150	844	73,39
stalowowolski	949	335	35,30	1089	507	46,56
strzyżowski	1315	501	38,10	1494	779	52,14
tarnobrzeski	625	219	35,04	773	355	45,92

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Wyniki badań nad produkcją zwierzęcą w województwie podkarpackim wykazały, że w analizowanym okresie, tj. 2002–2010 pogłowie zwierząt gospo-

darskich systematycznie malało. Dynamika tego spadku była znacznie wyższa aniżeli średnio dla kraju. O ile krajowe pogłowie np. bydła w analizowanym okresie zwiększyło się z 5,5 mln sztuk do 5,7 mln, o tyle w województwie podkarpackim spadło z poziomu 193 tys. sztuk do 113 tys. sztuk, czyli o ponad 40%. Przyczyną tak dużego ubytku pogłowia mogły być ograniczenia chowu w małych gospodarstwach rolnych (głównie z powodu spadku opłacalności). Drobne gospodarstwa indywidualne, które dominują w województwie podkarpackim zaczęły mieć coraz większe trudności. Pociągnęło to za sobą szeroko idące zmiany zarówno w liczbie, jak i strukturze tych gospodarstw. W latach 2002–2010 liczba gospodarstw o powierzchni 1–5 ha posiadających 1–2 sztuki bydła zmniejszyła się o 45,8 tys., czyli blisko 3-krotnie. Zmalała również liczba gospodarstw prowadzących chów bydła w grupie obszarowej 10 i więcej ha z 3,8 tys. do 3,4 tys. Szczególnie wyraźne zmiany dotyczyły chowu krów mlecznych na Podkarpaciu. O blisko 62% spadła liczba gospodarstw prowadzących ten rodzaj produkcji, a populacja krów mlecznych zmniejszyła się o ponad 69 tys., co daje spadek na poziomie 50%. Redukcja tak dużej liczby krów jest wynikiem ograniczenia stada krów mlecznych w związku z kwotowaniem produkcji mleka po przystąpieniu Polski do UE i wysokimi wymaganiami jakościowymi dla mleka krowiego, którym część producentów mleka nie mogła sprostać z uwagi na brak środków na niezbędną modernizację gospodarstw.

Obok systematycznego spadku pogłowia bydła i liczby gospodarstw rolnych z tym rodzajem produkcji, można mówić o pewnych pozytywnych z ekonomicznego punktu widzenia zjawiskach, które w tych ostatnich ośmiu latach wystąpiły. Należą do nich między innymi: wzrost liczby pogłowia bydła, w tym krów mlecznych w dużych gospodarstwach 10 i więcej ha UR. Wzrosło u nich pogłowie z 27,0 tys. do 37,5 tys., czyli blisko 40%.

Województwo podkarpackie nie będzie zaliczane do dominujących regionów w produkcji bydła na większą skalę, gdyż nie uda się osiągać takich wskaźników jak choćby w województwach północno-zachodnich, które prowadzą chów bydła na większą skalę. Bydło w stadach liczących 30–50 sztuk nierzadko stanowi tu ponad 50% ogólnego pogłowia.

Podsumowując, należy wskazać, że w warunkach gospodarki rynkowej, chcąc uczestniczyć w procesie zaspokajania potrzeb, a więc zarabiać na prowadzonej działalności, należy wziąć udział w swoistej grze rynkowej. Jest to równoznaczne z koniecznością podporządkowania się regułom w niej obowiązującym. Czy jednak produkcja rolnicza w obecnym kształcie związana jest tylko i wyłącznie z grą rynkową?

Funkcja rolnicza Podkarpacia wymieniana jako jedna z trzech w „Strategii rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020”³⁰ skłania do zastanowienia, czy można liczyć na rozwój produkcji zwierzęcej w rolnictwie regionu.

³⁰ *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020*, wyd. Zarząd Województwa Podkarpackiego, s. 8.

Analiza szczegółowa ośmiu lat wykazała ogólny trend spadkowy w pogłowie zwierząt gospodarskich zarówno w kraju, jak i w województwie podkarpackim. Jednak w przypadku tego ostatniego mamy do czynienia z bardziej wzmożonym zjawiskiem. Wyraźny spadek pogłowia bydła przy jednoczesnym wyraźnym zmniejszeniu stada krów mlecznych na Podkarpaciu jest związany bezpośrednio z kwotowaniem produkcji mleka po przystąpieniu Polski do UE i wysokimi wymaganiami jakościowymi dla mleka krowiego, którym część producentów mleka nie mogła sprostać z uwagi na brak środków na niezbędną modernizację gospodarstw. Natomiast spadek pogłowia trzody chlewnej to efekt niekorzystnych dla producentów trzody chlewnej relacji cen skupu żywca do cen pasz. Czy tylko produkcja owiec i chów koni to jedyne kierunki, które w regionie Podkarpacia powinny być rozwijane?

4. WYPOSAŻENIE GOSPODARSTW W CIĄGNIKI I MASZYNY ROLNICZE NA PODKARPACIU

4.1. Najważniejsze uwarunkowania wyposażenia gospodarstw w ciągniki rolnicze

Zachodzące na świecie i w Polsce procesy gospodarcze i społeczne powodują zmiany warunków funkcjonowania mechanizacji rolnictwa, a częściowo też stawiających przed nią zadań. Zmiany są wynikiem działających kompleksowo: uwarunkowań makroekonomicznych, ewolucji wymagań społeczeństwa i przeobrażeń zachodzących na wsi. Wyraźny wzrost podaży ciągników i maszyn rolniczych stwierdzono po wstąpieniu Polski do UE i było to następstwem pojawienia się możliwości korzystania ze środków pomocowych w ramach WPR. Oprócz zmian ilościowych w podaży ciągników miały miejsce zmiany jakościowe. Podaż krajowa ciągników była w Polsce w 2010 r. o 218,3% większa niż w 2000 r. Zmieniła się struktura dostarczanych ciągników według ich mocy. W 2000 r. największy udział w podaży krajowej – 56,1% miały ciągniki o mocy 18–37 kW, podczas gdy w 2010 r. ciągniki o mocy 59–75 kW – 47,4%. W 2000 r. w strukturze dostaw dominowały ciągniki produkcji krajowej – 66,4%, w 2010 r. aż 90,3% w podaży stanowiły ciągniki nowe z importu. Na wielkość podaży krajowej ciągników w największym stopniu wpływała produkcja towarowa rolnictwa. Nie bez znaczenia jest też oddziaływanie innych czynników, w tym dostępność środków wsparcia inwestycji mechanizacyjnych czy zmian uregulowań fiskalnych, ale także czynniki natury psychologicznej, warunkujące skłonność do inwestowania w zależności od przewidywanej koniunktury w rolnictwie³¹. Techniczne wyposażenie gospodarstw rolnych stanowi istotny element potencjału wytwórczego i ma kluczowe znaczenie w wyznaczaniu sprawności gospodarowania. Podnoszenie poziomu i jakości technicznego uzbrojenia poszczególnych podmiotów jest podstawowym czynnikiem warunkującym postęp w działalności rolniczej, w którym w warunkach polskich szczególną rolę odgrywa mechanizacja prac polowych³². Wyposażenie gospodarstw w maszyny i urządzenia rolnicze jest jednym z czynników warunkujących prowadzenie efektywnej produkcji rolnej. Poziom tego wyposażenia w Polsce w dużej mierze zależy od struktury agrarnej regionu, struktury upraw i towarowości gospodarstw. Techniczne wyposażenie polskiego rolnictwa od chwili wstąpienia naszego kraju do UE ulega dynamicznym zmianom. Wzrasta liczba użytkowanych maszyn, ale ich stan techniczny i poziom technologiczny często jest niezadawalający. Mimo iż stare maszyny spełniają swoje zadania, to jednak nowoczesne urządzenia pozwalają poprawić efektywność gospodarowa-

³¹ J. Pawlak, *Podaż ciągników a opłacalność produkcji rolniczej*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 3(332) 2012, s. 142, 145, 151.

³² W. Ziętara, *Wewnętrzne uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa*, *Roczniki Nauk Rolniczych*, seria G, t. 94, z. 2, 2008, s. 87, 88.

nia³³. Dlatego też celem niniejszego opracowania jest ocena zmian w wyposażeniu podkarpackich gospodarstw w ciągniki i maszyny rolnicze w latach 2002–2010, z podziałem na poszczególne gminy. Uwzględniono także liczbę i strukturę urządzeń do energii odnawialnej będących w posiadaniu użytkowników podkarpackich gospodarstw w 2010 roku.

Z danych GUS wynika, że po 2004 roku w Polsce zakupiono 181 266 ciągników, z czego na Podkarpaciu 3,4%, w tym najwięcej w zachodniej i wschodniej części województwa – w powiatach lubaczowskim, mieleckim, jarosławskim i dębickim (tab. 4.1). Najmniej zaś w powiatach leskim i stalowowolskim, czyli na południu i północy województwa.

Tabela 4.1. Ciągniki zakupione po 2004 r. na Podkarpaciu w gospodarstwach prowadzących działalność rolniczą powyżej 1 ha UR

Powiaty	Liczba	Struktura (w %)
bieszczadzki	180	2,9
brzozowski	229	3,8
dębicki	465	7,5
jasielski	260	4,2
jarosławski	522	8,4
kolbuszowski	313	5,1
krośnieński	325	5,3
leski	86	1,4
leżajski	229	3,7
lubaczowski	536	8,7
łańcucki	149	2,4
mielecki	526	8,5
niżański	195	3,2
przemyski	307	5,0
przeworski	379	6,1
ropczycko-sędziszowski	252	4,1
rzeszowski	378	6,1
sanocki	304	4,9
stalowowolski	115	1,9
strzyżowski	234	3,8
tarnobrzeski	190	3,0
Razem	6174	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

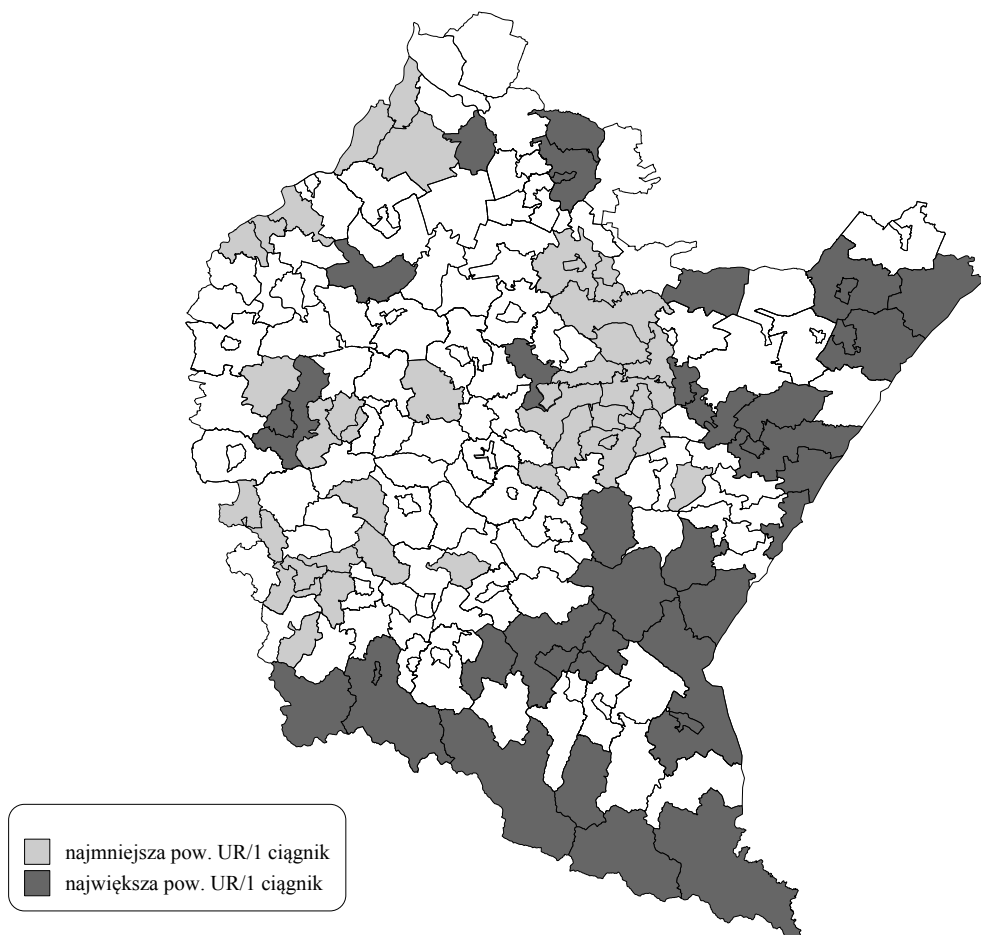
³³ J. Szewczyk, *Przestrzenne zróżnicowanie wyposażenia gospodarstw w maszyny rolnicze w Małopolsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIII, z. 3, s. 330.

Według danych GUS w latach 2002–2010 liczba podmiotów z ciągnikami w polskim rolnictwie indywidualnym wzrosła o około 12%. W 2010 roku jeden ciągnik obsługiwał średnio 16 ha UR, w tym na 100 ha UR przypadało średnio około 10 ciągników, przy czym na Podkarpaciu blisko 16 ciągników, co plasuje województwo na drugim miejscu w kraju – po woj. małopolskim, gdzie na 100 ha UR przypada najwięcej, bo 17,6 ciągników. Jednym ze wskaźników ekonomicznych określających poziom rozwoju rolnictwa jest stopień mechanizacji, czyli ilość użytków rolnych przypadających na 1 ciągnik. Powierzchnia UR na 1 ciągnik na Podkarpaciu w 2002 roku kształtowała się na poziomie 8,1 ha (w kraju było to 12,6 ha) i w 2010 roku uległa zmniejszeniu do 6,3 ha (w kraju 10,6 ha). Z danych US w Rzeszowie wynika, że największa powierzchnia UR na 1 ciągnik w 2002 roku występowała w gminach położonych w południowej i wschodniej części Podkarpacia – gminy Cisna (102 ha), Lutowska (50 ha), Komańcza (32 ha), Czarna (powiat bieszczadzki – 25,2 ha), Radymno (18,9 ha), Krempana (18,4 ha), Bircza (18,1 ha). Najmniejsza zaś w gminach skupionych w środkowo-północnej części województwa – gminy powiatów przeworskiego, łańcuckiego, rzeszowskiego, leżajskiego, w tym m.in. Białobrzegi (4,5 ha), Markowa, Łańcut (4,6 ha), Grębów (5 ha), Grodzisko Dolne (5,5 ha), Tryńcza, Hyżne, Nowa Sarzyna (5,6 ha), Zarzecze i Kańczuga – 6 ha UR na 1 ciągnik (rys. 4.1.)³⁴. W 2010 roku w przypadku występowania największej powierzchni UR przypadającej na 1 ciągnik stwierdzono podobne tendencje jak w 2002 roku. Największa powierzchnia UR na 1 ciągnik przydała w gminach położonych w Bieszczadach (Cisna, Lutowska, Czarna). Jednak w 2010 r. powierzchnia ta uległa zmniejszeniu, czego najlepszym przykładem jest gmina Cisna, w której powierzchnia UR na 1 ciągnik uległa zmniejszeniu ze 102 ha w 2002 r. do 35,9 ha w 2010 r. oraz gmina Lutowska – z 50 do 36,8 ha. Przesunięciu uległy natomiast tereny o najmniejszej powierzchni UR z części środkowo-północnej na środkowo-zachodnią – gmina Brzyska (3,4 ha), Jodłowa, Grodzisko Dolne – 3,8 ha, Grębów, Białobrzegi, Lubenia, Hyżne – 4 ha UR na 1 ciągnik (rys. 4.1). Należy to uznać za pozytywne zjawisko i zapewne spowodowane zwiększeniem aktywności gmin położonych w części zachodniej i środkowej w sięganiu po dofinansowanie z funduszy UE w latach 2004–2010.

Dlatego też poddano analizie liczbę gospodarstw w poszczególnych gminach Podkarpacia korzystających ze wsparcia UE w ostatnich trzech latach, czyli 2008–2010 na rozwój obszarów wiejskich w oparciu o dane US w Rzeszowie. Wyniki tej analizy zostały przedstawione w kolejnym rozdziale niniejszej monografii, dotyczącym dochodów ludności rolniczej i aktywności ekonomicznej (rys. 4.2) i wynika z nich, że najczęściej gospodarstw korzystających ze wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z funduszy UE w latach 2008–2010 występowało w gminach zachodniej części regionu (Czarna w powiecie dębickim, Mielec), środkowej (Łańcut, Markowa, Przeworsk), północno-wschodniej (Kuryłówka, Leżajsk, Stary Dzików, Narol).

³⁴ Rysunek obrazuje 30 gmin o największej i 30 gmin o najmniejszej powierzchni UR przypadającej na 1 ciągnik.

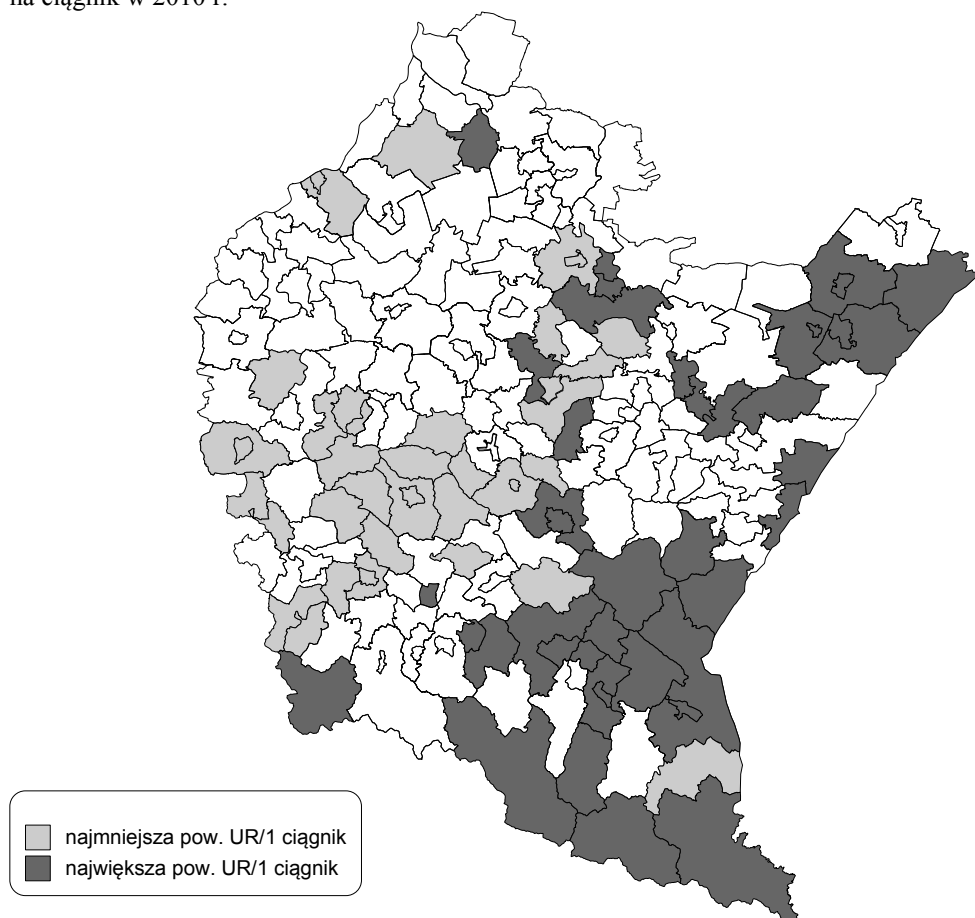
Rysunek 4.1. Gminy o największej i najmniejszej powierzchni UR przypadającej na ciągnik w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Można więc stwierdzić, że fundusze UE ułatwiły wielu gospodarstwom, szczególnie położonym w zachodniej części Podkarpacia udoskonalenie parku maszynowego i sposobu gospodarowania. Bardzo aktywne w sięganiu po wsparcie unijne były także gospodarstwa w południowo-wschodniej części województwa – gminy Lutowska, Ustrzyki Dolne, Komańcza, Radymno, co wiąże się z tym, że gospodarstwa tam położone dysponują dużymi zasobami ziemi, a to ma wpływ na wartość ESU, która jest brana pod uwagę, szczególnie przy ubieganiu się o wsparcie modernizacji gospodarstw. Średnia powierzchnia UR w gospodarstwie położonym w gminie Lutowska wynosiła w 2010 roku 33,1 ha, Komańcza 19,8 ha (obrazuje to mapka nr 13 w dalszej części niniejszego rozdziału). Najmniej gospodarstw występujących o wsparcie z UE na rozwój obszarów wiejskich zanotowano w gminach Domaradz, Brzyska, Kołaczyce, Nisko, Pysznica, Rudnik nad Sanem,

Rysunek 4.2. Gminy o największej i najmniejszej powierzchni UR przypadającej na ciągnik w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Bojanów, Stalowa Wola, Iwonicz-Zdrój. Należy tutaj nadmienić, że są to gminy o najniższych zasobach ziemi, np. średnia powierzchnia UR w 2010 r. w gospodarstwie położonym w gminach Domaradz, Brzyska wynosiła 2,4 ha, Kołaczyce (2,8 ha), Pysznica, Nisko – 2,9 ha UR. Potwierdzeniem tego są także dane ARiMR w Rzeszowie dotyczące modernizacji gospodarstw, poprzez zakup nowych i używanych (maksymalnie pięcioletnich) maszyn, z których wynika, że od maja 2004 r. producenci rolni zakupili 6739 sztuk ciągników nowych lub używanych, w tym 1105 sztuk (16,4%) to ciągniki fabrycznie nowe. Spośród zakupionych ciągników nowych i używanych największy udział stanowiły ciągniki o mocy 15–25 KW (29,5%) i o mocy 40–60 KW (22,7%). Stwierdzono istotną dodatnią korelację pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w ciągniki rolnicze a wsparciem finansowym z UE ($r=0,653$, $p<0,05$) oraz wyposażeniem w maszyny rolnicze a wsparciem z UE ($r=0,667$, $p<0,05$). Poziom wyposażenia gospodarstw w ciągniki zależy także od

zasobów ziemi – stwierdzono istotną dodatnią zależność pomiędzy liczbą ciągników a powierzchnią UR w ha ($r=0,936$, $p<0,05$).

W 2010 r. ponad 58% podkarpackich gospodarstw prowadzących działalność rolniczą powyżej 1 ha UR wyposażonych było w ciągniki. Największy udział gospodarstw z ciągnikami (42,9%) w ogólnej liczbie gospodarstw posiadających ciągniki odnotowano w grupie o powierzchni od 2 do 5 ha UR. W województwie podkarpackim gospodarstwa rolne posiadały 109,2 tys. ciągników, tj. o 7,2% więcej niż w 2002 r. W latach 2002–2010 odnotowano zmiany w strukturze mocy ciągników. Zwiększył się udział ciągników o mocy 15–25 kW z 31,7 w 2002 r. do 50,1% w 2010 r. Udział ciągników o średniej mocy 40–60 kW zmniejszył się z 21,5 w 2002 r. do 12,0% w 2010 r. W niewielkim stopniu wzrosło wyposażenie gospodarstw w ciągniki o dużej mocy 60–100 kW, które stanowiły 3,8% w 2010 r. wobec 3,1% w 2002 r.³⁵

Zmiany struktury gospodarstw rolniczych w Polsce, programy pomocowe, dopłaty UE oraz szeroka oferta na rynku środków produkcji w rolnictwie spowodowała, że sprzedaż ciągników od kilku lat powoli wzrasta. Po okresie stagnacji w latach 2001–2003, kiedy to sprzedaż ciągników była poniżej 8 tys. sztuk rocznie, nastąpił wzrost do poziomu 15 tys. w 2010 roku. Dodatkowo rolnicy zakupują ciągniki używane za granicą, co podwaja liczbę rejestracji tych pojazdów. Najwięcej rejestracji było w województwie mazowieckim i wielkopolskim (4647 i 4219 sztuk), w tym odpowiednio 60,4 i 59,0% stanowiły ciągniki nowe. Generalnie ciągniki poniżej 10 lat rejestrowane były w województwach mazowieckim, wielkopolskim, warmińsko-mazurskim i lubuskim. Ciągniki duże (o mocy ponad 85 kW) i mało używane kupowane były w województwach zachodnich i północnych. Natomiast w regionach środkowo-wschodnich i południowych kupowano ciągniki o mniejszej mocy (około 55 kW) i wyższym średnim wieku. Najstarsze ciągniki – ponad 15-letnie w 2010 r. zarejestrowano w województwach małopolskim, lubelskim i podkarpackim. Na Podkarpaciu w 2010 roku zarejestrowano 947 ciągników, przy czym nowe stanowiły 34,3% (w kraju 28 733, przy udziale nowych 50,6%). Udowodniono statystyczny istotny związek między średnią powierzchnią UR a średnią mocą ciągnika oraz jego wiekiem. Dlatego też w województwach o większej średniej powierzchni UR kupowano lepsze jakościowo, czyli duże i nowe ciągniki. Niewątpliwie ma to związek z dochodami gospodarstw oraz możliwościami pozyskania funduszy UE w tych województwach³⁶.

³⁵ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim*, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012, s. 38.

³⁶ E. Lorencowicz, *Rynek ciągników rolniczych w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIII, z. 3, 2011, s. 173, 175, 176.

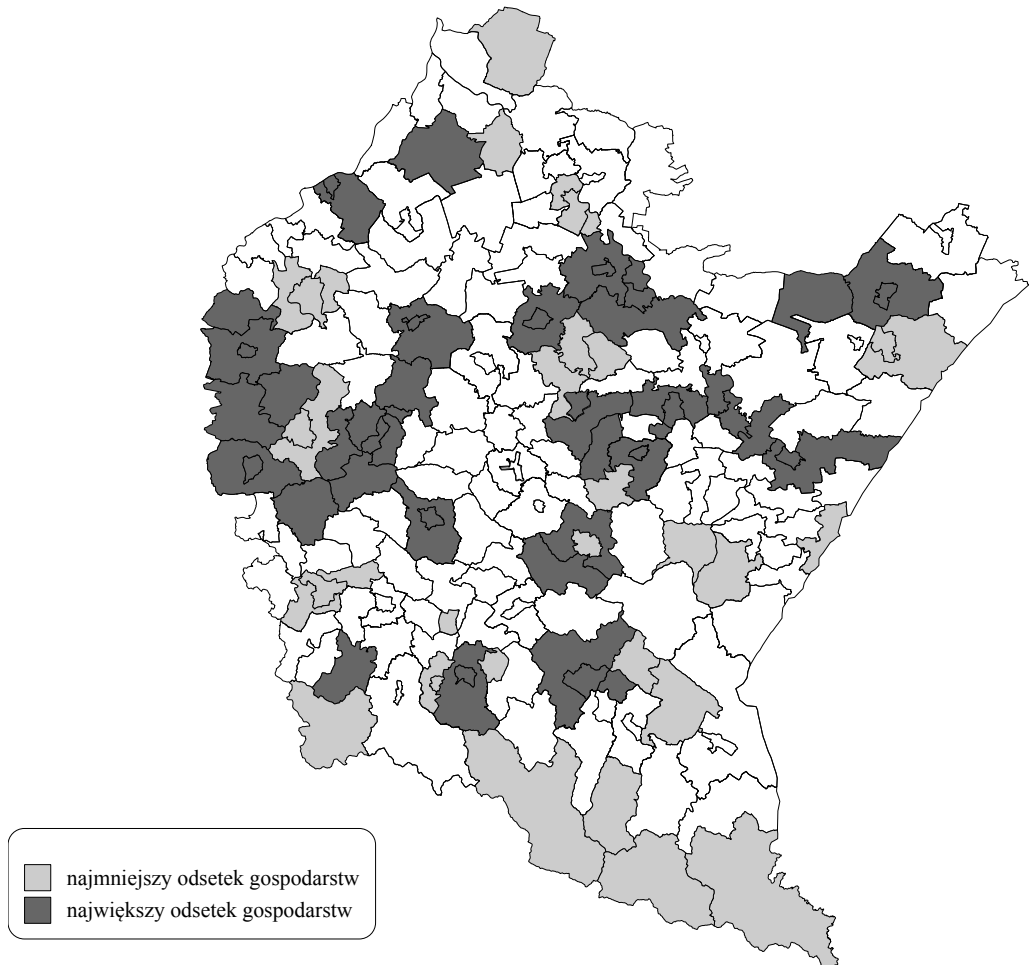
4.2. Zmiany w wyposażeniu gospodarstw w maszyny i urządzenia rolnicze w latach 2002–2010

Jednymi z ważniejszych środków produkcji dla rolnictwa są maszyny rolnicze. Najwyższą sprzedaż nowych maszyn rolniczych w Polsce zanotowano w 1989 r., gdy maszyny kupowały jeszcze PGR-y. W następnych latach zmniejszyła się ich sprzedaż i już nigdy nie osiągnęła tak dużych wartości. Okres lepszej koniunktury dla rolnictwa w latach 1994–1996 zbiegł się z niewielkim wzrostem sprzedaży nowych maszyn rolniczych. Później sprzedaż ta malała, ale duże ożywienie popytu na maszyny rolnicze nastąpiło w 2006 r., gdy po przystąpieniu Polski do UE parytet dochodów rolniczych osiągnął najwyższą wartość. Spadek dochodów rolniczych w 2009 r. spowodował zmniejszenie się sprzedaży maszyn rolniczych, zwłaszcza ciągników. Sprzedaż nowych maszyn rolniczych wykazuje szczególnie dużą zależność od dochodów rolników. Słabiej powiązana z dochodami rolników jest sprzedaż używanych maszyn rolniczych. Ich ceny są znacznie niższe i nie zawsze są związane z faktyczną wartością maszyn. Często ich zakup odbywa się po cenach okazyjnych, np. w sytuacji likwidacji gospodarstw. Niejednokrotnie ekwiwalentem jest świadczenie określonych usług lub transakcja wymiany, np. zakup maszyn rolniczych za produkty rolne³⁷.

W 2002 roku największy odsetek gospodarstw posiadających maszyny rolnicze na Podkarpaciu stwierdzono w gminach zachodniej (gmina Czarna w powiecie dębickim, Pilzno, Brzostek, Radomyśl Wielki, Wadowice Górne), środkowej (Dynów, Nozdrzec, Markowa, Sokołów Małopolski, Łañcut, Kańczuga) i północno-wschodniej części regionu (Leżajsk, Nowa Sarzyna, Stary Dzików, Cieszanów). Najmniejszy zaś w południowej części województwa, głównie w gminach powiatów jasielskiego, krośnieńskiego, sanockiego, leskiego i bieszczadzkiego: Krempana, Iwonicz-Zdrój, Krościenko Wyżne, Komańcza, Baligród, Cisna, Czarna, Lutowska (rys. 4.3). Bardzo podobne tendencje wystąpiły w 2010 roku, co obrazuje rysunek 4.4, z tym że pojawiły się nowe gminy z największym odsetkiem maszyn, np. Grodzisko Dolne (powiat leżajski), Wiązownica (powiat jarosławski) i Błażowa (powiat rzeszowski). Obliczenia statystyczne potwierdziły istotną dodatnią zależność pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w maszyny rolnicze a powierzchnią UR w ha ($r=0,931$, $p<0,05$).

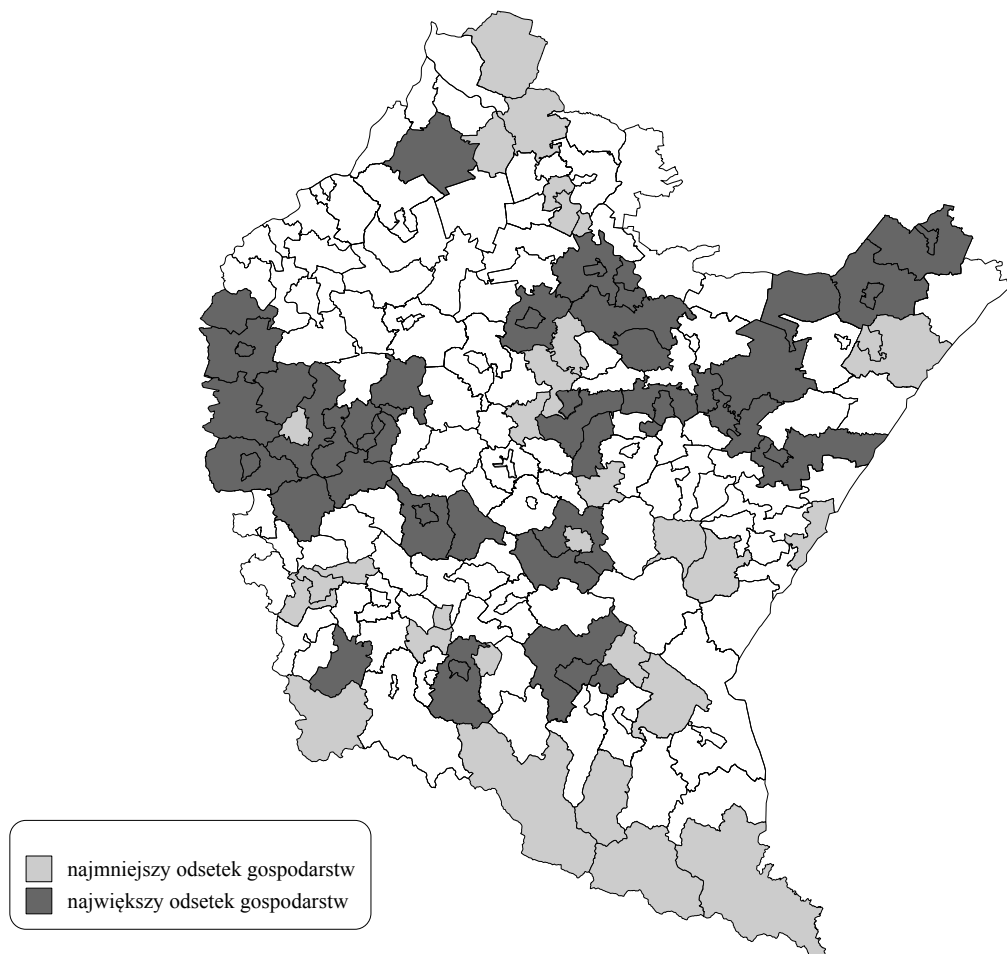
³⁷ S. Urban, *Koniunktura w rolnictwie a zużycie środków do produkcji rolnej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIV, z. 1, 2012, s. 537.

Rysunek 4.3. Gminy o najmniejszym i największym odsetku gospodarstw posiadających maszyny rolnicze w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Rysunek 4.4. Gminy o najmniejszym i największym odsetku gospodarstw posiadających maszyny rolnicze w 2010 r.

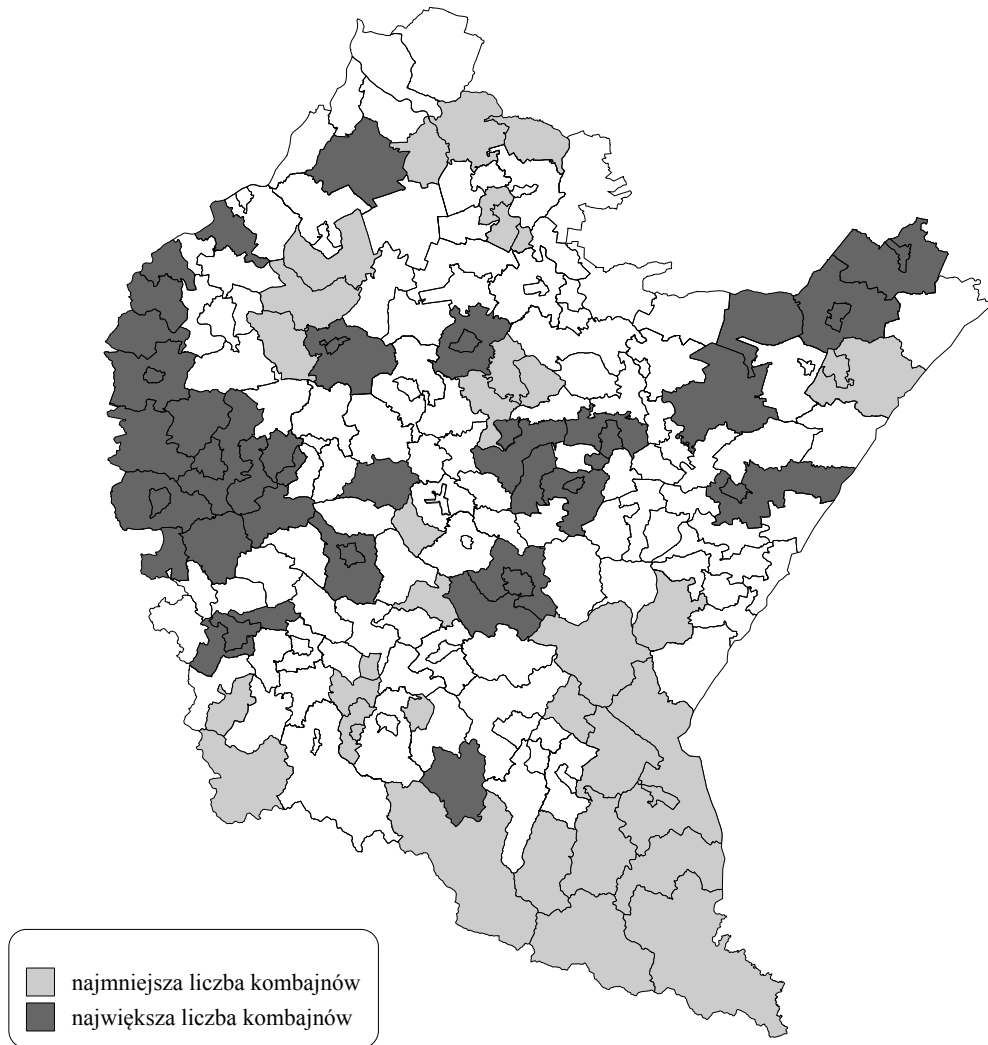
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

W okresie między spisami odnotowano wzrost wyposażenia podkarpackich gospodarstw w maszyny i urządzenia rolnicze. Najwięcej gospodarstw miało na stanie kopaczki do ziemniaków, kosiarki ciągnikowe, sadzarki do ziemniaków i połowe opryskiwacze ciągnikowe. Udział tych gospodarstw w ogólnej liczbie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą wynosił odpowiednio: 19,0, 17,1, 13,3 i 11,1%. Biorąc pod uwagę grupy obszarowe użytków rolnych, można zaobserwować, że najwięcej gospodarstw, które posiadały maszyny i urządzenia rolnicze, było w grupie obszarowej od 5 do 10 ha. W grupie tej 32,0% gospodarstw posiadało kombajny zbożowe, 37,6% – kombajny ziemniaczane, 20,0% – kombajny buraczane, 34,7% – przyczepy zbierające, 36,9% – prasy zbierające, 36,9% – rozsiewacze nawozów i wapna, 37,8% – rozrzutniki obornika, 32,2% – połowe opryskiwacze ciągnikowe, 43,9% – dojarki bańkowe. W grupie obszarowej od 3 do 5 ha UR najwięcej, bo 27,8% gospodarstw posiadało kosiarki ciągnikowe, 26,8% – kopaczki do ziemniaków, a 27,7% – sadzarki do ziemniaków. W porównaniu z wynikami poprzedniego spisu rolnego, przy utrzymującej się przewadze zbóż w strukturze zasiewów i jednoczesnym znacznym wzroście powierzchni uprawy rzepaku, zwiększyła się liczba kombajnów do zbioru tych upraw (o 22,3%). Najwięcej tych maszyn wykorzystywano w gospodarstwach o powierzchni 5–10 ha użytków rolnych (31,3%)³⁸.

Biorąc pod uwagę wyposażenie podkarpackich gospodarstw w kombajny zbożowe, należy stwierdzić, że zarówno w 2002, jak i w 2010 r. największa ich liczba występowała w zachodniej, środkowej i północno-wschodniej części regionu, najmniejsza zaś w południowo-wschodniej (rys. 4.5 i 4.6).

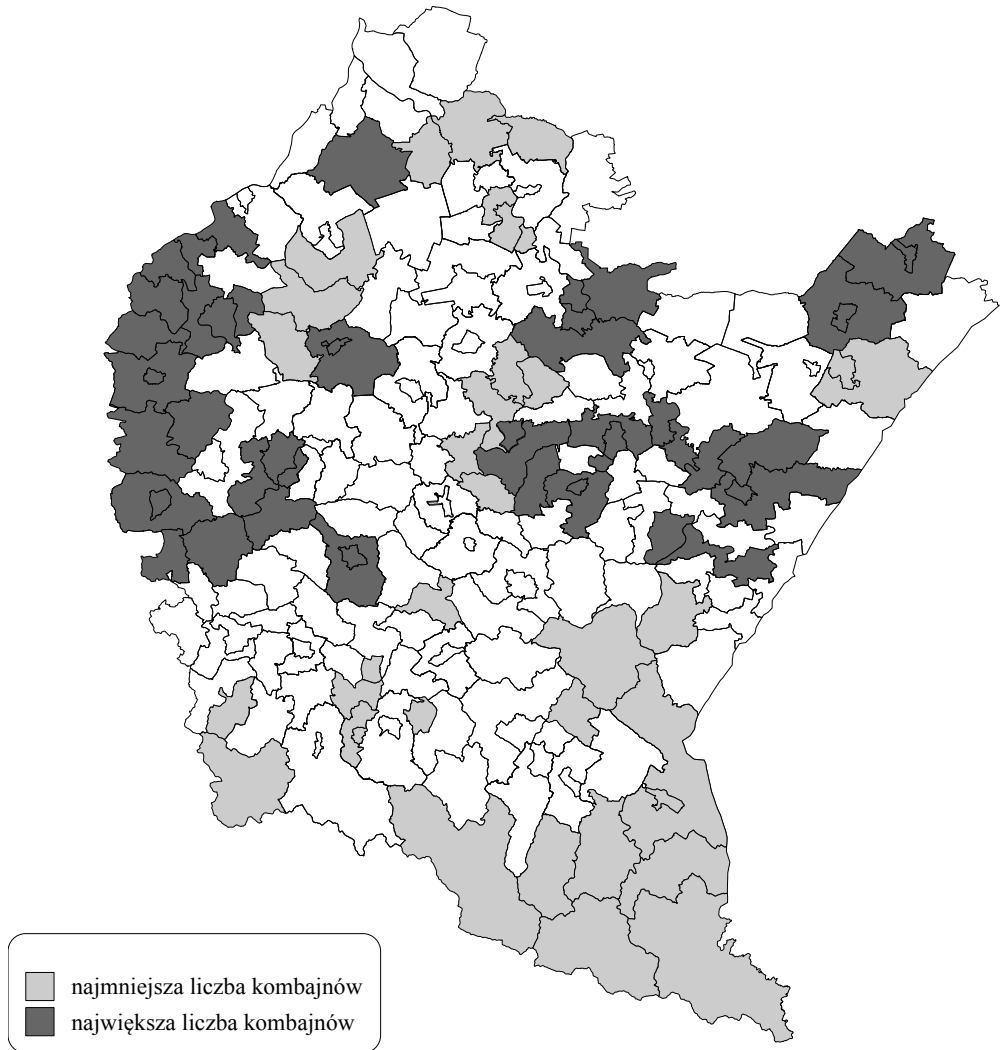
³⁸ *Charakterystyka gospodarstw rolnych...*, s. 38.

Rysunek 4.5. Gminy o największej i najmniejszej liczbie kombajnów zbożowych w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

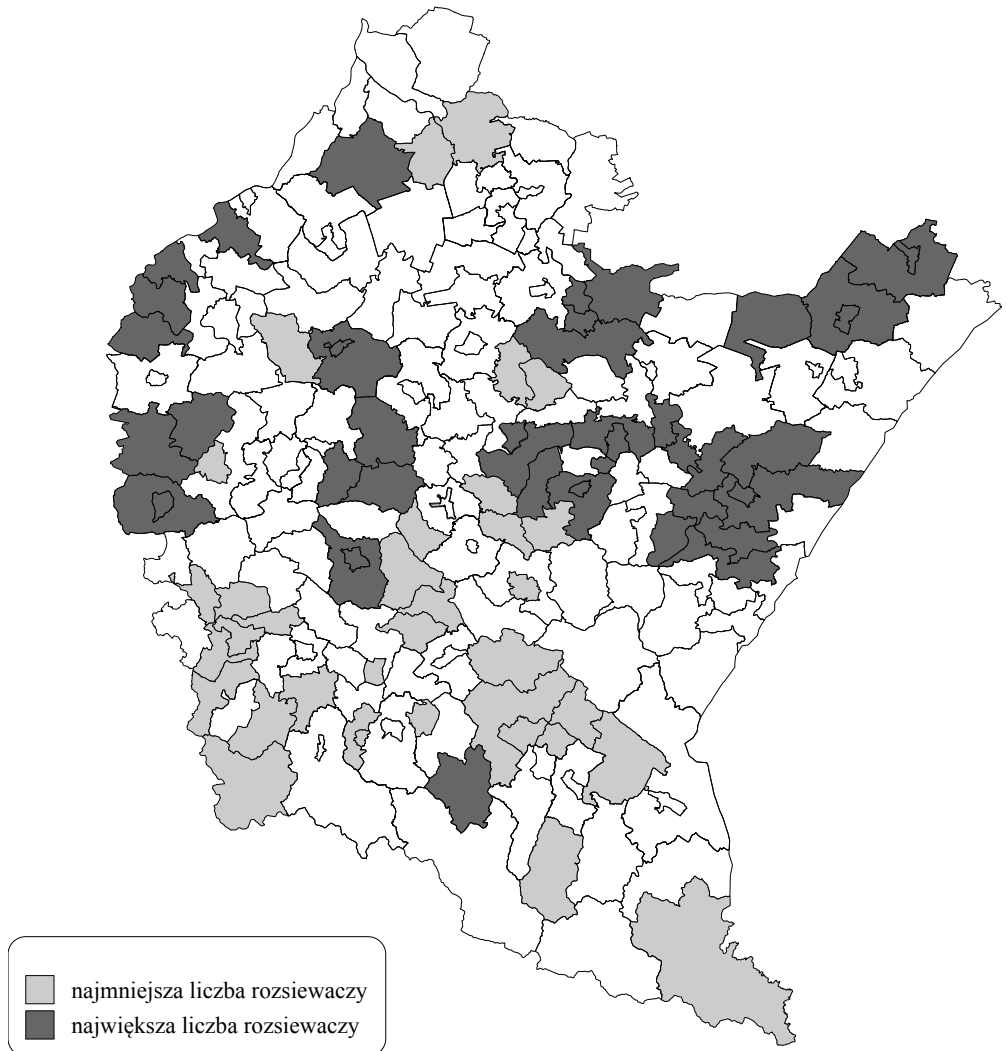
Rysunek 4.6. Gminy o największej i najmniejszej liczbie kombajnów zbożowych w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

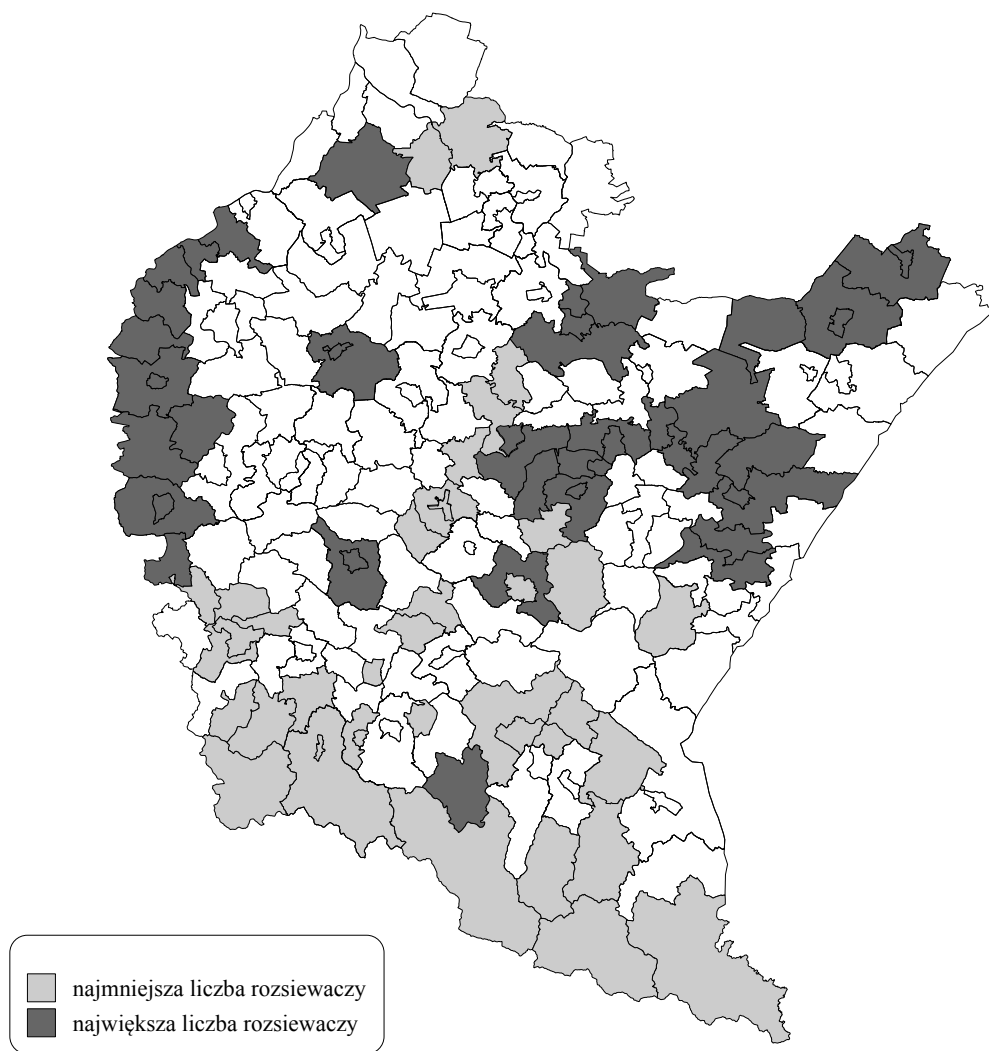
W 2002 r. największą liczbę kombajnów – 127 i 89 sztuk zanotowano w gminach powiatu dębickiego Pilzno i Jodłowa oraz w gminach powiatu mieleckiego – Radomyśl Wielki i Czermin (odpowiednio 84 i 74 sztuk). W 2010 r. było podobnie – najwięcej, tj. 172 kombajny zbożowe odnotowano w gminie Pilzno (wzrost w stosunku do 2002 r. o 45 sztuk), następnie 136 i 116 sztuk w gminach Jodłowa i Radomyśl Wielki (wzrost odpowiednio o 47 i 32 sztuk). Ponad 90 sztuk kombajnów zbożowych wystąpiło w gminach Czermin, Wadowice Górne, Strzyżów, Markowa, Ropczyce i Radymno. Miało to bezpośredni związek z powierzchnią uprawy zbóż. Właśnie te gminy wyróżniają się największą powierzchnią uprawy zbóż – gmina Markowa – 9599 ha, Pilzno – 4200 ha, Radymno – 5016 ha, Radomyśl Wielki – 4154 ha. Udowodniono także statystyczną istotną zależność między wyposażeniem gospodarstw w kombajny zbożowe a powierzchnią zasiewów zbóż ($r=0,920$, $p<0,05$) oraz między liczbą kombajnów zbożowych a liczbą gospodarstw uprawiających zboża ($r=0,916$, $p<0,05$). Najmniej kombajnów zbożowych (po kilka, najczęściej od 1 do 8 sztuk) zarówno w 2002, jak i 2010 r. odnotowano w gminach powiatu jasielskiego (Krempna, Osiek Jasielski), krośnieńskiego (Krościenko Wyżne, Iwonicz-Zdrój), sanockiego (Besko, Komańcza), leskiego (Baligród, Cisna, Solina, Olszanica), bieszczadzkiego (Lutowiska, Czarna, Ustrzyki Dolne). Liczba kombajnów zbożowych na Podkarpaciu w 2010 roku wzrosła o 19,3% w stosunku do 2002 r., rozsiewaczy nawozów i wapna o 25,7%, opryskiwaczy ciągnikowych o 4,9%. W 2002 i 2010 r. największą liczbą rozsiewaczy nawozów i wapna (rys. 4.7 i 4.8) dysponowały gospodarstwa położone w gminach zachodniej i środkowo-wschodniej części województwa, najmniejszą zaś w południowej. Najwięcej rozsiewaczy nawozów i wapna zanotowano w gminie Radymno (2002 r. – 385 szt., 2010 – 492 szt.; wzrost o 28%) oraz w gminie Czarna, powiat dębicki (2002 r. – 340, 2010 r. – 444; wzrost o 30,6%). W obydwu latach spisowych ponad 300 sztuk rozsiewaczy odnotowano w gminach Czermin, Pilzno, Cieszanów, Stary Dzików, Radomyśl Wielki, Leżajsk, Wadowice Górne, Narol. W 2010 r. pierwsze miejsce pod względem liczby rozsiewaczy nawozów i wapna zajęła gmina Żyraków w powiecie dębickim – 517 sztuk i był to wzrost w stosunku do 2002 roku aż o 219 sztuk, tj. o 73,5%. Najmniej rozsiewaczy w 2002 r. – tylko 3 sztuki zanotowano w gminie Domaradz (w powiecie brzozowskim), zaś w 2010 r. oprócz gminy Domaradz w gminach południowej części Podkarpacia – Cisna, Lutowiska, Krempna, Krościenko Wyżne, czyli obszary górskie i podgórskie (rejon Bieszczadów).

Rysunek 4.7. Gminy o największej i najmniejszej liczbie rozsiewaczy nawozów i wapna w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Rysunek 4.8. Gminy o największej i najmniejszej liczbie rozsiewaczy nawozów i wapna w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

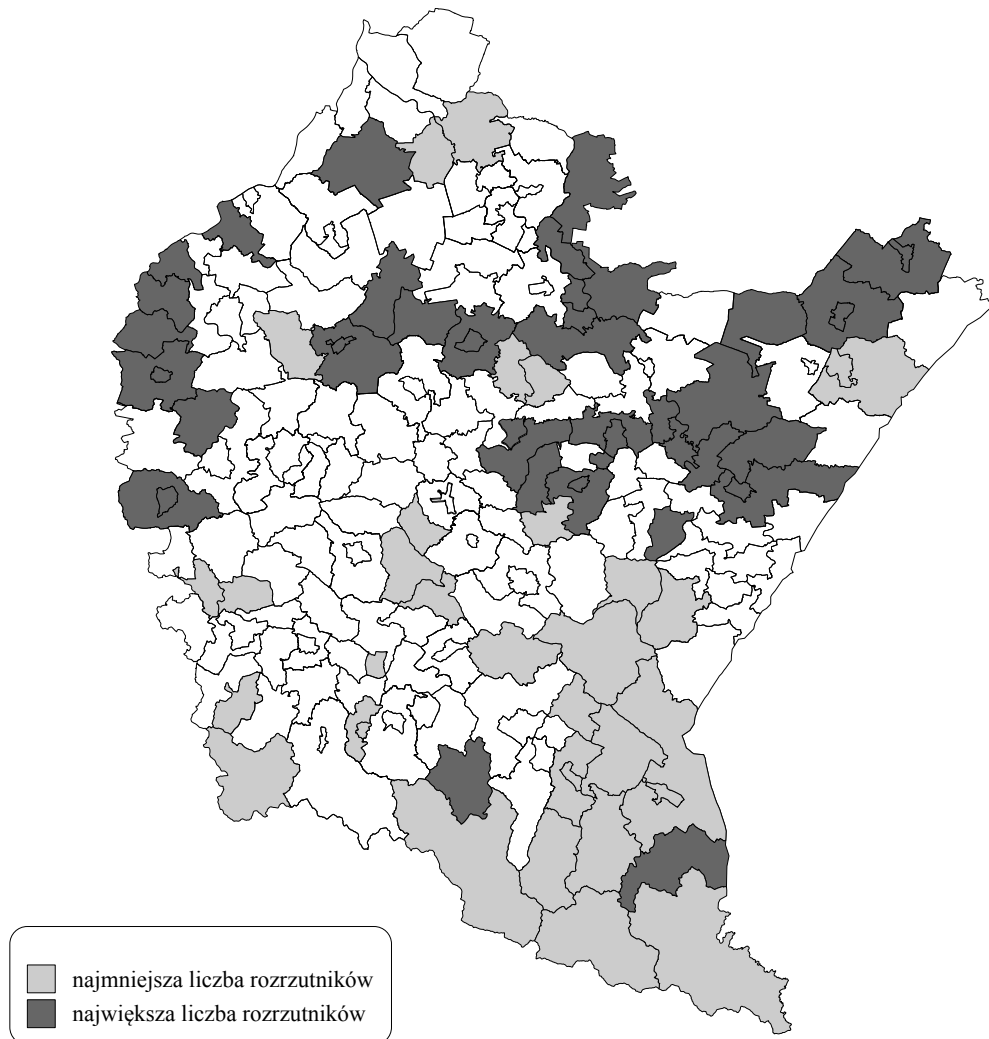
Podobne tendencje odnotowano w przypadku liczby rozrzutników obornika (rys. 4.9 i 4.10). W obydwu latach spisowych najlepiej wyposażone w rozrzutniki obornika (ponad 300 sztuk) były gospodarstwa położone w zachodniej i środkowo-wschodniej części Podkarpacia, tj. gminy Pilzno, Żyraków, Markowa, Leżajsk, Kuryłówka, Radymno, Stary Dzików, Radomyśl Wielki. Najmniej rozrzutników, podobnie jak rozsiewaczy nawozów i wapna, zarówno w 2002, jak i 2010 r. odnotowano w gminie Domaradz (6 szt.) i Cisna (7 szt.). Bardzo podobne tendencje wystąpiły w przypadku wyposażenia gospodarstw w opryskiwacze ciągnikowe, dlatego też nie przedstawiano już tego zjawiska na mapkach. Generalnie gospodarstwa położone w południowo-wschodniej części województwa charakteryzowały się najmniejszą liczbą wszystkich maszyn i urządzeń rolniczych, łącznie z ciągnikami (o czym pisano na początku tego rozdziału).

Każdorazowy wzrost dochodów rolnictwa wiązał się ze wzrostem zużycia środków produkcji rolnej pochodzenia przemysłowego. Jednocześnie w okresie korzystnej koniunktury dla rolnictwa następował zawsze wzrost cen środków produkcji wyrażonej w ilości produktów rolnych, co pogarszało sytuację ekonomiczną rolnictwa. Jest to następstwo słabości rolników jako uczestników rynku i ich słabego zorganizowania. Działające w Polsce związki zawodowe rolników i związki branżowe producentów rolnych nie spełniają w tym przypadku roli obrońcy interesów rolników³⁹.

Biorąc pod uwagę liczbę gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej w poszczególnych gminach Podkarpacia, można zauważyć, że potwierdza się zależność między dochodami a wyposażeniem w sprzęt rolniczy. Największa liczba gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej, a więc zainteresowanych jej rozwojem, a tym samym inwestujących w rozwój gospodarstw w 2010 r. występowała w zachodniej i środkowo-wschodniej części regionu (rys. 6.1. w rozdziale dotyczącym dochodów działalności rolniczej i aktywności ekonomicznej). Wyróżniają się pod tym względem gminy: Pilzno, Radomyśl Wielki, Żyraków, Leżajsk (gmina wiejska), Strzyżów, Kolbuszowa, Sokołów Małopolski. Właśnie w tych gminach w 2010 r. stwierdzono występowanie największej liczby ciągników, w gminie Pilzno 1568 szt., Leżajsk – 1534, Żyraków – 1419, Radomyśl Wielki – 1368, Sokołów Małopolski – 1255, Strzyżów – 1002. Najmniej gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej występuje w południowo-wschodniej części Podkarpacia – gminy Komańcza, Baligród, Cisna, Czarna (powiat bieszczadzki), Lutowiska. Najmniej ciągników – tylko 33 w 2010 r. zanotowano w gminie Cisna. Nie wielka liczba ciągników występowała także w gminach Besko, Lutowiska, Stalowa Wola, Rudnik nad Sanem, Krościenko Wyżne, Iwonicz-Zdrój, Miejsce Piastowe. Obliczenia statystyczne potwierdziły istotną dodatnią zależność pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w maszyny rolnicze a dochodami z działalności rolniczej ($r=0,985$, $p<0,05$). Jak już wcześniej pisano, wyposażenie gospodarstw rolnych w maszyny i urządzenia zależy nie tylko od dofinansowania działalności z funduszy UE, ale także od zasobów ziemi. Pod względem największych zasobów ziemi w 2010 r.,

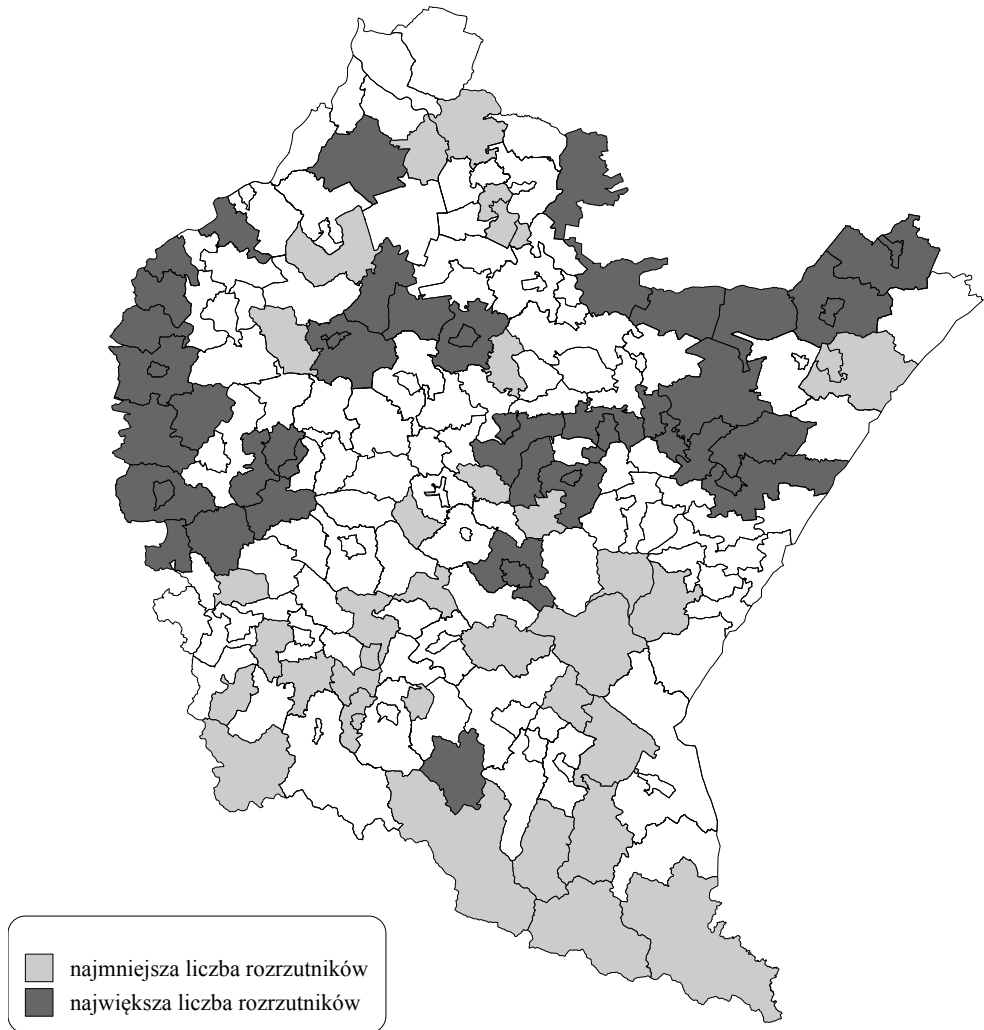
³⁹ S. Urban, *Koniunktura w rolnictwie a zużycie środków do produkcji rolnej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIV, z. 1, 2012, s. 537.

Rysunek 4.9. Gminy o największej i najmniejszej liczbie rozrzutników obornika w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Rysunek 4.10. Gminy o największej i najmniejszej liczbie rozrzutników obornika w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

mierzonych średnią powierzchnią UR w gospodarstwie wyróżniały się gminy południowej i wschodniej części Podkarpacia (rys. 4.11). Największą średnią powierzchnią UR w gospodarstwie charakteryzowały się gminy Lutowiska (33,1 ha), Komańcza (19,8 ha), Markowa (17,6 ha), Krempna (13,7 ha), najmniejszą zaś gminy Domaradz, Brzyska, Jasienica Rosielna, Skołyszyn, Krościenko Wyżne, Hyżne – 2,4 ha UR, Tarnowiec, Wojaszówka, Miejsce Piastowe, Niebylec, Zaleszany – 2,8 ha UR, Jawornik Polski, Frysztak, Pysznica – 2,9 ha.

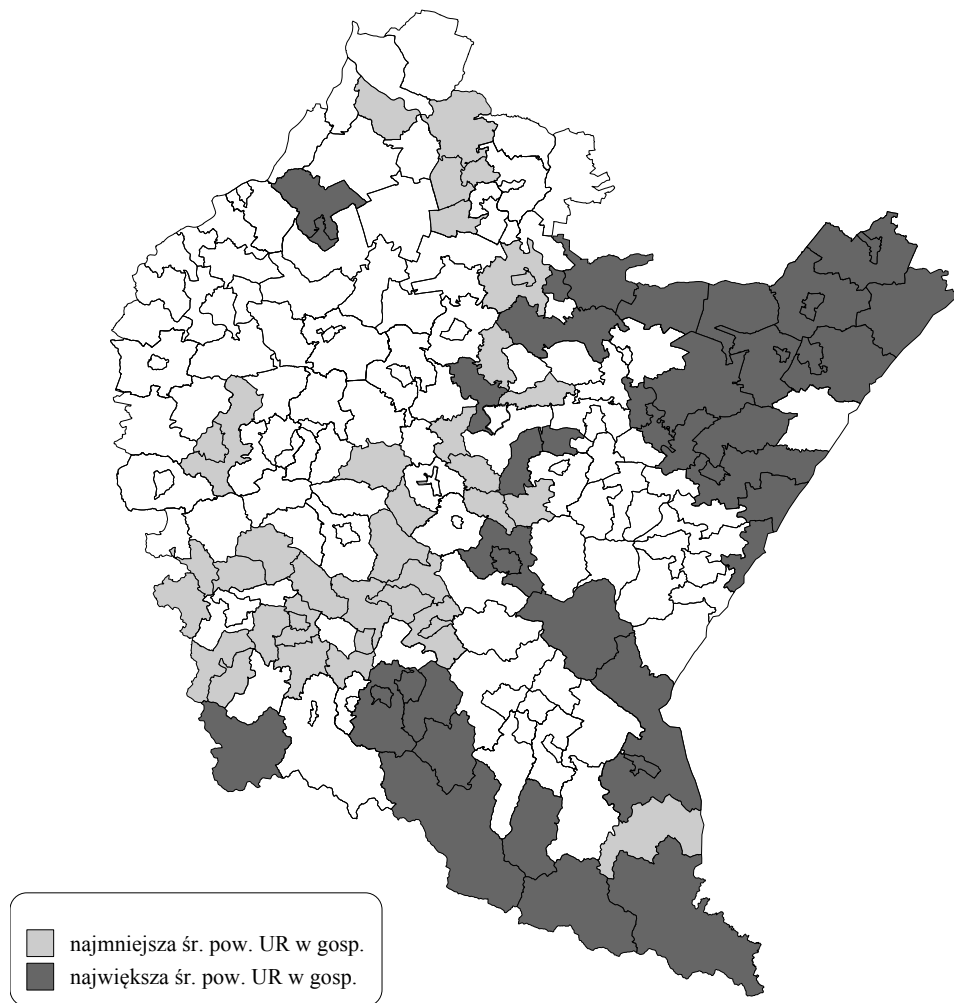
Z badań IERiGŻ-PIB w Warszawie wynika, że ukształtował się dość wyrazisty obraz nasycenia polskiego rolnictwa techniką. Jednostki dobrze wyposażone w maszyny koncentrowały się w środkowo-zachodniej części kraju (ponad 36%), w tym głównie województwa wielkopolskie i kujawsko-pomorskie, w których dominują gospodarstwa rodzinne o stosunkowo dobrej strukturze obszarowej i wysokiej kulturze rolnej. Zdecydowanie najmniej takich jednostek występowało w województwach Polski południowo-wschodniej (stanowiły one tylko 5%)⁴⁰. Wynika z tego wniosek, że mimo dużej aktywności podkarpackich rolników w unowocześnianiu swoich gospodarstw w skali całego kraju nie wygląda to najlepiej. Ma na to wpływ wiele czynników – rozdrobniona struktura agrarna, niskie dochody ludności rolniczej, brak rynków zbytu, nadmiar siły roboczej, duże bezrobocie ukryte na wsi oraz zbyt mało środków finansowych przyznanych w kopercie regionalnej. Dane ARiMR w Rzeszowie potwierdzają, że zainteresowanie podkarpackich rolników działaniem osi pierwszej PROW-u na lata 2007–2013, jakim jest modernizacja gospodarstw, było bardzo duże i znacznie przekraczało możliwości przyznania dofinansowania. Podkarpacki rolnicy chcą inwestować w rozwój swoich gospodarstw i może właśnie ten fakt powinien skłonić decydentów do tego, żeby w nowym okresie programowania 2014–2020 uwzględnić specyfikę regionu Podkarpacia. Powinny być nie tylko przyznane większe środki finansowe w kopercie regionalnej, co potwierdzają ogromne i niezaspokojone potrzeby rolników, ale także stworzenie możliwości uzyskania dofinansowania dla rolnictwa w ramach środków przyznanych na rozwój regionalny.

W dobie wyczerpywania się zasobów energetycznych ropy, gazu i węgla, przy jednoczesnym wzrastaniu zapotrzebowania na energię – realną alternatywą dla nieodnawialnych źródeł energii – są biopaliwa dostarczane z roślin wytwarzanych przez rolnictwo. W niektórych krajach produkcja roślin energetycznych może okazać się ważniejsza niż wytwarzanie produktów żywnościowych⁴¹. Dlatego też ważne jest także wyposażenie w maszyny do produkcji energii odnawialnej. W 2010 roku urzędnicy do energii odnawialnej posiadało 485 podkarpackich gospodarstw prowadzących działalność rolniczą o powierzchni powyżej 1 ha UR, co stanowi 10,6% w skali kraju. Wśród urządzeń energii odnawialnej, jakimi dysponowały podkarpackie gospodarstwa, największą grupę stanowiły te, które wykorzystują energię słoneczną – 83,5% (wykres 4.1).

⁴⁰ B. Karwat-Woźniak, *Różnice regionalne w wybranych społecznych i ekonomicznych uwarunkowaniach funkcjonowania polskiego rolnictwa*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIII, z. 3, 2011, s. 115.

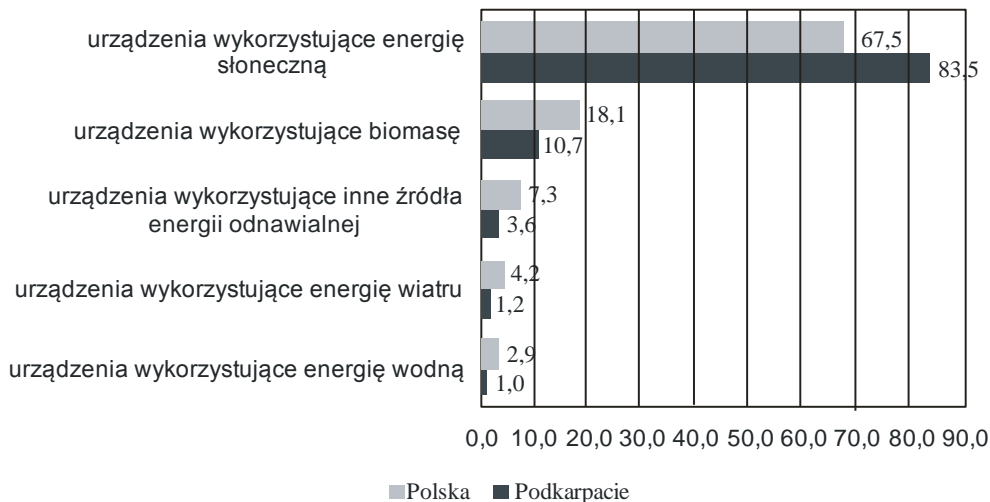
⁴¹ J. Wilkin, *Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji [w:] Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.), IRWiR PAN, Warszawa 2005, s. 25.

Rysunek 4.11. Gminy o największej i najmniejszej średniej powierzchni UR w gospodarstwie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Wykres 4.1. Struktura urządzeń do energii odnawialnej będących w posiadaniu użytkowników gospodarstw powyżej 1 ha na Podkarpaciu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Należałoby wykorzystując istniejące endogeniczne zasoby regionu, poczynić wysiłki, aby zwiększyć liczbę urządzeń wykorzystujących biomasę oraz energię wiatru i wody. Jest to ważne zjawisko, ponieważ na terenie Podkarpacia istnieją ku temu bardzo dobre warunki.

Konkludując, należy stwierdzić, że na przestrzeni lat 2002–2010 nastąpiły pozytywne zmiany w wyposażeniu podkarpackich gospodarstw w ciągniki i maszyny rolnicze. Można więc sformułować kilka ważnych wniosków:

1. Zwiększyła się liczba gospodarstw posiadających maszyny i urządzenia rolnicze o 4% oraz liczba samych maszyn i urządzeń, np. kombajnów zbożowych o 19,3%, rozsiewaczy nawozów i wapna o 25,7%, opryskiwaczy ciągnikowych o 5,7%. Najwięcej maszyn i urządzeń posiadają gospodarstwa w grupie obszarowej od 5 do 10 ha. Zmniejszeniu uległa powierzchnia UR przypadająca na 1 ciągnik z 8,1 ha w 2002 roku do 6,3 ha w 2010 roku (w skali kraju z 12,6 do 10,6 ha).
2. Udowodniono statystyczny istotny związek pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w maszyny i ciągniki a zasobami ziemi (powierzchnią UR w ha). Ponadto stwierdzono istotną zależność pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w kombajny zbożowe a powierzchnią zasiewów zbóż. Obliczenia statystyczne potwierdziły także istotną dodatnią zależność pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w maszyny rolnicze a dochodami z działalności rolniczej oraz pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w ciągniki rolnicze a wsparciem finansowym uzyskanym z UE.
3. Biorąc pod uwagę wyposażenie podkarpackich gospodarstw w ciągniki, maszyny i urządzenia rolnicze, należy stwierdzić, że zarówno w 2002, jak

i w 2010 r. największa ich liczba występowała w zachodniej i środkowo-wschodniej części regionu, najmniejsza zaś w południowo-wschodniej. Wiązało się to z dochodami uzyskiwanymi z działalności rolniczej. Gminy, w których dominowały gospodarstwa uzyskujące więcej dochodów z rolnictwa, były lepiej wyposażone w park maszynowy. Na obecny stan wyposażenia podkarpackich gospodarstw w środki produkcji miało wpływ także dofinansowanie uzyskane ze środków UE.

4. W nowym okresie programowania 2014–2020 powinien być położony jeszcze większy nacisk na zwiększenie możliwości dofinansowania modernizacji gospodarstw. Konieczne jest także ułatwienie rolnikom zakupu i instalacji urządzeń do energii odnawialnej nie tylko wykorzystujących energię słoneczną, ale także wodną czy wiatrową. Bardzo ważne jest również zwrócenie uwagi na lepsze wykorzystanie warunków i możliwości rozwojowych związanych z agroenergią, a w szczególności biogazu opartego na surowcach pochodzenia rolniczego.

5. POZAROLNICZA DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA ROLNIKÓW NA PODKARPACIU

5.1. Przesłanki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników

Cechą współczesnych czasów są dynamiczne zmiany struktur, ewolucja funkcji, warunków gospodarowania. Zmiany kojarzą się z rozwojem, ale nie zawsze możemy go oceniać pozytywnie we wszystkich płaszczyznach społeczno-gospodarczych. Zmiany w rolnictwie i na obszarach wiejskich są tego dobitnym przykładem. Modernizacja rolnictwa w konsekwencji prowadzi do nadprodukcji żywności o charakterze trwałym, co oznacza niskie ceny na surowce rolne. Zjawiska te wymuszają koncentrację, specjalizację produkcji rolnej, a więc rozwój tak rozumiany zagraża środowisku. Procesom tym towarzyszy trwały dysparytet dochodów ludności rolniczej, wywołany niską wydajnością pracy czy niewielkim przyrostem popytu na żywność. Zmniejsza się zapotrzebowanie na siłę roboczą, rośnie potrzeba dywersyfikowania źródeł dochodów, zanika tradycyjny styl życia powiązany z organicznym charakterem gospodarstwa rolnego. W świetle tych procesów kreowane są dwa główne kierunki rozwoju, tj.: aktywizacja przedsiębiorczości oraz wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. Oba zjawiska mają charakter wielowymiarowy, stąd też w ich analizie należy uwzględnić wszystkie sfery, czyli społeczną, ekonomiczną i ekologiczną, a ponadto określać ich znaczenie dziś i w przyszłości.

Przedsiębiorczość może być rozumiana jako umiejętność wykorzystania pojawiających się szans i okazji w otoczeniu oraz elastyczne przystosowanie się do zmieniających się warunków⁴². Proces ten warunkują między innymi cechy osobowe, takie jak: talent, predyspozycje itp. oraz cechy środowiska społecznego, takie jak: wzorce społeczne, kultura, wartości, tradycja itp. Ze sfery ekonomicznej determinantami tego procesu są natomiast: orientacja na rynek, poszukiwanie rozwiązań innowacyjnych oraz umiejętność transformacji postaw kreatywnych na efekty ekonomiczne. W procesie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz tworzenia nowych miejsc pracy szczególną rolę przypisuje się pozarolniczej działalności gospodarczej osób fizycznych. Zwykle jest to działalność prowadzona na niewielką skalę, mało szkodliwa dla środowiska przyrodniczego i dobrze sprawdza się w przetwórstwie rolno-spożywczym, rzemiośle oraz w obsłudze turystyki i agroturystyki, a właściwie stymulowana i ukierunkowana może stać się ważnym źródłem dochodów dla ludności wiejskiej i rolniczej oraz dla samorządów lokalnych⁴³. Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich ma jednak swoją specyfikę powiązaną z cechami rolnictwa, które ograniczają go w sferze obsługi

⁴² P.F. Drucker, *Innowacje i przedsiębiorczość, praktyka i zasady*, PWE, Warszawa 1992, s. 23.

⁴³ W. Kamińska, *Pozarolnicza aktywność gospodarcza osób fizycznych na obszarach wiejskich w Polsce [w:] Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*. W. Kamińska, K. Heffner (red.), STUDIA KPZK PAN, Tom CXXXIII, Warszawa 2011, s. 103–127.

produkcyjnej gospodarowania rolniczego z uwagi na duży stopień samowystarczalności. Z drugiej strony presja pozarolniczych gałęzi gospodarki na wykorzystanie ziemi rolniczej oraz rosnący popyt bogacącego się społeczeństwa na funkcje nieprodukcyjne przyspieszają proces dezagraryzacji obszarów wiejskich.

Hipotetycznie można twierdzić, że pobudzenie pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich powinno prowadzić do przekształceń w strukturach agrarnych⁴⁴. Ważną rolę w tym zakresie może odegrać proces lokalizacji podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich nie zawsze związanych z ludnością rolniczą. Jak wynika z danych statystycznych, na wsi funkcjonuje około 25% wszystkich podmiotów gospodarczych, czyli trzy razy mniej niż na terenach zurbanizowanych, a poziom rozwoju tej przedsiębiorczości wyrażony liczbą podmiotów na 1000 mieszkańców był na obszarach wiejskich w 2008 roku niższy o połowę, jak w terenach zurbanizowanych i wynosił 62,5. Były to przeważnie drobne podmioty gospodarcze osób fizycznych zatrudniające do 9 osób (95%)⁴⁵, a podmiotów dużych było zaledwie 0,05%. W latach 2003–2008 wystąpiły jednak korzystne zmiany w tym zakresie, albowiem tempo przyrostu liczby podmiotów gospodarczych na terenach wiejskich było ponad dwukrotnie wyższe niż w miastach, a także wzrósł udział podmiotów zatrudniających od 10 do 49 osób, a zmalał udział mikroprzedsiębiorstw. W strukturze rodzajowej działalności gospodarczej 65,4% podmiotów reprezentuje sferę usług, przemysł i budownictwo stanowi 27,5%, a rolnictwo i inne 7,1%⁴⁶. Zasygnalizowany proces może w przyszłości mieć istotny wpływ na poprawę relacji czynnika pracy do ziemi użytkowanej rolniczo.

W Polsce właściciele gospodarstw rolnych podejmujący działalność pozarolniczą koncentrują się głównie na działalności handlowej, budownictwie i transporcie. Natomiast w grupie gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą wykorzystujących do niej czynniki wytwórcze z gospodarstwa, najczęściej jest to agroturystyka, usługi rolnicze z własnym parkiem maszynowym, akwakultura oraz przetwórstwo produktów rolnych.

Charakterystyczną cechą działalności pozarolniczej rolników jest jej lokalizacja w gospodarstwach relatywnie dużych. W 2010 roku 1,4% gospodarstw

⁴⁴ A. Krakowska-Bal, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w polskich gospodarstwach rolnych na tle gospodarstw z krajów UE*, Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich, nr 5, PAN, Warszawa 2009, s. 209–217. Por. *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, K. Duczkowska-Małysz (red.), IRWiR PAN, Warszawa 1993.

⁴⁵ Jak wynika z badań W. Kamińskiej, na obszarach wiejskich w Polsce zlokalizowanych jest około 30% wszystkich podmiotów gospodarczych osób fizycznych. W latach 1999–2009 nastąpił wzrost ich liczby, przy czym najwięcej przybyło ich tam, gdzie już wcześniej było ich dużo. Ponadto pozarolnicza działalność gospodarcza osób fizycznych jest najlepiej rozwinięta na obszarach wiejskich sąsiadujących z aglomeracjami miejsko-przemysłowymi oraz atrakcyjnych turystycznie. Natomiast najsłabiej na obszarach wiejskich wzdłuż wschodniej granicy Polski. Zatem najważniejsze czynniki stymulujące jej rozwój to: położenie, kapitał ludzki, społeczny i finansowy oraz działania samorządów lokalnych, zaś najważniejsze bariery jej rozwoju to: bariera popytowa oraz niekorzystne struktury demograficzne, zwłaszcza na obszarach wiejskich peryferyjnych [Zob. W. Kamińska, *Pozarolnicza aktywność gospodarcza...*, s. 103–127].

⁴⁶ *Charakterystyka gospodarstw rolnych*, PSR 2010, GUS, Warszawa 2012.

z działalnością pozarolniczą było w grupie obszarowej do 1 ha UR, tymczasem w grupie gospodarstw 100 ha UR i więcej takich gospodarstw było 16,3%. W latach 2003–2007 zauważalny był proces spadku udziału gospodarstw z działalnością pozarolniczą w grupach obszarowych do 5 ha UR, a wzrost w grupie od 5–10 ha UR. W świetle tych faktów można przyjąć, że decydującą przesłanką podejmowania dodatkowej działalności gospodarczej przez rolników jest posiadanie dużych zasobów majątku trwałego, a nie tylko wykorzystanie wolnej siły roboczej. Domeną w działalności pozarolniczej dużych gospodarstw (100 ha UR i więcej) są usługi rolnicze z wykorzystaniem własnego parku maszynowego, akwakultura, przetwórstwo produktów rolnych czy wytwarzanie energii odnawialnej na rynek. W małych obszarowo gospodarstwach rolnych koncentruje się z kolei agroturystyka, przetwórstwo drewna, rękodzielnictwo itp.

Działalność pozarolnicza w regionach Polski o rozdrobnionej strukturze obszarowej gospodarstw rolnych w pierwszym rzędzie powinna stać się znaczącym źródłem dochodów wiejskich gospodarstw domowych związanych z rolnictwem, tymczasem największy odsetek takich gospodarstw występuje w województwach północnych i zachodnich oraz w województwie śląskim⁴⁷. Działalność ta z uwagi na rynek zbytu koncentruje się w strefach podmiejskich⁴⁸.

Proces rozwoju działalności pozarolniczej rolników to komponent szerokiej wizji rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich poprzez poszukiwanie nowych dochodów przez ludność rolniczą, która w nowych uwarunkowaniach wypadła z systemu agrobiznesu i jest on wynikiem konkurencji gospodarstw rolnych o możliwości zbytu. Rozwój tej działalności, jak wynika z dotychczasowej analizy, jest wkomponowany w wiele procesów przebiegających na obszarach wiejskich i mających znaczenie w realizacji polityki rozwoju zrównoważonego. Waga problemu narasta wraz z rosnącym popytem na nowe funkcje środowiskowe i społeczne obszarów wiejskich. Występuje wiele dylematów badawczych wymagających szybkiego rozstrzygnięcia po to, by doskonalić instrumenty polityk kształtujących te zjawiska.

Działalność pozarolnicza jest jednym z kierunków wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich oraz źródłem dochodów z dodatkowych form działalności. Sam proces ma aktywizować ekonomicznie środowisko wiejskie i tworzyć obszar nowego zatrudnienia. Z jednej strony poprawia jakość życia rodzin wiejskich, ale z drugiej może prowadzić do nadmiernej eksploatacji zasobów środowiska przyrodniczego. Utrudniać to może proces rozwoju zrównoważonego rozumiany w koncepcji rozwoju silnego, jako zachowanie i poprawa jakości środowiska dla przyszłych pokoleń⁴⁹. Czyli cel bieżący wielofunkcyjności rozumiany jako

⁴⁷ A.P. Wiatrak, *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce oraz uwarunkowania ich zmian*, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, nr 3, 2012.

⁴⁸ J. Bański, *Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich*, Studia Rozwoju Obszarów Wiejskich, tom 5, 2004, s. 9–22.

⁴⁹ A. Czudec, *Teoretyczne aspekty rozwoju zrównoważonego* [w:] *Odnawialne źródła energii jako element zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2006, s. 10.

dywersyfikowanie dochodów rodzin wiejskich nie musi być spójny z celem strategicznym rozwoju zrównoważonego. Należy zwrócić uwagę, że działalność pozarolnicza dostarcza dóbr rynkowych, a w małym stopniu będą to dobra pozarynkowe. Czyli tylko w ograniczonym stopniu wspiera rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich czy też rozwój zrównoważony. Niezbędne jest w związku z tym stworzenie wspólnych zasad będących efektem konsensusu społecznego w okresie długim kształtującym te procesy, przyjmując potrzebę ignorowania sygnałów krótkoterminowych płynących z rynku⁵⁰.

Cechy polskiego rolnictwa i procesy w nim zachodzące kreują działalność pozarolniczą w rodzinach rolniczych, lecz stanowi ona tylko pewną część tworzonego modelu rolnictwa wielofunkcyjnego. Rolnictwo to w świetle ewolucji WPR ma być podstawą Europejskiego Modelu Rolnictwa i być gwarantem rozwoju zrównoważonego przestrzeni europejskiej.

W okresie przed 1989 rokiem działalność pozarolnicza była postrzegana jako narzędzie do zmian strukturalnych w rolnictwie czy wyrównywania dysparytetu dochodowego rodzin rolniczych. Dziś chodzi o wykorzystanie zasobów wsi i rolnictwa, zbudowanie powiązań przetwórstwa z rolnictwem, umiejętne wykorzystanie przewag komparatywnych produkcji rolniczej, kreowanie rolnictwa wielofunkcyjnego i wielofunkcyjności obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem ochrony środowiska.

Działalność pozarolnicza znalazła swoje miejsce we wszystkich programach począwszy od Spójnej Polityki Strukturalnej Rozwoju Obszarów Wiejskich z 1999 roku, poprzez Sektorowy Program Operacyjny i Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006, Program Rozwoju Obszarów Wiejskich z lat 2007–2013, a skończywszy na Strategii Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012–2020. Pomimo tego wpływ działalności pozarolniczej na wspomniane wyżej procesy jest niewielki⁵¹. Za przyczyny tego uznaje się brak powiązań polityki rolnej z polityką wobec obszarów wiejskich, z polityką regionalną czy strukturalną. Barierami operacyjnymi są natomiast: słaba pomoc organizacyjno-finansowa oraz ograniczenia wynikające z niekorzystnej struktury produkcyjnej i ekonomicznej. Programy rolnośrodowiskowe, mimo swej pozytywnej funkcji w kreowaniu dóbr publicznych, de facto stanowią barierę w różnicowaniu działalności na obszarach wiejskich⁵².

O potrzebie regionalnego podejścia do analizy czynników kształtujących procesy rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich świadczą diametralnie różne parametry i struktury tego zjawiska na poziomie UE a Polska, czy poszczególnych województw. Wystarczy wspomnieć o niższym

⁵⁰ Z. Łucki, P. Frączek, *Modernizacja sektora energii* [w:] *Gospodarka Polski 1990–2011*, M.G. Woźniak (red.), tom II, PWE, Warszawa 2012, s. 178.

⁵¹ A.P. Wiatrak, *Analiza kierunków rozwoju obszarów wiejskich w UE oraz uwarunkowania ich zmian*, Zeszyty Naukowe nr 139, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2010, s. 160–175.

⁵² A. Boltromiuk, *Możliwości i problemy rozwoju obszarów wiejskich objętych Europejską Siecią Ekologiczną Natura 2000* [w:] *Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000 jako nowy element polskiej wsi i rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa 2010, s. 254–282.

udziale gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą w Polsce, w porównaniu do UE, a także o fakcie, że działalność ta to domena dużych obszarowo gospodarstw rolnych i silnych ekonomicznie w Polsce, a w UE prawie 70% gospodarstw prowadzących tę działalność to gospodarstwa do 5 ha UR, a więc drobne jak na te warunki. Warto dodać, że dominującą działalnością pozarolniczą bezpośrednio powiązaną z czynnikami wytwórczymi w gospodarstwie rolnym w UE jest przetwórstwo surowców rolnych, podczas gdy w Polsce są to usługi rolnicze z wykorzystaniem własnego parku maszynowego. Jeżeli uwzględnimy zróżnicowanie tego zjawiska w skali kraju, to mamy pełny obraz potrzeby wieloaspektowych badań nad możliwościami i barierami rozwoju działalności pozarolniczej na wsi, a zwłaszcza w gospodarstwach rolnych. Znaczenie tej działalności dla rodzin wiejskich jest istotne, ale jeszcze większej wagi nabiera w świetle nowych funkcji środowiskowych i społecznych stawianych obszarom wiejskim⁵³.

5.2. Pozarolnicza działalność gospodarcza rolników w województwie podkarpackim

Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej w regionie rozdrobnionego rolnictwa, gdzie rozwój agrobiznesu natrafia na bariery strukturalne, jest olbrzymie, gdyż zadecyduje ona w przyszłości o kierunkach rozwoju obszarów wiejskich tego regionu. Uwzględniając fakt, że Podkarpacie posiada ponadprzeciętne walory przyrodniczo-geograficzne, to stymulowanie kierunków rozwoju obszarów wiejskich tego regionu posiada wagę ponadregionalną.

Dominującą formą rolnictwa rozdrobnionego jest rolnictwo naturalne, charakteryzujące się małymi obszarowo gospodarstwami, słabo lub w ogóle niepowiązanymi z rynkiem. Atrakcyjność tego modelu wynika z koncepcji rozwoju zrównoważonego, ale mechanizm rozwoju musi zakładać kreację gospodarstw powiązanych z rynkiem. Koncepcja agrobiznesu lansowana przez mechanizm rynkowy natrafia jednak na poważne ograniczenia w rolnictwie rozdrobnionym. Konieczność rozwoju silnych związków rolnictwa z innymi ogniwami agrobiznesu musi prowadzić bowiem do wzrostu skali produkcji, a w takich regionach tylko niewielka grupa gospodarstw może przełamać barierę rozdrobnienia i włączyć się aktywnie do tego modelu⁵⁴.

W związku z tym można stwierdzić, że rolnictwo rozdrobnione jako ogniwo w strukturze agrobiznesu nie ma większych szans, ponieważ jest zbyt słabe ekonomicznie i wykazuje małą skłonność do zmian. Powstaje zatem pytanie, jaka powinna być optymalna ścieżka jego rozwoju? Wydaje się, że poszukiwanie odpowiedzi na to

⁵³ A. Czudec, *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, Monografie i Opracowania nr 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 14.

⁵⁴ A. Woś, *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004; A. Czudec, R. Kata, T. Miś, D. Zając, *Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, s. 18–41.

pytanie powinno uwzględniać wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. Najbardziej adekwatnym rozwiązaniem dla rolnictwa rozdrobnionego jest bowiem koncepcja rozwoju rolnictwa wielofunkcyjnego z elementami koncepcji zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa. W rozwiązaniach tych rolnictwo za główną funkcję przyjmuje ochronę krajobrazu, w tym ziemi rolniczej, zachowanie bioróżnorodności czy wspieranie rozwoju społecznego. Tym samym produkcja surowców rolniczych schodzi na plan dalszy, przy czym jej celem jest produkt regionalny lub lokalny o wysokiej jakości, który powinien być sprzedawany w ramach marketingu bezpośredniego dla poprawy ekonomiki produkcji. Przewiduje się tu również rozwój produkcji ekologicznej, ale tej pracochłonnej dla wykreowania przewag komparatywnych w stosunku do innych regionów, a także kładzie się duży nacisk na wykorzystanie zasobów czynników wytwórczych z gospodarstwa rolnego do produkcji wyrobów nieżywnościowych oraz do rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej⁵⁵.

Podmiotem dalszej analizy są gospodarstwa domowe z działalnością pozarolniczą, posiadające gospodarstwa rolne prowadzące działalność pozarolniczą związaną stricte z rolnictwem oraz taką, w której nie wykorzystują czynników produkcji z gospodarstwa rolnego. Teoretycznie założono, że działalność niepowiązana z gospodarstwem rolnym może mieć jednak istotny wpływ na strategię jego rozwoju.

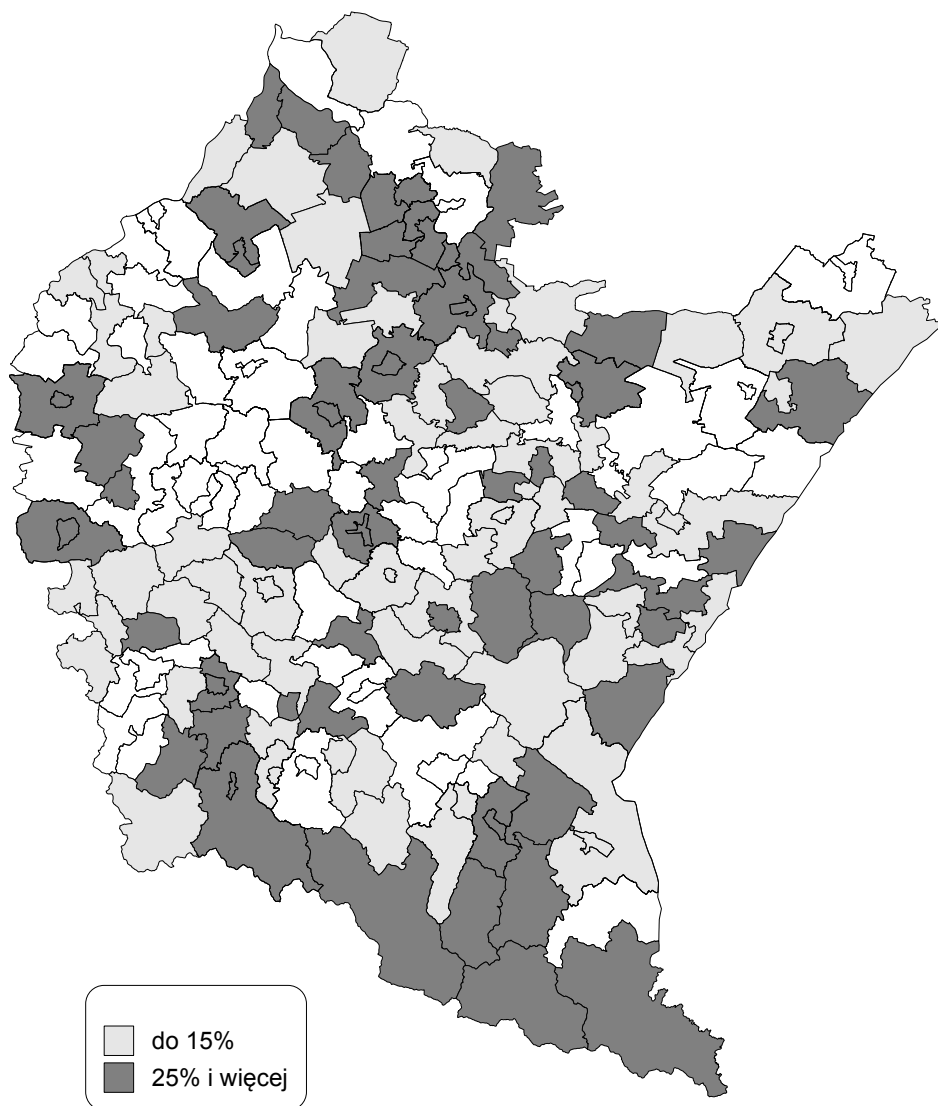
O poziomie rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników może świadczyć odsetek gospodarstw rolnych z taką działalnością. W województwie podkarpackim należy on do relatywnie wysokich, przy czym nie ma istotnych różnic pod tym względem między jego podregionami (tab. 5.1). Dodać należy, iż w Polsce jedynie w województwach północnych, zachodnich i w województwie śląskim, odsetek takich jednostek był podobny lub większy i wahał się w granicach od 20–33%⁵⁶.

Szczegółowa analiza tego wskaźnika pokazuje jednak duże jego zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi gminami i to zarówno w całym województwie podkarpackim, jak i w jego podregionach. Dodać należy, że zarówno w podregionie krośnieńsko-przemyskim, jak i rzeszowsko-tarnobrzeskim występują takie gminy, w których odsetek gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą wynosi do 15,0% oraz takie, w których wynosi on 25,0% i więcej, przy czym te drugie zlokalizowane są najczęściej w części południowej i północnej województwa (tab. 5.1, rys. 5.1).

⁵⁵ A. Ostromęcki, D. Zając, *Ekonomiczne i społeczne bariery rozwoju rolnictwa w południowo-wschodniej Polsce* [w:] *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, A. Czudec (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 51–66.

⁵⁶ A.P. Wiatrak, *Analiza kierunków rozwoju...*, op cit., s. 160–175.

Rysunek 5.1. Przestrzenne rozmieszczenie gmin wg najmniejszego i największego odsetka gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w województwie podkarpackim w 2010 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Tabela 5.1. Odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w województwie podkarpackim i w jego podregionach* w 2010 roku

Wyszczególnienie	Ogółem województwo	Podregion rzeszowsko-tarnobrzeski	Podregion krośnieńsko-przemyski
Liczba gmin	160	73	87
Odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą			
Średnia	20,7	20,6	21,3
Wsp. zmienności V (%)	53,5	47,9	57,7
Minimum	3,1	5,6	3,1
Kwartyl Q_1	12,5	13,8	11,0
Mediana	18,9	18,2	19,1
Kwartyl Q_3	27,9	27,1	28,3
Maksimum	56,4	54,4	56,4

* celowo przyjęto stary podział Podkarpacia na 2 podregiony

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Średni odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą jest nieznacznie zróżnicowany w zależności od typu gminy w województwie podkarpackim, przy czym nieco większy jest on w gminach miejskich oraz miejsko-wiejskich, zaś najmniejszy jest w gminach wiejskich (tab. 5.2).

Tabela 5.2. Odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich w województwie podkarpackim w 2010 roku

Wyszczególnienie	Gminy miejskie	Gminy miejsko-wiejskie	Gminy wiejskie
Liczba gmin	16	33	111
Odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą			
Średnia	23,3	22,9	20,1
Wsp. zmienności V (%)	48,1	47,9	56,1
Minimum	8,7	4,5	3,1
Kwartyl Q_1	16,1	14,7	11,0
Mediana	22,4	19,6	18,0
Kwartyl Q_3	27,4	30,6	26,9
Maksimum	54,4	49,1	56,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Pogłębiona analiza pokazuje jednak duże zróżnicowanie tego wskaźnika pomiędzy poszczególnymi gminami we wszystkich typach gmin. Zarówno w grupie gmin miejskich, jak i miejsko-wiejskich oraz wiejskich występują takie gminy, w których działalność pozarolnicza rolników jest najslabiej rozwinięta (odsetek gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą wynosi do 15,0%), przy czym najwięcej jest ich w grupie gmin wiejskich (40,5%), w dalszej kolejności dotyczy to grupy gmin miejsko-wiejskich (27,3%), a najmniej jest ich w grupie gmin miejskich (18,8%). Ponadto we wszystkich typach gmin występują również takie gminy, w których działalność pozarolnicza rolników jest najlepiej rozwinięta (odsetek gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą wynosi 25,0% i więcej), przy czym najwięcej jest ich w grupie gmin miejsko-wiejskich (45,5%), w dalszej kolejności dotyczy to grupy gmin miejskich (37,5%), zaś najmniej jest ich w grupie gmin wiejskich (29,7%) (tab. 5.2).

Na tej podstawie można stwierdzić, że oddziaływanie miasta (stanowiącego większy i bogatszy rynek zbytu w porównaniu z obszarami wiejskimi) jest istotnym czynnikiem sprawczym w zakresie rozwoju pozarolniczej działalności gospodarzej rolników w województwie podkarpackim.

Na Podkarpaciu w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością dominują jednostki mniejsze obszarowo, tj. o powierzchni 1–5 ha UR. Znikomy jest natomiast odsetek gospodarstw rolnych największych obszarowo, tj. o powierzchni 10 ha i więcej UR, w których prowadzona jest taka działalność (tab. 5.3).

Dodatkowo należy zauważyć, że nie ma większych różnic pod tym względem pomiędzy poszczególnymi podregionami województwa podkarpackiego. Można jedynie zauważyć, że w podregionie krośnieńsko-przemyskim nieco mniejszy jest odsetek gospodarstw rolnych o powierzchni 2–5 ha UR, a większy jednostek największych obszarowo (o powierzchni 10 ha i więcej UR), w porównaniu z podregionem rzeszowsko-tarnobrzeskim (tab. 5.3).

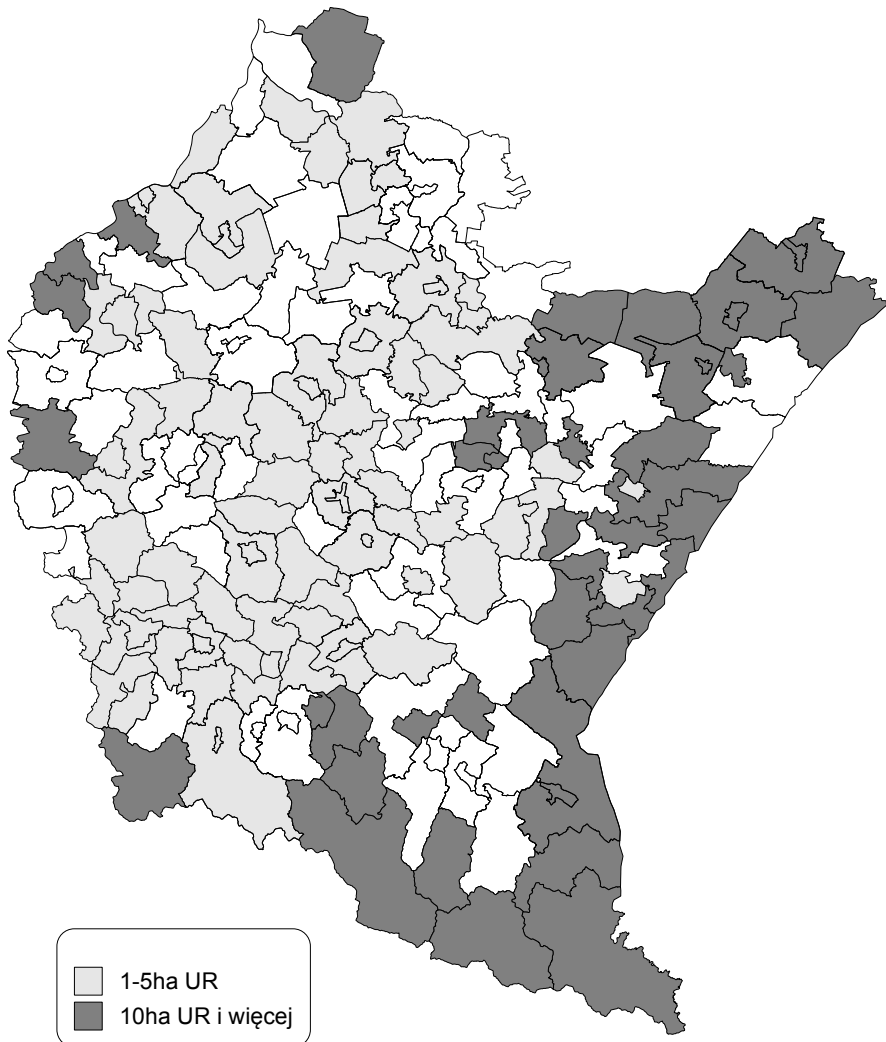
Tabela 5.3. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w województwie podkarpackim i w jego podregionach w 2010 roku

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha UR)	Ogółem województwo	Podregion rzeszowsko-tarnobrzeski	Podregion krośnieńsko-przemyski
1–2	36,0	35,6	36,3
2–5	42,2	45,7	39,2
5–10	14,7	14,5	14,9
10 i więcej	7,1	4,2	9,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Dodać należy, że gminy, w których przeważają gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą mniejsze obszarowo (o powierzchni 1–5 ha UR), najczęściej zlokalizowane są w części środkowej, zachodniej i północnej województwa podkarpackiego. Natomiast gminy z największym odsetkiem gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą największych obszarowo (o powierzchni 10 ha i więcej UR), występują zwykle w części południowej i wschodniej województwa podkarpackiego (rys. 5.2).

Rysunek 5.2. Przestrzenne rozmieszczenie gmin wg najwyższego udziału gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą najmniejszych i największych obszarowo w województwie podkarpackim w 2010 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w grupach obszarowych gospodarstw rolnych ogółem w województwie podkarpackim i w jego podregionach, to dane te wskazują na to, że działalność pozarolnicza rolników koncentruje się w gospodarstwach obszarowo większych, co potwierdza wyniki badań prowadzonych w innych regionach Polski. Dodać należy, że nie ma istotnych różnic w tym zakresie pomiędzy poszczególnymi podregionami (tab. 5.4).

Tabela 5.4. Odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w grupach obszarowych gospodarstw rolnych ogółem w województwie podkarpackim i w jego podregionach w 2010 roku

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha UR)	Ogółem województwo	Podregion rzeszowsko-tarnobrzeski	Podregion krośnieńsko-przemyski
1–2	20,4	19,6	21,0
2–5	20,7	20,9	20,6
5–10	24,0	24,2	23,8
10 i więcej	25,5	25,3	25,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

We wszystkich typach gmin w województwie podkarpackim, w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą dominują jednostki mniejsze obszarowo (o powierzchni 1–5 ha UR). Natomiast niewielki jest odsetek gospodarstw obszarowo większych (o powierzchni 5 ha i więcej UR), przy czym najmniejszy jest on w grupie gmin miejskich, nieco większy w grupie gmin miejsko-wiejskich, zaś największy w grupie gmin wiejskich (tab. 5.5).

Tabela 5.5. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich w województwie podkarpackim w 2010 roku

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha UR)	Gminy miejskie	Gminy miejsko-wiejskie	Gminy wiejskie
1–2	49,7	39,6	33,0
2–5	36,6	41,9	43,0
5–10	8,7	13,2	16,0
10 i więcej	5,0	5,3	8,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w grupach obszarowych gospodarstw rolnych ogółem w różnych typach gmin, to okazuje się, że we wszystkich typach gmin udział gospodarstw obszarowo większych (o powierzchni 5 ha UR i więcej) jest wyższy niż gospodarstw obszarowo mniejszych (o powierzchni 1–5 ha UR). Poza tym zwraca uwagę fakt, że w gminach miejskich i miejsko-wiejskich występuje silniejsza polaryzacja obszarowa gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą, w porównaniu do gmin wiejskich (tab. 5.6). Wydaje się, że może to mieć związek między innymi ze specyfiką rynku miejskiego i podmiejskiego, na którym z jednej strony występuje zapotrzebowanie na proste produkty i usługi, niewymagające dużych nakładów kapitałowych (wytwarzane głównie w gospodarstwach mniejszych obszarowo), a z drugiej strony są większe możliwości zbytu produktów bądź usług, wytwarzanych za pomocą technologii bardziej kapitałochłonnej (głównie w gospodarstwach większych obszarowo i silniejszych ekonomicznie).

Tabela 5.6. Odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w grupach obszarowych gospodarstw rolnych ogółem w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich w województwie podkarpackim w 2010 roku

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha UR)	Gminy miejskie	Gminy miejsko-wiejskie	Gminy wiejskie
1–2	21,4	23,0	19,4
2–5	25,2	22,1	19,6
5–10	28,8	25,2	23,0
10 i więcej	27,6	27,4	24,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Na Podkarpaciu we wszystkich trzech wydzielonych grupach gmin w zależności od poziomu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą przeważają jednostki mniejsze obszarowo (o powierzchni 1–5 ha UR). Niewielki jest natomiast odsetek gospodarstw rolnych obszarowo większych (o powierzchni 5 ha UR i więcej), przy czym nieco większy jest on w grupie gmin, w których działalność pozarolnicza rolników jest najslabiej rozwinięta, podczas gdy w pozostałych dwóch grupach gmin jest bardzo podobny (tab. 5.7).

Jeżeli weźmiemy pod uwagę odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą w grupach obszarowych gospodarstw rolnych ogółem w wydzielonych grupach gmin ze względu na poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, to okazuje się, że we wszystkich tych grupach gmin, największy jest on w grupach obszarowych 5–10 ha UR oraz 10 ha UR i więcej. Ponadto można zauważyć, że w grupie gmin, gdzie pozarolnicza działalność gospodarcza rolników

jest najlepiej rozwinięta, udział gospodarstw z tą działalnością w poszczególnych grupach obszarowych wyrównuje się (tab. 5.8).

Tabela 5.7. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w grupach gmin wydzielonych wg poziomu rozwoju działalności pozarolniczej rolników w województwie podkarpackim w 2010 roku

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha UR)	Grupy gmin, w których odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą wynosi:		
	do 15%	15–25%	25% i więcej
1–2	34,5	36,4	37,1
2–5	40,5	43,3	42,9
5–10	16,5	13,9	13,6
10 i więcej	8,5	6,4	6,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Tabela 5.8. Odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w grupach obszarowych gospodarstw rolnych ogółem w grupach gmin wydzielonych wg poziomu rozwoju działalności pozarolniczej rolników w województwie podkarpackim w 2010 roku

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha UR)	Grupy gmin, w których odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą wynosi:		
	do 15%	15–25%	25% i więcej
1–2	10,5	18,1	32,8
2–5	9,5	19,1	34,0
5–10	13,2	22,7	36,5
10 i więcej	15,3	25,9	35,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

W województwie podkarpackim blisko połowę stanowią gospodarstwa rolne z pozarolniczą działalnością gospodarczą, w których udział dochodów z tej działalności w dochodach ogółem rodziny rolniczej jest najniższy i wynosi do 29%. Drugą grupę gospodarstw pod względem liczebności stanowią takie jednostki, w których udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej jest najwyższy i wynosi 67% i więcej. Najmniej liczna jest natomiast grupa gospodarstw, w których udział dochodów z działalności pozarolniczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej wynosi 30–66%. Dodać należy, że nie ma pod tym względem żadnych różnic pomiędzy poszczególnymi podregionami województwa podkarpackiego (tab. 5.9).

Tabela 5.9. Struktura gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą według udziału dochodów z tej działalności w dochodach ogółem w województwie podkarpackim i w jego podregionach w 2010 roku

Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem	Ogółem województwo	Podregion rzeszowski-tarnobrzeski	Podregion krośnieńsko-przemyski
Do 29%	47,1	48,1	46,3
30–66%	17,4	16,8	17,9
67% i więcej	35,5	35,1	35,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Na tej podstawie można wnioskować, że dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników jest w województwie podkarpackim raczej niewielkie, bowiem zaledwie w co trzecim gospodarstwie działalność ta stanowi bardzo istotne źródło dochodów dla rodziny rolniczej.

Dodatkowo należy zauważyć, że gminy, w których dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników jest najmniejsze (50% i więcej stanowią jednostki, w których udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem wynosi do 29%), są najczęściej zlokalizowane w części północnej województwa podkarpackiego. Natomiast gminy, w których dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników jest największe (50% i więcej stanowią jednostki, w których udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem wynosi 67% i więcej), występują zwykle w części środkowej tego województwa (rys. 5.3).

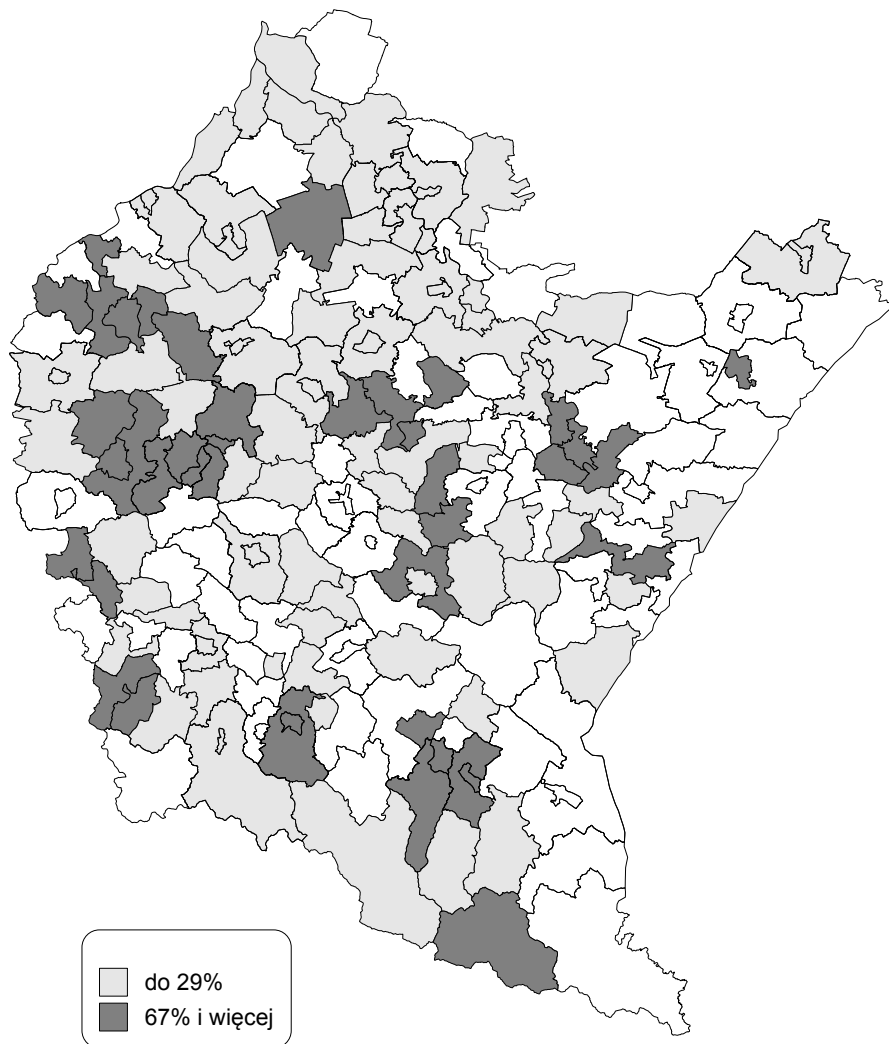
We wszystkich typach gmin (tj. miejskich, miejsko-wiejskich oraz wiejskich), struktura gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą według udziału dochodów z tej działalności w dochodach ogółem rodziny rolniczej jest podobna, jak w całym województwie podkarpackim oraz w jego podregionach (tab. 5.10).

Tabela 5.10. Struktura gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą według udziału dochodów z tej działalności w dochodach ogółem w gminach miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich w województwie podkarpackim w 2010 roku

Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem	Gminy miejskie	Gminy miejsko-wiejskie	Gminy wiejskie
Do 29%	44,8	50,2	46,6
30–66%	14,3	15,6	18,3
67% i więcej	40,9	34,2	35,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Rysunek 5.3. Przestrzenne rozmieszczenie gmin, w których gospodarstwa rolne z działalnością pozarolniczą wykazują najmniejszy i największy udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem w województwie podkarpackim w 2010 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Na uwagę zasługuje jednak nieco większy – w grupie gmin miejskich – odsetek gospodarstw, w których udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej jest najwyższy i wynosi 67% i więcej oraz nieco mniejszy odsetek takich jednostek, w których udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem wynosi do 66%, w porównaniu z pozostałymi typami gmin (tj. miejsko-wiejskimi oraz wiejskimi) (tab. 5.10).

Potwierdza to wcześniejsze spostrzeżenia dotyczące znaczenia (wpływu) miasta (zwłaszcza większego) na rozwój, a także na dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w województwie podkarpackim.

Tabela 5.11. Struktura gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą według udziału dochodów z tej działalności w dochodach ogółem w grupach gmin wydzielonych według poziomu rozwoju działalności pozarolniczej rolników w województwie podkarpackim w 2010 roku

Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej w dochodach ogółem	Grupy gmin, w których odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą wynosi:		
	do 15%	15–25%	25% i więcej
Do 29%	36,3	45,8	59,8
30–66%	23,3	16,5	11,9
67% i więcej	40,4	37,7	28,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

Na Podkarpaciu struktura gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą według udziału dochodów z tej działalności w dochodach ogółem rodziny rolniczej jest powiązana z poziomem jej rozwoju (mierzonym za pomocą odsetka gospodarstw rolnych z tą działalnością w gminie). W miarę wzrostu poziomu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, wzrasta odsetek takich gospodarstw, w których udział dochodów z tej działalności w dochodach ogółem rodziny rolniczej jest najniższy i wynosi do 29%, a maleje odsetek takich jednostek, w których udział ten wynosi 30% i więcej (tab. 5.11).

W związku z tym należy stwierdzić, że dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w województwie podkarpackim jest wyraźnie największe w grupie gmin, w których działalność ta jest najslabiej rozwinięta, zaś najmniejsze w grupie gmin odznaczających się najlepiej rozwiniętą działalnością pozarolniczą rolników.

5.3. Wpływ wybranych czynników na poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w regionie Podkarpacia

Do wstępnej oceny powiązań między powierzchnią ogólną gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą w gminach a poziomem udziału dochodów z tej działalności w dochodach ogółem rodziny rolniczej, wykorzystano nieparametryczny test istotności χ^2 . Dane, na podstawie których obliczano statystykę tego testu, zebrano w dwuwymiarowej tablicy, przy czym pierwszym kryterium podziału gospodarstw była ich powierzchnia ogólna (tj. do 5 ha i powyżej 5 ha), a drugim kryterium udział dochodów z działalności pozarolniczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej (tj. do 50% i powyżej 50%).

Przed przystąpieniem do oceny powiązań między analizowanymi zmiennymi, zakładano hipotezę zerową o niezależności tych zmiennych. Przyjmując, że p_{ij} jest prawdopodobieństwem przynależności losowo wybranego elementu do klasy i oraz j ze względu na dwie uwzględnione w tablicy cechy, a p_i i p_j są odpowiednimi prawdopodobieństwami brzegowymi, hipotezę zerową można zapisać⁵⁷:

$$H_0: p_{ij} = p_i \cdot p_j \quad \text{dla par wskaźników } i, j,$$

natomiast hipotezę alternatywną wyraża:

$$H_1: p_{ij} \neq p_i \cdot p_j \quad \text{dla niektórych par wskaźników } i, j.$$

Prawdopodobieństwa brzegowe oszacujemy:

$$\hat{p}_{i.} = n_{i.} / n \quad \text{oraz}$$

$$\hat{p}_{.j} = n_{.j} / n.$$

Wartości oczekiwane w analizowanej tablicy, zakładając niezależność zmiennych, wyznaczmy:

$$\hat{n}_{ij} = n \hat{p}_{i.} \hat{p}_{.j} = n(n_{i.} / n)(n_{.j} / n) = (n_{i.} n_{.j}) / n.$$

Statystykę testu χ^2 obliczymy ze wzoru:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^l \frac{(n_{ij} - \hat{n}_{ij})^2}{n_{ij}}.$$

Liczbę stopni swobody przyjęto jako równą $(k-1)(l-1)$, co w rozważanym przypadku daje wielkość równą 2.

Hipotezę zerową odrzucano przy poziomie istotności $\alpha = 0,05$, gdy $\chi^2 \geq \chi_{0,05,2}^2$.

Kolejnym celem analizy była próba określenia kierunku i siły powiązań między zmiennymi niezależnymi, za które przyjęto kolejno: średnią powierzchnię ogólną gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą, dochody własne gmin w przeliczeniu na mieszkańca oraz odsetek gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą a zmiennymi zależnymi określającymi odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą w grupach wydzielonych ze względu na ich powierzchnię

⁵⁷ J. Józwiak, J. Podgórski, *Statystyka od podstaw*, PWE, Warszawa 1998.

ogólną oraz odsetek udziału dochodów z działalności pozarolniczej w dochodach ogółem rodziny rolniczej. W celu określenia tych powiązań wykorzystano współczynnik korelacji liniowej Pearsona, na co pozwalała stosunkowo duża liczebność próby liczącej 111 obserwacji (wszystkie gminy wiejskie w województwie podkarpackim).

Współczynnik korelacji liczono według wzoru⁵⁸:

$$r_{yx} = \frac{\text{COV}(x, y)}{s(x)s(y)},$$

gdzie:

$$-\text{cov}(x, y) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}),$$

- $s(x)$ i $s(y)$, to odchylenia standardowe zmiennych x oraz y .

Wielkość tego współczynnika waha się w granicach od -1 do 1 i im bliższa jest zeru, tym współzmiennosc cech jest mniejsza, a jego znak informuje o kierunku zmian analizowanych cech.

Za podstawę weryfikacji istotności związku między zmiennymi przyjęto wartość statystyki testu t „Studenta”, obliczaną ze wzoru:

$$t = \frac{r_{xy}}{\sqrt{\frac{1 - r_{xy}^2}{n - 2}}}.$$

Przekroczenie przez tę wielkość wartości krytycznej statystyki testu prowadziło do odrzucenia hipotezy zerowej o braku zależności między badanymi zmiennymi przy prawdopodobieństwie popełnienia pomyłki przyjętej w niniejszej pracy jako równej 0,05.

W poszukiwaniu wpływu wybranych czynników na poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w regionie objętym badaniami, ustalono istotną statystycznie zależność pomiędzy powierzchnią ogólną gospodarstwa rolnego z działalnością pozarolniczą a udziałem dochodów z tej działalności w dochodach ogółem rodziny rolniczej. W grupie gospodarstw rolnych większych obszarowo (o powierzchni powyżej 5 ha) jest dwukrotnie większy odsetek takich jednostek, w których udział dochodów z działalności pozarolniczej rolników wynosi ponad 50% w dochodach ogółem rodziny rolniczej, aniżeli w gospodarstwach obszarowo mniejszych (o powierzchni do 5 ha). Oczywiście rozważając odsetek gospodarstw o udziale dochodów z działalności pozarolniczej do 50%, jest on około połowę wyższy w gospodarstwach obszarowo mniejszych (o powierzchni do 5 ha) (tab. 5.12). Na tej podstawie można więc przyjąć, że w gospodarstwach rolnych większych obszarowo, dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników jest większe.

⁵⁸ M. Sobczyk, *Statystyka*, UMCS, Lublin 1998.

Tabela 5.12. Powierzchnia gospodarstwa rolnego a udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha)	Udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej	
	do 50%	ponad 50%
Do 5	78,7	57,6
Powyżej 5	21,3	42,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z PSR 2010 z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie.

W kolejnych poszukiwaniach determinant rozwoju działalności pozarolniczej rolników postanowiono zbadać wpływ średniej powierzchni gospodarstwa rolnego w gminach na poziom rozwoju tej działalności. W uproszczeniu przyjęto przy tym, że średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego stanowi wyraz ekonomicznego potencjału produkcji rolniczej.

Między średnią powierzchnią gospodarstw w gminach a odsetkiem gospodarstw z działalnością pozarolniczą nie stwierdzono statystycznie istotnej zależności. W związku z powyższym zdecydowano się na ocenę zależności między średnią powierzchnią gospodarstw w gminach a odsetkiem gospodarstw z działalnością pozarolniczą w obrębie grup obszarowych oraz w grupach wyznaczonych wielkością udziału dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej.

Ustalono, że wraz ze wzrostem średniej powierzchni gospodarstw w gminach rośnie odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą w przedziałach obszarowych powyżej 5 ha, natomiast maleje odsetek gospodarstw w przedziałach obszarowych do 5 ha.

Poza tym obliczenia wykazały, że wraz ze wzrostem średniej powierzchni gospodarstw w gminach, maleje udział gospodarstw z dochodami z działalności pozarolniczej do 10%, natomiast rośnie udział gospodarstw, gdzie dochody te stanowią 30–50% – zależność ta jest dodatnia, aczkolwiek coraz słabsza.

W dalszej analizie podjęto próbę określenia wpływu poziomu rozwoju gminy na działalność pozarolniczą rolników, przy czym przyjęto, że dochód własny gminy liczony na osobę jest taką miarą.

W przypadku badania zależności między dochodami własnymi na osobę w gminach a odsetkiem gospodarstw z działalnością pozarolniczą, współczynnik korelacji wynosi +0,2 i jest statystycznie nieistotny. W tej sytuacji ponownie podjęto próbę badania zależności między dochodami własnymi gminy na osobę a odsetkiem gospodarstw z działalnością pozarolniczą w obrębie grup obszarowych oraz w grupach wyznaczonych wielkością udziału dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej.

Ustalono, że wraz ze wzrostem dochodów własnych gmin liczonych na osobę maleje odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą w grupie obszarowej

2–5 ha, w przedziale 5–10 ha przyrost równa się zero, zaś dynamicznie rośnie w grupie obszarowej 10 ha i więcej (jest to silna statystycznie zależność).

Analiza statystyczna wykazała natomiast brak powiązań między odsetkiem gospodarstw z różnym udziałem działalności pozarolniczej w dochodach ogółem z dochodami własnymi gminy na osobę.

Odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą w gminie nie wykazywał żadnych powiązań z analizowanymi zmiennymi za wyjątkiem znaczenia dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej. Obliczenia wykazały, że wraz ze wzrostem odsetka gospodarstw z działalnością pozarolniczą w gminie rośnie także odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą o udziale dochodów z tej działalności do 10% dochodów ogółem. W pozostałych grupach wyznaczonych ze względu na odsetek dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w dochodach ogółem rodziny rolniczej zależność ta jest odwrotna, czyli ujemna. Wydaje się, że na to zjawisko między innymi może mieć wpływ ograniczony potencjał popytowo-podażowy w gminach. Otóż chodzi bowiem o to, że w miarę wzrostu poziomu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, z jednej strony na rynku lokalnym maleje efektywny popyt na wytwarzane przez nich podstawowe produkty i usługi, a z drugiej strony ich ograniczenia kapitałowe nie pozwalają na kreowanie podaży produktów i usług wyższego rzędu o wymaganym współcześnie standardzie. Należy zaznaczyć, że zagadnienie to wymaga jednak dalszych pogłębionych badań.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że pozarolnicza działalność gospodarza rolników jest dość dobrze rozwinięta w województwie podkarpackim, przy czym nie ma pod tym względem różnic pomiędzy jego podregionami, natomiast występuje duże zróżnicowanie w tym zakresie pomiędzy poszczególnymi gminami w podregionach. Gminy z najlepiej rozwiniętą działalnością pozarolniczą rolników najczęściej zlokalizowane są w części południowej i północnej tego województwa.

W strukturze obszarowej gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą dominują jednostki mniejsze obszarowo, zlokalizowane najczęściej w gminach miejskich oraz takich, w których jest ona lepiej rozwinięta, a także w części środkowej, zachodniej i północnej województwa. Niewielki odsetek w tej strukturze stanowią natomiast jednostki obszarowo większe, przy czym najczęściej znajdują się one w gminach wiejskich oraz takich, w których działalność pozarolnicza rolników jest najsłabiej rozwinięta, a także w części południowej i wschodniej województwa. Jeżeli jednak weźmiemy pod uwagę odsetek gospodarstw rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą w grupach obszarowych gospodarstw rolnych ogółem w województwie podkarpackim, to okazuje się, że działalność pozarolnicza rolników koncentruje się w gospodarstwach rolnych większych obszarowo.

Dochodotwórcze znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników jest w województwie podkarpackim raczej niewielkie, a gminy, w których jest ono najmniejsze zlokalizowane, są najczęściej w części północnej tego wojewódz-

twą. Zaledwie w co trzecim gospodarstwie działalność ta stanowi bardzo istotne źródło dochodów dla rodziny rolniczej, przy czym najczęściej jednostki te znajdują się w gminach miejskich oraz takich, w których działalność pozarolnicza rolników jest najsłabiej rozwinięta, a także w części środkowej województwa. Zjawisko to zostało również częściowo potwierdzone analizą statystyczną danych empirycznych, która wykazała, że wraz ze wzrostem poziomu rozwoju działalności pozarolniczej rolników w gminach, rośnie udział gospodarstw, w których znaczenie dochodotwórcze tej działalności jest niewielkie.

Ważnym czynnikiem, który sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w województwie podkarpackim, a także jej dochodotwórczemu znaczeniu dla rodzin rolniczych, jest oddziaływanie miasta, zwłaszcza większego, stanowiącego duży oraz bogaty rynek zbytu dla wytwarzanych produktów bądź usług.

Ponadto analiza statystyczna danych empirycznych, dotycząca ustalenia wpływu wybranych czynników na poziom rozwoju działalności pozarolniczej rolników w badanym regionie wykazała, że:

- wraz ze wzrostem ekonomicznego potencjału produkcji rolniczej w gminach (średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego) następuje wzrost udziału większych obszarowo gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą. Podobne zjawisko występuje w odniesieniu do dochodotwórczego znaczenia pozarolniczej działalności gospodarczej rolników, które jest większe w gospodarstwach rolnych większych obszarowo;
- wraz ze wzrostem poziomu rozwoju gminy (mierzonym dochodem własnym gmin w przeliczeniu na osobę) maleje odsetek gospodarstw z działalnością pozarolniczą w grupie obszarowej 2–5 ha, a dynamicznie rośnie odsetek jednostek największych obszarowo. Potwierdzać to może, przynajmniej częściowo, stwierdzone wcześniej zjawisko silniejszej polaryzacji obszarowej gospodarstw rolnych z działalnością pozarolniczą w gminach miejskich oraz miejsko-wiejskich.

6. DOCHODY LUDNOŚCI ROLNICZEJ I AKTYWNOŚĆ EKONOMICZNA

6.1. Kształtowanie się dochodów z działalności rolniczej na Podkarpaciu

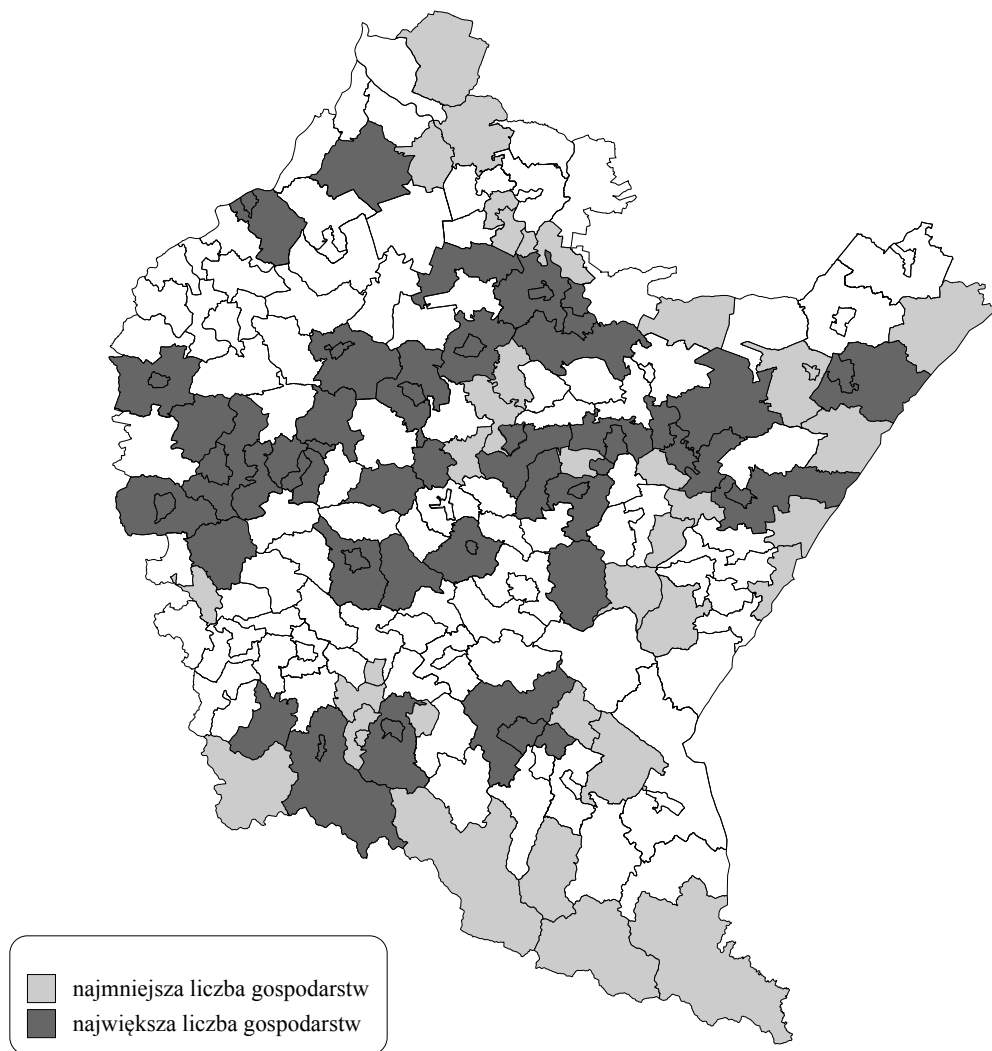
Kwestia dochodów w rolnictwie rodzinnym od ponad stu lat zaprzęta uwagę ekonomistów rolnych, ponieważ polega na stałym utrzymywaniu się znacząco gorszej sytuacji ekonomicznej oraz ogółu warunków życia ludności rolniczej w stosunku do ludności nierolniczej. Jest zagadnieniem ważnym i ma dwa aspekty. Pierwszy odnosi się do produkcji (funkcja produkcyjna, inaczej rozwojowa), polegającej na tym, że dochody są niezbędne dla rolnictwa – reprodukcji i modernizacji, aby sprostać konkurencji. Drugi aspekt odnosi się do konsumpcji (funkcja konsumpcyjna) i polega na zaspokojeniu prawa do godziwego życia, rozwoju psychofizycznego, wykształcenia oraz funkcji akumulacyjnej, w postaci akumulacji na starość lub dla dzieci⁵⁹.

Celem niniejszego opracowania jest ocena dochodów w rolnictwie podkarpackim, kształtowania się sprzedaży bezpośredniej, korzystania ze wsparcia finansowego z funduszy Unii Europejskiej oraz poziomu i struktury zatrudnienia w relacji do struktury obszarowej gospodarstw rolnych i wyposażenia w maszyny rolnicze.

Biorąc pod uwagę liczbę gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej (rys. 6.1) w poszczególnych gminach Podkarpacia, można zauważyć, że największa liczba gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej w 2010 r. występowała w zachodniej i środkowo-wschodniej części regionu. Wyróżniają się pod tym względem gminy: Pilzno, Radomyśl Wielki, Żyraków, Leżajsk (gmina wiejska), Strzyżów, Kolbuszowa, Sokołów Małopolski, Markowa. Są to gminy położone blisko miasta wojewódzkiego oraz miast powiatowych. Ma to duże znaczenie dla tych gospodarstw, ponieważ mają zapewnione rynki zbytu dla swoich produktów rolnych. Najmniej gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej występuje w południowo-wschodniej części Podkarpacia – gminy Komańcza, Baligród, Cisna, Czarna (powiat bieszczadzki), Lutowska, czyli gminach peryferyjnych, oddalonych od miasta wojewódzkiego.

⁵⁹ J.S. Zegar, *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 11, 23–25.

Rysunek 6.1. Gminy o największej i najmniejszej liczbie gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Obok dochodów z działalności rolniczej gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego uzyskiwały dochody z pracy najemnej, emerytur i rent, działalności pozarolniczej oraz innych niezarobkowych źródeł poza emeryturą i rentą. Dane zawarte w tabeli 6.1 wskazują, że w analizowanym regionie Podkarpacia głównym źródłem utrzymania gospodarstw domowych są emerytury i renty. Ponadto najmniej osób w skali kraju utrzymuje się z działalności pozarolniczej. Instrumentem obecnej polityki rozwoju obszarów wiejskich (ROW), który może wspierać rolników w procesie dywersyfikowania działalności, jest działanie w ramach osi 3 Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013: Różnicowanie działalności w kierunku działalności nierolniczej, którego celem jest wsparcie inwestycji służących podejmowaniu lub rozwijaniu przez rolników i domowników dodatkowej działalności pozarolniczej w zakresie produkcji i usług. Jest to szczególnie ważne działanie w obszarze rolnictwa rozdrobnionego, gdzie dochody z działalności rolniczej są niskie i gdzie występuje nadwyżka siły roboczej, a do takich należy Podkarpacie. Wysoki był również odsetek gospodarstw domowych, w których dochody z pracy najemnej przekraczały 50% dochodów ogółem. Działalność rolnicza w Polsce dla 27,6% (w 2002 r. – dla 20,8%) gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego stanowiła główne źródło utrzymania, czyli źródło dochodów przekraczające 50% dochodów ogółem. Podkarpacie jest regionem, gdzie występuje najniższy odsetek gospodarstw domowych, dla których głównym źródłem utrzymania były dochody z działalności rolniczej.

Tabela 6.1. Gospodarstwa indywidualne według dochodów gospodarstw domowych

Regiony	Gospodarstwa domowe, w których ponad 50% dochodów ogółem stanowiły dochody z:								Pozostałe gospodarstwa
	Rok	działalności rolniczej	działalności rolniczej i pracy najemnej	pracy najemnej	pracy najemnej i działalności rolniczej	działalności pozarolniczej	emerytur i rent	niezarobkowych źródeł	
Podkarpackie	2002	6,9	0,6	30,7	4,6	4,0	40,1	5,3	7,8
	2010	8,3	0,5	37,5	3,1	7,9	32,0	4,8	6,0
	2010/02	+1,4	-0,1	+6,8	-1,5	+3,9	-8,1	-0,5	-1,8
Polska	2002	20,8	0,9	27,1	2,7	5,8	30,9	5,2	6,6
	2010	27,6	0,7	31,1	2,0	9,5	19,7	3,1	6,3
	2010/02	+6,8	-0,2	+4,0	-0,7	+3,7	-11,2	-2,1	-0,3

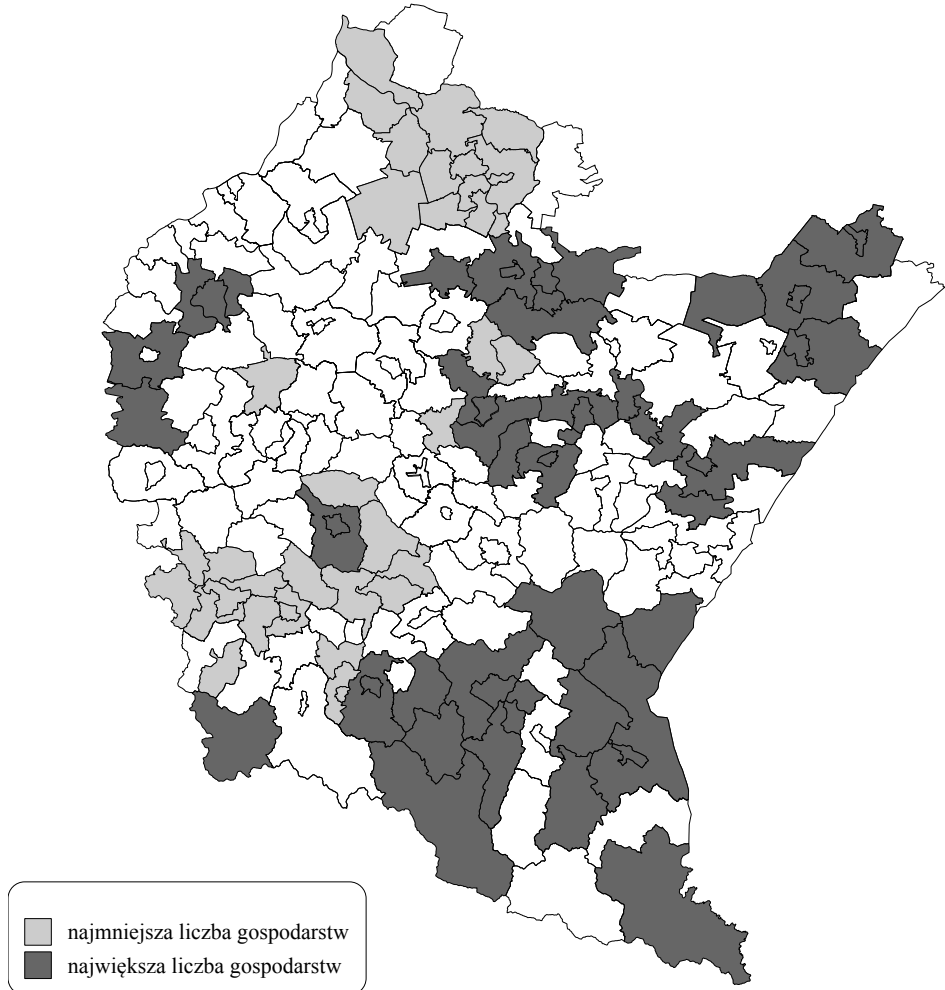
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS: *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2003; *Charakterystyka gospodarstw rolnych. Wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2010*, GUS Warszawa 2012.

Uzupełnieniem dochodów rolników są fundusze UE, dlatego też poddano analizie liczbę gospodarstw w poszczególnych gminach Podkarpacia korzystających ze wsparcia UE w ostatnich trzech latach, czyli 2008–2010 na rozwój obszarów wiejskich w oparciu o dane US w Rzeszowie. Wyniki tej analizy przedstawione na rys. 6.2 pokazują, że najczęściej gospodarstw korzystających ze wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z funduszy UE w latach 2008–2010 występowało w gminach zachodniej części regionu (Czarna w powiecie dębickim, Mielec), środkowej (Łańcut, Markowa, Przeworsk), północno-wschodniej (Kuryłówka, Leżajsk, Stary Dzików, Narol). Można więc stwierdzić, że fundusze UE wpłynęły na podniesienie dochodów z działalności rolniczej, szczególnie położonym w zachodniej części Podkarpacia, gdzie występowało najczęściej gospodarstw uzyskujących dochody z działalności rolniczej (rys. 6.1). Bardzo aktywne w sięganiu po wsparcie unijne były także gospodarstwa południowo-wschodniej części województwa – gminy Lutowiska, Ustrzyki Dolne, Komańcza, Radymno, co wiąże się z tym, że gospodarstwa tam położone dysponują dużymi zasobami ziemi, a to ma wpływ na wartość ESU, która jest brana pod uwagę, szczególnie przy ubieganiu się o wsparcie modernizacji gospodarstw. Średnia powierzchnia UR w gospodarstwie położonym w gminie Lutowiska wynosiła w 2010 roku 33,1 ha, Komańcza 19,8 ha (obrazuje to mapka nr 13 w dalszej części niniejszego rozdziału). Najmniej gospodarstw występujących o wsparcie z UE na rozwój obszarów wiejskich zanotowano w gminach Domaradz, Brzyska, Kołaczyce, Nisko, Pysznica, Rudnik nad Sanem, Bojanów, Stalowa Wola, Iwonicz-Zdrój. Należy tutaj nadmienić, że są to gminy o najniższych zasobach ziemi, np. średnia powierzchnia UR w 2010 r. w gospodarstwie położonym w gminach Domaradz, Brzyska wynosiła 2,4 ha, Kołaczyce 2,8 ha, Pysznica, Nisko – 2,9 ha UR.

Jednym z przejawów wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa jest realizowanie sprzedaży bezpośredniej. Najbardziej aktywne w tym względzie były gospodarstwa położone w powiecie mieleckim, najmniej zaś w powiecie bieszczadzkim (tab. 6.2).

Kształtowanie się dochodów z działalności rolniczej na Podkarpaciu zależy od lokalizacji gospodarstw. Największa liczba gospodarstw uzyskujących dochody rolnicze występuje w gminach położonych w niewielkiej odległości od miasta wojewódzkiego i miast powiatowych, najmniej zaś w gminach peryferyjnych. Na Podkarpaciu w 2010 roku aż 32% stanowiły gospodarstwa domowe, w których ponad 50% dochodów ogółem stanowiły dochody z emerytur i rent – w skali kraju 19,7%. Pozytywnym zjawiskiem jest jednak spadek odsetka takich gospodarstw w stosunku do 2002 roku – o 8,1% na Podkarpaciu i 11,2% w skali kraju. W latach 2002–2010 na Podkarpaciu zwiększył się o blisko 4%, podobnie jak w skali całego kraju odsetek gospodarstw domowych, w których ponad 50% dochodów ogółem stanowiły dochody z działalności pozarolniczej. Podkarpacie należy do województw, gdzie występuje najniższy odsetek gospodarstw domowych, dla których głównym źródłem utrzymania są dochody z działalności rolniczej.

Rysunek 6.2. Gospodarstwa korzystające ze wsparcia rozwoju obszarów wiejskich z funduszy UE w latach 2008–2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Tabela 6.2. Odsetek gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na Podkarpaciu, w których sprzedaż bezpośrednia stanowiła powyżej 75%

Powiaty	ogółem	1–5 ha	5–10 ha	powyżej 10 ha
bieszczadzki	0,6	0,1	0,6	2,5
brzozowski	2,1	0,9	1,7	1,7
dębicki	8,4	3,2	8,6	8,7
jasielski	3,0	1,4	1,7	2,8
jarosławski	8,3	2,8	10,1	11,3
kolbuszowski	3,3	1,2	5,1	2,0
krośnieński	3,4	1,3	2,9	4,2
leski	1,2	0,5	1,1	0,9
leżajski	3,8	1,6	3,3	3,6
lubaczowski	5,6	1,6	7,1	9,4
łańcucki	4,1	1,8	3,4	2,9
mielecki	14,3	5,4	17,8	11,8
nizański	1,8	0,6	3,0	1,5
przemyski	5,9	2,7	5,3	7,3
przeworski	3,9	1,4	3,3	6,1
ropczycko-sędziszowski	3,4	1,5	2,3	2,8
rzeszowski	8,3	3,5	7,2	7,3
sanocki	2,5	0,9	2,2	4,2
stalowowolski	3,8	1,7	2,9	2,6
strzyżowski	3,3	1,5	2,5	1,7
tarnobrzeski	4,6	1,9	4,9	3,0
Województwo	3,3	9,9	2,8	2,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

6.2. Aktywność ekonomiczna podkarpackiej ludności

Aktywność ekonomiczna ludności określana jest przez aktywność zawodową na rynku pracy i jest jedną z dziedzin ładu społecznego. Ma ona kluczowe znaczenie dla rozwoju poszczególnych regionów oraz wpływa na poziom i jakość życia. Na rozwój obszarów wiejskich według zasad zrównoważonego rozwoju wpływa aktywność ekonomiczna ich mieszkańców. Aktywizacja ludzi na obszarach wiejskich wynika z wielu problemów, m.in. z jawnego i ukrytego bezrobocia,

złej sytuacji dochodowej, ograniczonego rynku pracy i niskiego poziomu edukacji⁶⁰. Pod względem struktury zatrudnienia obszary wiejskie w Polsce, w odróżnieniu od krajów Europy Zachodniej, w dalszym ciągu mają charakter rolniczy. Ich upodobnienie się do najwyżej rozwiniętych krajów UE wymaga nasycenia zakładami produkcyjnymi, gdyż za utopijne należy uznać założenie, że można rozwinąć obszary wiejskie jedynie działalnością usługową⁶¹. Struktura aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej jest silnie zdeterminowana jej związkiem z rolnictwem. Ludność rolnicza charakteryzuje się wyższymi wartościami współczynnika aktywności zawodowej i wskaźnika zatrudnienia oraz niższą biernością i bezrobociem niż niezwiązana z rolnictwem⁶². T. Borys⁶³ do dziedziny aktywności ekonomicznej zalicza następujące wskaźniki:

- udział liczby pracujących mieszkańców w wieku 15 lat i więcej (w %),
- liczbę pracujących na 1000 mieszkańców,
- udział pracujących w liczbie mieszkańców w wieku produkcyjnym (w %),
- udział wpływu z podatku dochodowego od osób fizycznych w dochodach własnych jednostki (w %).

Najważniejsze problemy na Podkarpaciu w 2010 roku to⁶⁴:

- niekorzystny poziom przedsiębiorczości w regionie – na 10 tys. ludności odnotowano 75 nowo zarejestrowanych podmiotów gospodarki narodowej (w Polsce 105),
- jeden z najniższych w kraju udział zatrudnionych w usługach – 49,5% (w kraju 57,0%),
- jeden z najwyższych w kraju udział zatrudnionych w rolnictwie – 22,1% (w kraju 12,9%),
- niski poziom zatrudnienia osób w wieku od 15 do 64 lat – 57,5% (w Polsce 59,3%),
- jeden z najniższych w kraju wskaźnik zatrudnienia osób w wieku między 15 a 24 rokiem życia – 20,0% (w Polsce – 26,3%),
- wzrost udziału osób długotrwale pozostających bez pracy w grupie zarejestrowanych bezrobotnych oraz wysokie dysproporcje pomiędzy poziomem zatrudnienia mężczyzn i kobiet,
- wysoki poziom zagrożenia ubóstwem relatywnym (wskaźnik zagrożenia ubóstwem wynosi 21,4% na Podkarpaciu i 17,1% w kraju),

⁶⁰ H. Adamska, *Aktywność ekonomiczna mieszkańców obszarów wiejskich jako element zrównoważonego rozwoju*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XII, z. 5, 2010, s. 13.

⁶¹ W. Michna, *Polityka gospodarcza Polski w pierwszych dekadach XXI wieku*, Wyd. Akademii Finansów, Warszawa 2009, s. 154–156.

⁶² P. Adamczyk, *Aktywność ekonomiczna ludności ekonomicznej w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XI, z. 4, 2009, s. 7.

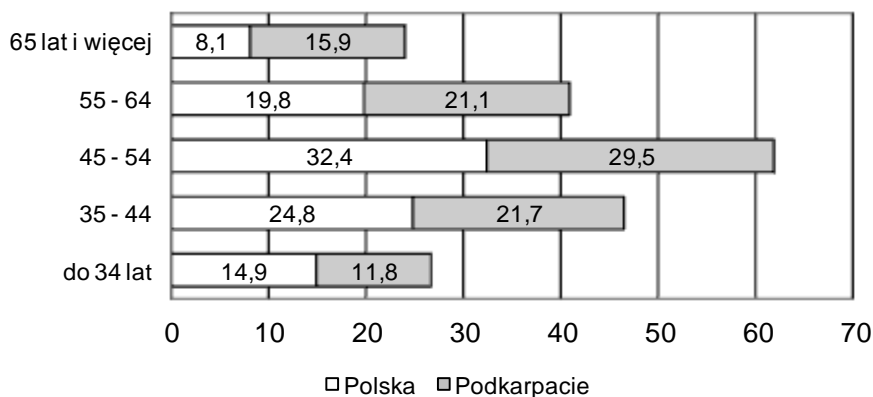
⁶³ T. Borys, *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Warszawa–Białystok 2005, s. 347.

⁶⁴ *Analiza porównawcza województw w kontekście realizacji celów Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, lipiec 2011, s. 53.

- niski poziom upowszechniania edukacji przedszkolnej na obszarach wiejskich i najniższy w kraju poziom kształcenia ustawicznego dorosłych – 3,4% (w kraju 5,3%).

Ważną przesłanką w procesie modernizacji rolnictwa i jego dostosowań do struktur i standardów UE jest wspieranie w sposób szczególny ludzi młodych, którzy pozostając w gospodarstwie, mogą w krótkim czasie zdobyć wiedzę i umiejętności pozwalające im skutecznie zarządzać produkcją. To właśnie stosunkowo duża liczba młodych rolników jest jedną z korzyści komparatywnych polskiego rolnictwa w stosunku do krajów Unii Europejskiej⁶⁵. Wiek odgrywa dużą rolę w pozytywnym postrzeganiu zmian. Młodzi rolnicy chcą inwestować w rozwój swoich gospodarstw, korzystać z funduszy UE oraz podnosić swoje kwalifikacje, jednak w swojej działalności napotykają na wiele ograniczeń, na które często nie mają żadnego wpływu⁶⁶. Na Podkarpaciu występuje niższy aniżeli w kraju odsetek ludzi młodych będących użytkownikami gospodarstw (wykres 6.1). Niepokojącym zjawiskiem jest prawie dwukrotnie większy odsetek użytkowników gospodarstw w wieku 65 lat i więcej. Należy poczynić starania, aby ludzie młodzi przejmowali gospodarstwa rolne na Podkarpaciu, ponieważ to od ich energii, umiejętności i zapału do pracy oraz aktywności w sięganiu po wsparcie unijne zależy potencjał rozwojowy rolnictwa regionu.

Wykres 6.1. Wiek użytkownika gospodarstwa na Podkarpaciu w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Z danych GUS wynika, że w Polsce wśród osób pracujących na własny rachunek około 20% stanowiły osoby poniżej 35 lat. Wynika to z faktu, że na obszarach wiejskich dominującym typem działalności gospodarczej jest prowadzenie

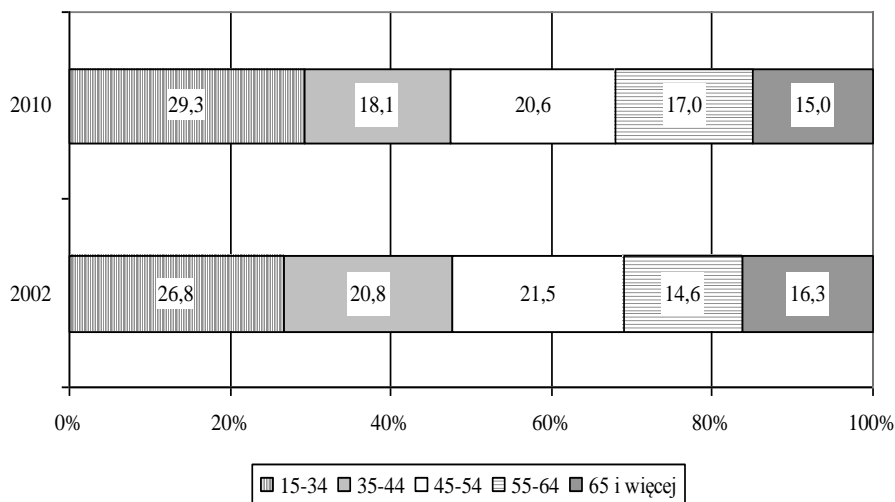
⁶⁵ Z. Brodziński (red.), *Gospodarstwa młodych rolników w warunkach integracji europejskiej*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002, s. 5.

⁶⁶ T. Miś, *Specyficzne uwarunkowania prowadzenia gospodarstw przez młodych rolników*, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, nr 75, Warszawa 2009, s. 160.

indywidualnego gospodarstwa rolnego, ale młode osoby rzadko są ich właścicielami. Ponadto wśród pomagających członków rodziny, udział osób w wieku poniżej 25 lat w latach 2006–2009 uległ obniżeniu o około 12 punktów procentowych. Na koniec 2010 r. w Polsce osoby pracujące stanowiły 50,4% mieszkańców w wieku 15 lat i więcej. Jeśli chodzi o osoby pozostające poza siłą roboczą, tj. bierne zawodowo, w 2010 r. stanowiły one 44,2%⁶⁷.

Na Podkarpaciu najliczniejszą grupę osób w wieku powyżej 15 lat pracujących w gospodarstwie rolnym w ciągu roku zarówno w 2002, jak i w 2010 r. stanowiły osoby młode do 34 roku życia (wykres 6.2).

Wykres 6.2. Struktura wieku osób pracujących w gospodarstwie rolnym na Podkarpaciu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Liczba członków rodziny użytkownika w wieku 15 lat i więcej pracujących w gospodarstwie rolnym w ciągu roku wyniosła w 2010 r. 561,8 tys. osób i w porównaniu z 2002 r. zwiększyła się o 14,1%. W 2010 r. w ramach tej zbiorowości uwzględnieni byli także członkowie rodziny użytkownika wnoszący swój wkład pracy w ciągu roku, ale z nim niemieszkańcy, bądź zamieszkujący ale nietworzący wspólnego gospodarstwa domowego z użytkownikiem. Według wyników PSR 2010 dla prawie 2/3 (61,6%) zbiorowości osób stanowiących rodzinną siłę roboczą, praca w użytkowanym wspólnie gospodarstwie rolnym była jedyną (wyłączną) pracą. Pozostałe osoby pracujące w rodzinnym gospodarstwie rolnym łączyły tę pracę z inną pracą zarobkową, przy czym dla 1,9% praca w gospodarstwie rolnym była pracą główną, a dla 36,5% pracą dodatkową. Po przeliczeniu zbiorowości osób wnoszących wkład pracy w gospodarstwach rolnych na „pełne etaty”, liczba rocznych jednostek w gospodarstwach indywidualnych wyniosła 194,9 tys. AWU

⁶⁷ Aktywność ekonomiczna ludności Polski 2010, GUS, Warszawa 2011.

(łącznie z wkładem pracy pracowników najemnych stałych, dorywczych, kontraktowych i pomocy sąsiedzkiej) i była niższa o 3,0% niż w 2002 r. Ponad połowa (55,8%) wszystkich użytkowników to mężczyźni, kobiety stanowiły większość w zbiorowości pracujących współmałżonków (59,0%). Wśród pozostałych członków rodzinnej siły roboczej przeważają mężczyźni (54,7%). Najliczniejszą grupę (56,2%) spośród osób pracujących w swoim gospodarstwie rolnym stanowiły osoby, których wymiar czasu pracy wynosił poniżej 0,25 etatu w ciągu roku. Osoby pracujące na 1 etat i więcej stanowiły 8,0%⁶⁸.

Użytkownicy gospodarstw rolnych stanowili 38,7% osób wnoszących wkład pracy w gospodarstwo indywidualne, 22,7% stanowili współmałżonkowie, a kolejne 38,5% to pozostali członkowie rodziny (tab. 6.3).

Tabela 6.3. Rodzinna siła robocza (w tys.) na Podkarpaciu w 2010 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Użytkownicy gospodarstw	Współmałżonkowie użytkowników	Pozostali członkowie rodziny
w osobach fizycznych				
Ogółem	561,8	217,6	127,7	216,4
Mężczyźni	292,1	121,5	52,3	118,3
Kobiety	269,6	96,1	75,4	98,1
w AWU				
Ogółem	192,9	86,8	48,8	57,3

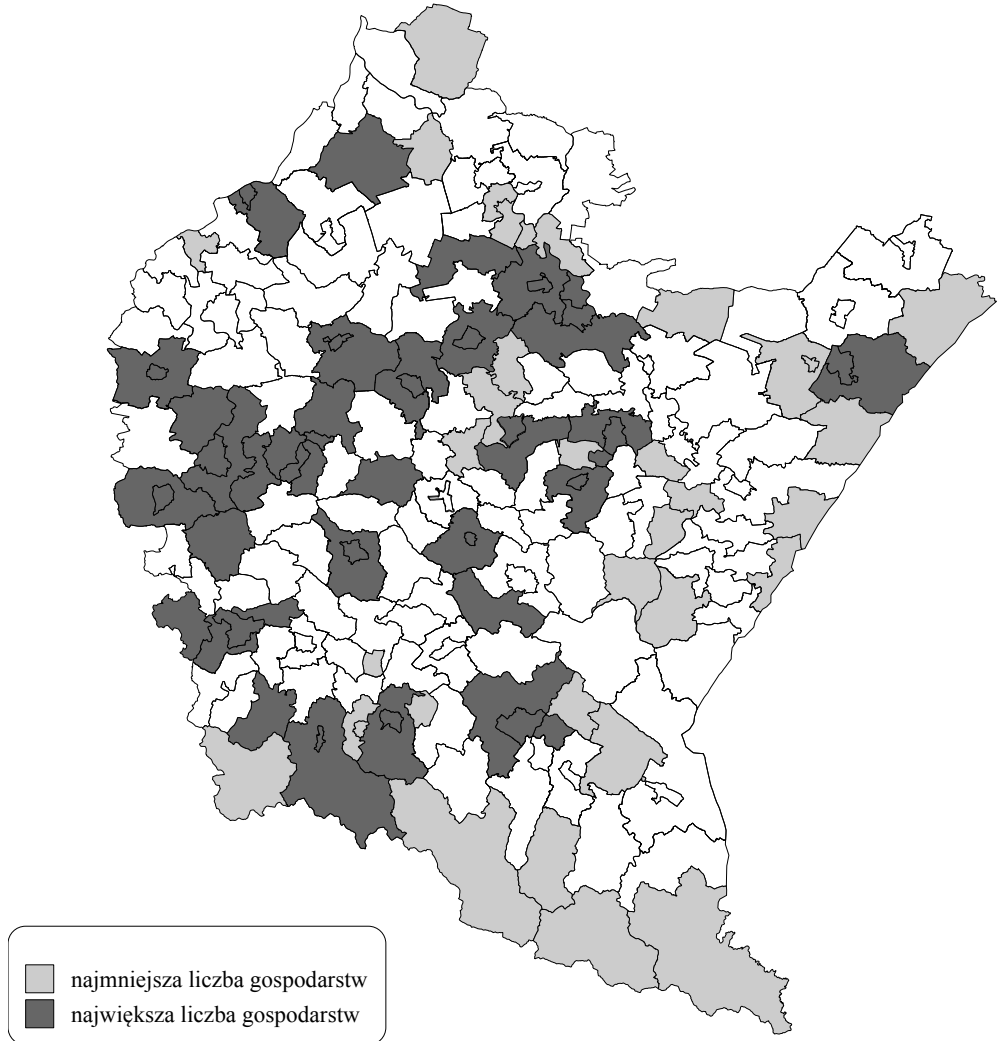
Źródło: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012, s. 45.*

Gminy położone w zachodniej i środkowo-północnej części Podkarpacia charakteryzowały się występowaniem gospodarstw, których użytkownicy mają największe doświadczenie w gospodarowaniu, czyli posiadają gospodarstwa powyżej 16 lat. Najwięcej takich gospodarstw (powyżej 900) stwierdzono w gminach Sanok, Leżajsk, Łańcut, Dębica oraz w gminie Pilzno (rys. 6.3).

Należy tutaj przypomnieć, że są to gminy o najkorzystniejszym wyposażeniu gospodarstw w ciągniki i maszyny rolnicze. Najmniej takich gospodarstw zanotowano w południowo-wschodniej części województwa – gminy Lutowiska (50 gospodarstw), Cisna (61 gospodarstw) oraz Krościenko Wyżne, Krempana, Czarna (powiat bieszczadzki) – około 140 gospodarstw.

⁶⁸ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012, s. 45, 46.*

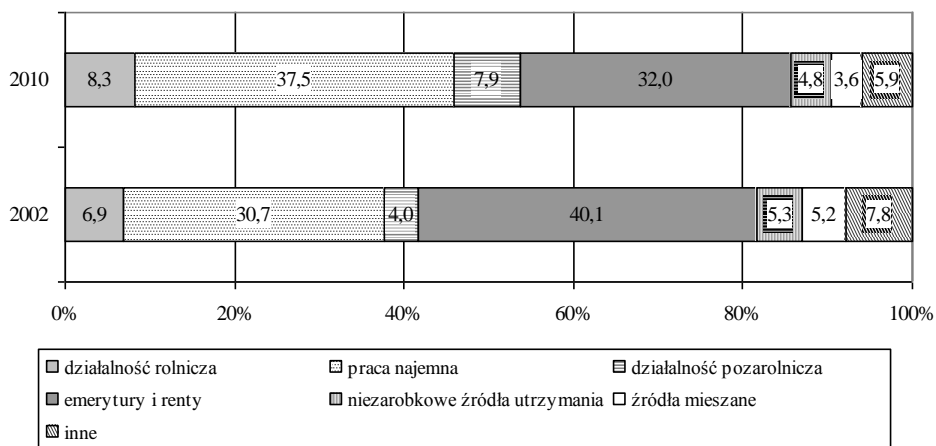
Rysunek 6.3. Gminy o największej i najmniejszej liczbie gospodarstw, w których użytkownik pracuje powyżej 16 lat

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

W 2002 roku podstawowym źródłem utrzymania gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa domowego na Podkarpaciu były emerytury i renty, zaś w 2010 r. dochody uzyskiwane z pracy najemnej (wykres 3). Pozytywnym zjawiskiem jest prawie dwukrotny wzrost dochodów uzyskiwanych z pozarolniczej działalności gospodarczej.

Wykres. 6.3. Struktura gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego według głównego źródła dochodu na Podkarpaciu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Źródła mieszane to dochody uzyskiwane z pracy najemnej i działalności rolniczej – uległy one zmniejszeniu w 2010 r. w stosunku do 2002 r. Dla 6,0% (w 2002 r. – 7,8%) ogółu gospodarstw domowych użytkujących gospodarstwo rolne, żadne z powyżej wymienionych źródeł dochodów nie przekroczyło 50% dochodów ogółem.

Ze względu na duży udział pracy w niepełnym wymiarze godzin oraz sezonowe zatrudnienie pracowników dorywcznych, informacje o pracujących w rolnictwie podawano w przeliczeniu na umowne roczne jednostki pracy (AWU). Roczna jednostka pracy (Annual Work Unit – AWU) jest ekwiwalentem czasu przepracowanego w ciągu roku w gospodarstwie rolnym przez 1 osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie. W Polsce przyjęto 2120 godzin (265 dni x 8 godzin) przepracowanych w ciągu roku jako równoważnik pełnego etatu (roczną jednostkę pracy). Przy wyliczaniu nakładów pracy wyrażonych w AWU (zgodnie z metodologią Eurostatu) zachowano warunek, że na 1 osobę nie może przypadać więcej niż 1 AWU, nawet jeżeli w rzeczywistości pracuje ona dłużej. Przeliczenia czasu przepracowanego w gospodarstwie rolnym przez użytkownika i członków jego gospodarstwa domowego, na umowne roczne jednostki pracy (AWU) dokonano dzieląc liczbę przepracowanych godzin przez równoważnik pełnego etatu (2120 godzin). Przy wyliczaniu nakładów pracy wyrażonych w AWU uwzględniono wkład pracy wszystkich osób we wszystkich kategoriach gospodarstw indywidualnych. Według

W. Poczty⁶⁹ powierzchnia UR na 1 AWU wynosząca w 2010 r. w rolnictwie polskim 7,7 ha stanowi mniej niż połowę odpowiedniej wielkości w UE-27 (16,4 ha), a jedna jednostka AWU dysponuje mniejszymi zasobami ziemi niż w rolnictwie polskim tylko w rolnictwie maltańskim, cypryjskim, słoweńskim, greckim i rumuńskim. W 2002 r. powierzchnia UR na 1 AWU w Polsce wynosiła 7,46 ha.

W zachodniej i środkowo-północnej części Podkarpacia w 2010 r. stwierdzono najwięcej użytkowników i członków ich rodzin pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych, w tym głównie w gminach Pilzno, Żyraków, Leżajsk, Brzostek (tab. 6.4). Pracują oni głównie w gospodarstwach o powierzchni do 5 ha UR. Najmniej użytkowników i członków ich rodzin zatrudnionych było

Tabela 6.4. Nakłady pracy użytkownika i członków jego rodziny w indywidualnych gospodarstwach rolnych Podkarpacia w 2010 r. według grup obszarowych UR (w AWU)

Wyszczególnienie	Razem	Grupy obszarowe gospodarstw w ha			
		1–2	2–5	5–10	10 ha i więcej
POLSKA	1 777 664	216 446	488 540	472 573	600 105
PODKARPACIE	148 367	39 745	69 870	28 140	10 612
Gminy o największych nakładach pracy w AWU					
Pilzno	2402	521	1228	544	110
Żyraków	2165	461	1079	461	165
Leżajsk	2157	692	993	282	190
Brzostek	2102	514	1138	397	54
Sokołów Małopolski	1986	550	042	346	49
Sanok	1865	446	1021	335	62
Dębica	1723	697	856	131	40
Ropczyce	1720	448	938	251	83
Strzyżów	1587	502	818	222	45
Sędziszów Małopolski	1538	484	770	197	87
Gminy o najmniejszych nakładach pracy w AWU					
Cisna	63	11	23	11	18
Lutowiska	94	6	9	32	47
Jedlicze	103	59	33	6	5
Radymno	123	38	44	17	24
Krościenko Wyżne	151	107	29	6	10
Przeworsk	233	66	92	45	30
Stalowa Wola	278	120	120	22	17
Lubaczów	281	114	112	32	24
Dynów	300	126	128	37	10
Krasne	305	180	90	25	10

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

⁶⁹ W. Poczta, *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych* [w:] *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 73.

w indywidualnych gospodarstwach położonych w południowo-wschodniej części regionu – na terenie powiatów leskiego i bieszczadzkiego (gminy Cisna i Lutowska). Należy tutaj jednak przypomnieć, że w gminach tych występuje największa średnia powierzchnia UR w gospodarstwie (rys. 4.11 w rozdziale dotyczącym wyposażenia gospodarstw w ciągniki i maszyny rolnicze).

W ogólnej liczbie 14,6 mln osób zamieszkujących obszary wiejskie w Polsce w 2002 roku 8,5 mln (57,8%) stanowiły osoby w wieku produkcyjnym, a 2,3 mln (15,6%) – osoby w wieku poprodukcyjnym. Po upływie 8 lat, czyli w 2010 roku, na obszarach wiejskich we wszystkich województwach zanotowano spadek ludności w wieku przedprodukcyjnym (tab. 6.5). W województwie podkarpackim w 2010 r. nastąpił spadek ludności w wieku produkcyjnym o 6,2% w stosunku do 2002 r., wzrost ludności w wieku produkcyjnym o 5,9% i nieznaczny wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym (o 0,3%). Na 100 osób w wieku produkcyjnym na Podkarpaciu w 2010 r. przypadało 60 osób w wieku nieprodukcyjnym (w skali kraju było to 58 osób).

Tabela 6.5. Ludność na obszarach wiejskich według ekonomicznych grup wieku

Województwa	Ludność w wieku (w %)									Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym w 2010 r.
	przedprodukcyjnym			produkcyjnym			poprodukcyjnym			
	2002	2010	2010/2002	2002	2010	2010/2002	2002	2010	2010/2002	
Podkarpackie	27,6	21,4	-6,2	56,7	62,6	5,9	15,7	16,0	0,3	60
Polska	26,6	21,2	-5,4	57,8	63,2	5,4	15,6	15,6	-	58

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Wykorzystanie zasobów pracy można przedstawić za pomocą współczynnika aktywności zawodowej, wskaźnika zatrudnienia i stopy bezrobocia. Współczynnik aktywności zawodowej ludności obszarów wiejskich w 2002 r. na Podkarpaciu wynosił 55% (przy średniej krajowej 56,3%), zaś w 2010 r. uległ zwiększeniu do 59,2% (w kraju 56,1%). Stopa bezrobocia na obszarach wiejskich Podkarpacia w 2002 r. wynosiła 19,8% i była niższa od średniej w kraju wynoszącej 21,2%, natomiast w 2010 r. uległa zmniejszeniu do wartości 9,5% (przy średniej dla kraju wynoszącej 8,5%). Wskaźnik zatrudnienia na Podkarpaciu w 2010 r. kształtował się na poziomie 53,6% i był wyższy o 2,3% od średniej krajowej. Według M. Hałamskiej w podregionach województw podkarpackiego i lubelskiego produkcja rolna jest w dużej mierze anachroniczna – zdecydowanie dominują gospodarstwa małe, nieefektywne, niezdolne do podjęcia towarowej produkcji i do udziału w gospodarce rynkowej. Tereny te charakteryzuje problem przełudnienia agrarnego oraz w bardzo dużej skali zjawisko ukrytego bezrobocia na obsza-

rach wiejskich, co znacznie ogranicza wiarygodność oficjalnych statystyk opisujących sytuację lokalnych rynków pracy. Pomimo względnie korzystnych wskaźników aktywności zawodowej oraz oscylującej wokół średniej krajowej stopy bezrobocia rejestrowanego faktyczny obraz sytuacji na obszarach wiejskich jest znacznie gorszy⁷⁰.

Pracujący poza gospodarstwem rolnym i dodatkowo w gospodarstwie rolnym to głównie użytkownicy małych gospodarstw od 1 do 2 ha, położonych w środkowej części województwa podkarpackiego, wokół większych miast, takich jak Rzeszów, Krosno, Łańcut (tab. 6.6).

Tabela 6.6. Pracujący poza gospodarstwem i dodatkowo w gospodarstwie na Podkarpaciu z podziałem na grupy obszarowe (w %)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa powyżej 1 ha			
	1–2	2–5	5–10	10 ha i więcej
Polska	24,4	38,4	22,6	14,6
Podkarpacie	37,7	46,4	12,6	3,4
Krościenko Wyżne	72,0	22,5	2,9	2,5
Krasne	64,8	27,9	6,3	1,0
Jasło	64,8	30,2	4,2	0,8
Krosno	63,7	28,1	5,2	3,0
Miejsce Piastowe	63,7	30,7	2,2	3,3
Chorkówka	62,6	33,3	3,0	1,1
Jedlicze	61,7	33,9	3,3	1,0
Brzozów	60,4	35,4	3,0	1,2
Trzebownisko	60,2	33,1	5,0	1,7
Białobrzegi	59,0	35,0	5,1	1,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Wykształcenie ogólne użytkowników gospodarstw rolnych w 2010 r. na Podkarpaciu przedstawia tabela 6.7. Najlepiej wykształceni byli użytkownicy gospodarstw rolnych mieszkający w gminach miejskich oraz gminach miejsko-wiejskich i wiejskich położonych w sąsiedztwie miasta wojewódzkiego (Krasne, Tyczyn, Trzebownisko, Boguchwała, Świlcza). Najmniejszy poziom wykształcenia użytkowników gospodarstw stwierdzono w północnej części województwa, np. gmina Bojanów, Cmolas, Majdan Królewski oraz generalnie w gminach peryferyjnych, np. Radomyśl Wielki, Jodłowa, Stary Dzików, Kołaczyce. Wyjątkiem

⁷⁰ M. Halamska, *Regionalne zróżnicowanie rozwoju wsi [w:] Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, red. G. Gorzelak, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2007.

są gminy powiatu ustrzyckiego, gdzie zanotowano dość wysoki poziom wykształcenia użytkowników gospodarstw (gmina Lutowiska, Czarna, Ustrzyki Dolne).

Tabela 6.7. Poziom wykształcenia ogólnego użytkownika gospodarstwa rolnego na Podkarpaciu w 2010 roku (w %)

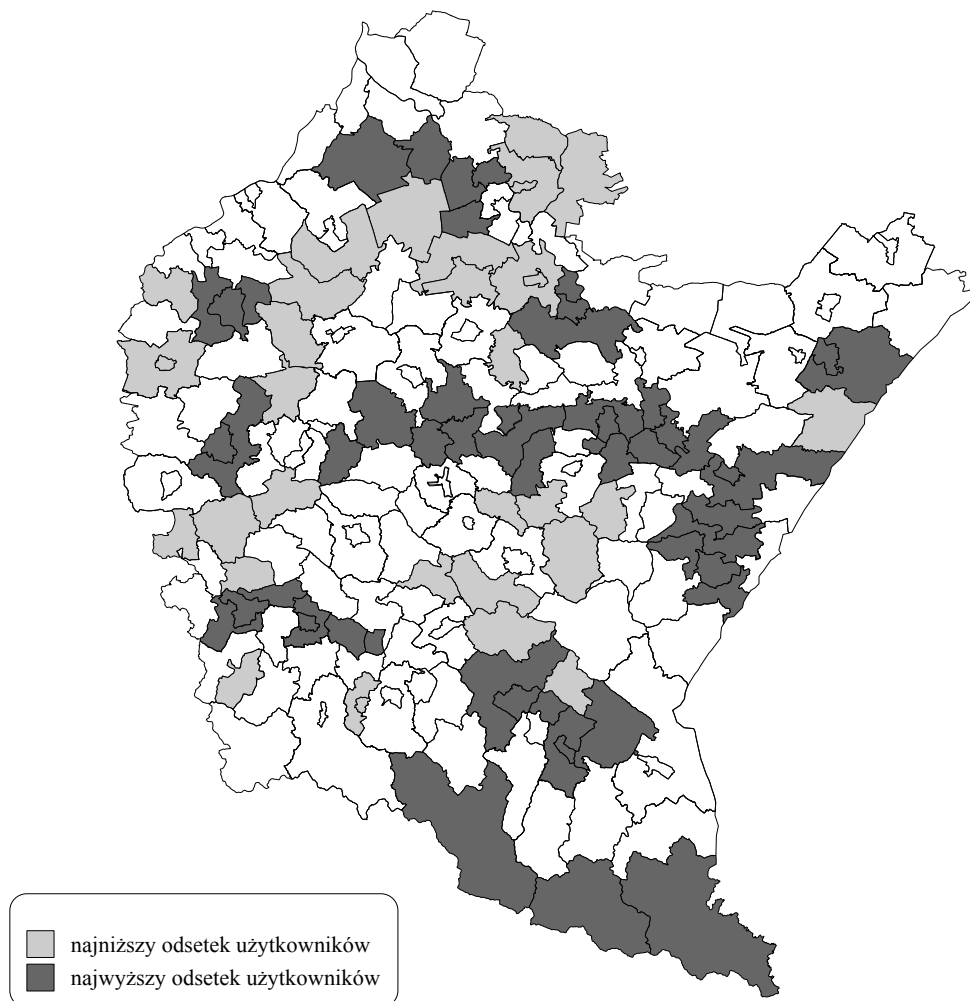
Wyszczególnienie	Poziom wykształcenia				
	wyższe	policealne i średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe ukończone	podstawowe nieukończone bez wykształcenia szkolnego i nieustalone
Polska	10,1	31,1	39,9	17,1	1,8
Podkarpacie	8,6	29,5	38,4	20,6	2,9
Gminy, w których użytkownik legitymuje się najwyższym poziomem wykształcenia					
Rzeszów	27,0	39,2	23,4	9,4	1,0
Przemyśl	26,6	41,0	20,4	10,5	1,5
Łańcut	25,3	43,7	26,7	4,3	-
Przeworsk	25,2	38,6	28,4	7,8	-
Sanok	23,0	44,1	25,1	7,8	-
Krosno	21,5	47,7	22,1	6,9	1,8
Lutowiska	20,2	47,1	19,3	13,4	-
Jasło	20,1	43,8	28,6	7,0	0,5
Lubaczów	20,1	44,6	25,7	9,6	-
Jarosław	19,9	42,7	30,6	5,8	1,0
Stalowa Wola	19,6	34,1	26,8	15,9	3,6
Leżajsk	19,4	47,4	30,0	3,2	-
Krasne	17,6	33,9	33,5	15,0	-
Dębica	16,8	44,8	29,2	8,0	1,2
Mielec	16,8	46,0	27,0	5,1	5,1
Boguchwała	12,7	32,3	34,5	19,5	1,0
Świlcza	13,4	34,1	36,5	13,0	3,0
Tyczyn	13,1	32,9	34,1	17,5	2,4
Trzebownisko	12,8	38,4	33,4	13,5	1,9
Czarna	11,7	31,9	32,6	23,8	-
Ustrzyki Dolne	11,6	30,0	36,0	21,5	0,9

Wyszczególnienie	Poziom wykształcenia				
	wyższe	policealne i średnie	zasadnicze zawodowe	podstawowe ukończone	podstawowe nieukończone bez wykształcenia szkolnego i nieustalone
Gminy, w których użytkownik legitymuje się najniższym poziomem wykształcenia					
Kołaczyce	3,3	18,6	40,2	34,3	3,6
Bojanów	3,7	17,5	46,1	27,9	4,8
Radomyśl Wielki	4,2	23,3	52,1	18,0	2,4
Cmolas	4,4	24,8	41,4	22,5	6,9
Dzikowiec	4,4	30,5	43,3	20,7	1,1
Majdan Królewski	4,5	21,5	39,4	26,4	8,2
Jodłowa	5,1	21,6	44,0	26,9	2,4
Stary Dzików	5,8	25,1	43,8	25,3	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie US w Rzeszowie.

Najwyższym wykształceniem ogólnym (średnie i wyższe łącznie) legitymowali się użytkownicy gospodarstw położonych w środkowej, wschodniej i południowej części Podkarpacia. Były to głównie gminy miejskie lub położone wokół miasta wojewódzkiego i miast powiatowych. Jednak najkorzystniej pod tym względem wypadła gmina Cisna i Lutowiska, w których aż odpowiednio 74,8 i 67,2% użytkowników gospodarstw posiadało ogólne wykształcenie wyższe i średnie (rys. 6.4). Następnie były to gminy Sanok, Leżajsk, Rzeszów, Łańcut, w których powyżej 66% użytkowników legitymowało się wykształceniem wyższym i średnim oraz gminy Jasło, Krościenko Wyżne, Trzebownisko, Krasne, Przeworsk, Przemyśl, Jarosław, Lubaczów, Stalowa Wola, Komańcza, Dębica (powyżej 50% użytkowników miało wykształcenie wyższe i średnie). Gminy o najniższym odsetku rolników posiadających wykształcenie wyższe i średnie znajdowały się w północnej części regionu – gminy Bojanów, Jeżowe, Jarocin, Majdan Królewski, w których około 25% użytkowników legitymowało się wykształceniem wyższym i średnim.

Rysunek 6.4. Gminy o najwyższym i najniższym odsetku użytkowników gospodarstw legitymujących się wykształceniem wyższym i średnim ogólnym

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

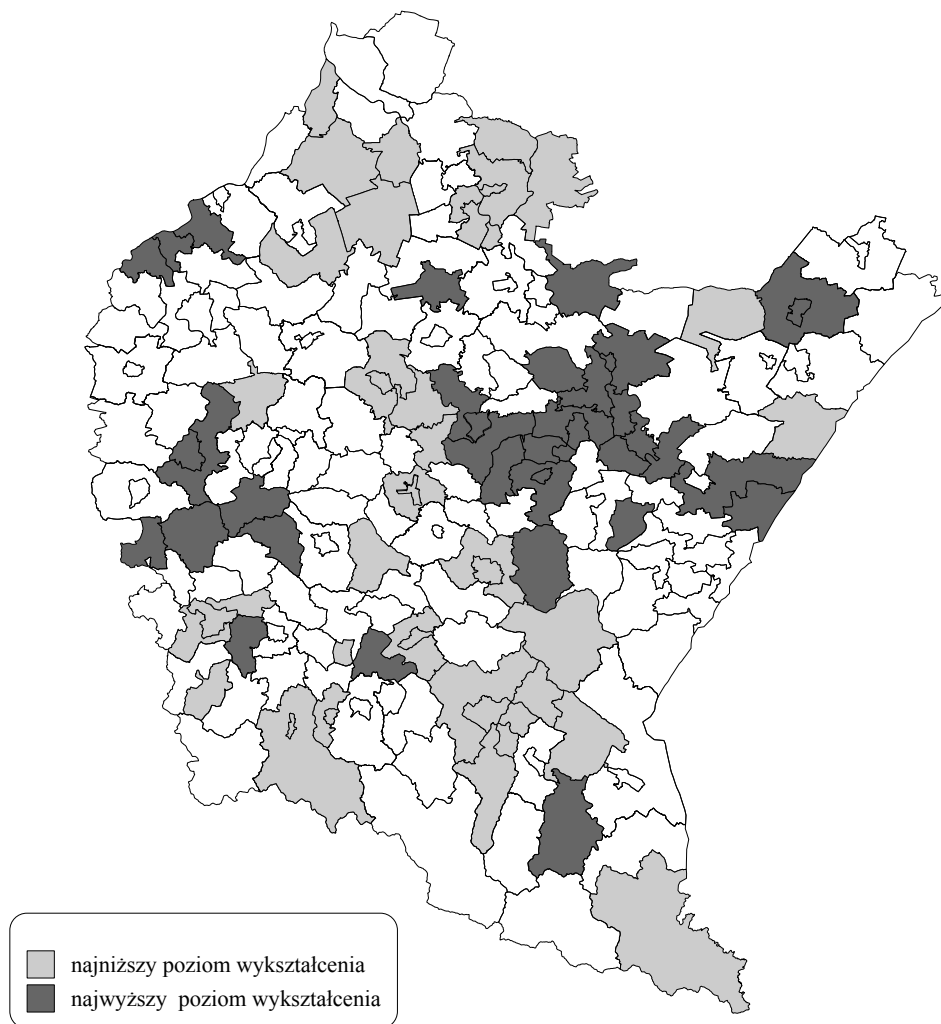
Wykształcenie rolnicze użytkowników gospodarstw rolnych obrazuje tabela 6.8. Najlepsze przygotowanie zawodowe mają użytkownicy gospodarstw rolnych położonych w gminie wiejskiej Zarzeczce (powiat przeworski) – 2% osób posiadało wykształcenie wyższe rolnicze i 23,8% wykształcenie policealne i średnie rolnicze oraz Łañcut i Markowa (odpowiednio 2,7 i 2,1% oraz 12,4 i 14,9%). Generalnie w gminach miejskich występują głównie użytkownicy gospodarstw bez wykształcenia rolniczego, np. Jasło (75,9%), Krosno (76,1%), Stalowa Wola (73,9%), ale też zjawisko to występuje w gminach wiejskich, w tym Tyrawa Wołoska (powiat sanocki) – 75,8%, Niwiska (powiat kolbuszowski) – 76,0%. Najwięcej użytkowników gospodarstw bez wykształcenia rolniczego stwierdzono w gminie miejsko-wiejskiej Rudnik nad Sanem (powiat nizański) – 86,0%. Jeżeli zaś chodzi o rolnicze przygotowanie zawodowe, to najkorzystniej pod tym względem wypadły gminy wiejskie powiatu mieleckiego (Padew Narodowa, Gawłuszowice, Borowa) i leżajskiego (Kuryłówka, Grodzisko Dolne) oraz gmina miejska Dębica (tab. 6.8).

Tabela 6.8. Poziom wykształcenia rolniczego użytkownika gospodarstwa rolnego w 2010 r. (w %)

Województwa	Odsetek gospodarstw, w których użytkownik posiada wykształcenie rolnicze			Odsetek gospodarstw, w których użytkownik nie posiada wykształcenia rolniczego
	wyższe	policealne i średnie zawodowe	zasadnicze zawodowe	
Polska	2,2	9,8	34,1	53,9
Podkarpackie	1,2	5,7	29,5	63,6
Gminy wiejskie				
Zarzeczce	2,0	23,8	35,6	38,6
Łañcut	2,7	12,4	36,4	48,5
Markowa	2,1	14,9	37,2	45,8
Tyrawa Wołoska	-	4,2	20,0	75,8
Niwiska	0,5	4,2	29,5	76,0
Padew Narodowa	-	5,6	39,9	54,5
Gawłuszowice	-	7,4	39,5	53,1
Borowa	2,2	9,9	38,1	49,8
Kuryłówka	-	9,7	39,0	51,3
Grodzisko Dolne	1,2	6,4	37,7	54,7
Gminy miejsko-wiejskie				
Rudnik nad Sanem	-	1,6	12,4	86,0
Gminy miejskie				
Jasło	-	6,6	17,5	75,9
Krosno	2,4	5,4	16,1	76,1
Stalowa Wola	-	5,1	21,0	73,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS: Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych, GUS, Warszawa 2003; Charakterystyka gospodarstw rolnych. Wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2010, GUS Warszawa 2012.

Rysunek 6.5. Zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolniczego użytkowników gospodarstw

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US w Rzeszowie.

Bardziej obrazowo przedstawia to rysunek 6.5, z którego wyraźnie wynika, że największy odsetek użytkowników o wykształceniu rolniczym w 2010 r. stwierdzono w gminach zachodniej i środkowo-wschodniej części Podkarpacia. Najwyższym poziomem wykształcenia rolniczego wyróżniali się użytkownicy gospodarstw w gminach Zarzecze (61,4%), Markowa (54,2%), Jarosław (gmina wiejska – 52,6%) oraz Przeworsk, Kuryłówka, Borowa, Grodzisko Dolne, Tryńcza (powyżej 45%). Należy tutaj przypomnieć, że są to także gminy najlepiej wyposażone w ciągniki i maszyny rolnicze oraz uzyskujące dochody z działalności rolniczej, czyli zainteresowane podnoszeniem konkurencyjności swoich gospodarstw. Najniższym odsetkiem gospodarstw, w których użytkownik posiadał wykształcenie rolnicze, charakteryzowała się gmina Rudnik nad Sanem (14,0%). Następnie były to gminy Majdan Królewski, Lutowiska, Domaradz, Bojanów, Tyrawa Wołoska, Ulanów, Krościenko Wyżne, Iwonicz-Zdrój, Harasiuki, Jarocin, Krasne, Stalowa Wola, Bircza, Olszanica – w których poniżej 30% użytkowników posiadało wykształcenie rolnicze.

Konkludując, należy stwierdzić, że na Podkarpaciu występuje znacznie więcej aniżeli w skali kraju użytkowników gospodarstw w starszym wieku – 65 lat i więcej oraz mniej w młodym wieku – do 34 lat. Największym doświadczeniem w prowadzeniu gospodarstwa (pracując w nim powyżej 16 lat) mają użytkownicy gospodarstw w zachodniej, środkowej i północno-wschodniej części Podkarpacia. Również w tych gminach występują największe nakłady pracy użytkownika i członków jego rodziny w indywidualnych gospodarstwach rolnych wyrażone w AWU. Jednocześnie użytkownicy tych gospodarstw legitymowali się najwyższym poziomem wykształcenia rolniczego i najbardziej dbali o wyposażenie swoich gospodarstw w ciągniki i maszyny rolnicze, mimo że nie dysponowali największymi zasobami ziemi.

7. ŚRODOWISKOWE ASPEKTY PRODUKCJI ROLNICZEJ NA PODKARPACIU

7.1. Funkcje ekologiczne w działalności gospodarczej

Współczesne realia społeczno-gospodarcze z jednej strony umożliwiają stosowanie nakładów wydatnie zwiększających ilościowe efekty działalności rolniczej, z drugiej natomiast sygnalizują potrzebę innego spojrzenia na rolnictwo. Rolnictwo jest działalnością silnie oddziałującą na jakość życia zarówno poprzez dostarczanie produktów żywnościowych (w ujęciu ilościowym i jakościowym) oraz kształtującą środowisko przyrodnicze poprzez zachowanie różnorodności biologicznej i utrzymanie jego licznych walorów zaspokajających potrzeby społeczne (np. krajobrazowych). Znajduje to wyraz w przyjmowanych celach i priorytetach polityki rolnej przez tworzenie licznych instrumentów finansowych, wspierających proekologiczne działania rolników, zapewniających trwałe korzystanie z zasobów przyrody i związane z realizacją modelu zrównoważonego rolnictwa i jego wielofunkcyjnością.

Utrzymanie cennych zasobów środowiskowych i bioróżnorodności na obszarach wiejskich wiąże się z zachowaniem istniejących form ochrony przyrody, rozwojem zrównoważonego rolnictwa..., zachowaniem mozaikowości terenów wiejskich, w tym rolniczych, stwarzających dogodne warunki do bytowania wielu gatunków oraz działaniami na rzecz zmniejszenia zanieczyszczenia wód⁷¹. Z punktu widzenia ochrony środowiska rolnictwo jest specyficznym działem gospodarki ze względu na to, że możliwości produkcji w ogromnym stopniu uzależnione są od stanu środowiska. Oznacza to, że prowadzenie niewłaściwej, rabunkowej gospodarki rolnej uniemożliwi lub, co najmniej utrudni, prowadzenie upraw i hodowli w przyszłości⁷².

W gospodarce krajowej rolnictwo podkarpackie jest uważane za obszar pełniący cztery podstawowe funkcje: przemysłowe, rolnicze, rekreacyjno-wypoczynkowe i turystyczne⁷³. Specyfika Podkarpacia i jego walory środowiskowe powodują, że poza tymi funkcjami istotne są także funkcje ekologiczne. Ich realizacja oznacza stosowanie takich metod produkcji, które zapewnią trwałe podtrzymanie produkcyjnych zdolności zasobów wykorzystywanych do wytwarzania artykułów rolnych oraz zachowania walorów środowiska przyrodniczego ze względów kulturowych.

⁷¹ *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi-rolnictwa-i-rybactwa-na-lata-2012–2020*, MRiRW, Warszawa, s. 10, www.minrol.gov.pl

⁷² *Prognoza oddziaływania na środowisko projektu PROW na lata 2007–2013*, Warszawa, s. 22; www.minrol.gov.pl/pol [pobranie: styczeń 2013]

⁷³ *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020*, Rzeszów 2006, s. 8, http://www.podkarpackie.pl/strategia/strat_woj.pdf

Tabela 7.1. Czynniki środowiskowy w rozwoju produkcji rolnej [%]

Powiaty	WJRPP* [punkty]	Powierzchnia objęta ochroną [%]	**Stosujące plodozmian	**Stosujące wypas
bieszczadzki	47,9	100,0	29,97	38,48
brzozowski	73,3	48,7	60,39	12,51
jasielski	70,8	36,4	68,10	20,85
krośnieński	64,7	63,8	58,08	10,81
sanocki	63,4	81,8	61,20	23,01
leski	55,5	98,4	25,68	24,01
dębicki	73,0	5,5	77,54	28,06
leżajski	65,6	42,1	56,66	9,68
mielecki	67,8	13,2	68,41	12,17
nizański	59,5	0,0	55,32	17,38
stalowowolski	66,5	5,2	41,76	9,42
tarnobrzeski	6,7	0,0	69,69	10,82
jarosławski	83,6	24,0	79,16	17,25
lubaczowski	68,8	47,9	79,20	26,29
przemyski	82,5	70,7	59,59	23,95
przeworski	82,6	45,2	67,24	12,59
kolbuszowski	55,3	49,4	71,20	28,03
łańcucki	81,1	21,1	67,26	8,88
ropczycko-śędziszowski	71,3	33,3	84,57	35,09
rzeszowski	75,5	38,3	60,44	18,28
strzyżowski	74,8	46,0	29,97	27,29

* Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej – wyrażony w punktach; średnio dla kraju wynosi 66,6, a dla Podkarpacia – 70,4

** procentowy udział takich gospodarstw w ogólnej liczbie gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS PSR 2010.

Produkcyjne funkcje rolnictwa realizowane są przez wykorzystanie podstawowego zasobu gospodarstw rolnych – ziemi, poddawanej uprawie w celu wytworzenia produktów roślinnych o różnorodnym przeznaczeniu (do bezpośredniej konsumpcji, przetwórstwa spożywczego, rzemiosła oraz przemysłu – m.in. energetycznego i innych). Szczególne powiązanie rolnictwa ze środowiskiem poprzez czynnik ziemi skłania do stosowania metod produkcji rolnej uwzględniających zróżnicowanie przyrodnicze, społeczne i gospodarcze, które odpowiadają zrównoważonej gospodarce.

Właściwe rozmieszczenia produkcji względem naturalnych warunków produkcji polega na stosowaniu intensywniejszych metod gospodarowania w obsza-

rach o dogodnych cechach środowiska. Środowiskowe uwarunkowania dla produkcji rolnej (szczególnie roślinnej) na Podkarpaciu są znacznie zróżnicowane – tabela 7.1⁷⁴. Wynika to z ukształtowania terenu i występowania zarówno obszarów górzystych, jak i nizinnych oraz wynikających z tego odmienności w jakości gleb, warunków wodnych i uwarunkowań agroklimatu. Syntetycznym ujęciem tych cech jest wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WJRPP), którego wartości dla województwa wykazują bardzo dużą zmienność. Najmniejszą liczbą punktów cechowały się gminy bieszczadzkie: Lutowiska – 41,0, Cisna – 45,8 i Czarna – 49,1, a wysokie wartości posiadały gminy: Chłopice – 103,0, Pawłosiów – 102,0, Orły – 99,1 i Żurawica 98,8⁷⁵.

Postawy produkcyjne rolników, którzy dysponują lepszymi jakościowo gruntami, wykorzystując zdolności wytwórcze gleb, polegają na wykonywaniu zabiegów związanych ze zmianowaniem upraw. Stosowanie płodozmianu łączone jest ponadto z dobrą praktyką w rolnictwie i wiąże się ze zrównoważeniem produkcji roślinnej. Procentowy udział gospodarstw stosujących płodozmian wykazywał znaczne zróżnicowanie gmin Podkarpacia, a rozmieszczenie gmin o najmniejszym i największym udziale takich gospodarstw – o powierzchni ponad 1 ha – zaprezentowano na rysunku 7.1.

Przy średniej wojewódzkiej 64,4% – największy odsetek gospodarstw stosujących płodozmian występował w gminach należących do powiatów o intensywniejszej produkcji i były to: ropczycko-sędziszowski (Ostrów, Ropczyce, Wielopole Skrzyńskie), jarosławski i lubaczowski, dębicki, kolbuszowski, a także w gminach powiatu sanockiego (Bukowsko i Zarszyn), powiatu przemyskiego (Medyka i Żurawica), powiatu przeworskiego (Adamówka, Gać i Zarzecze) oraz powiatu rzeszowskiego (Dynów i Krasne).

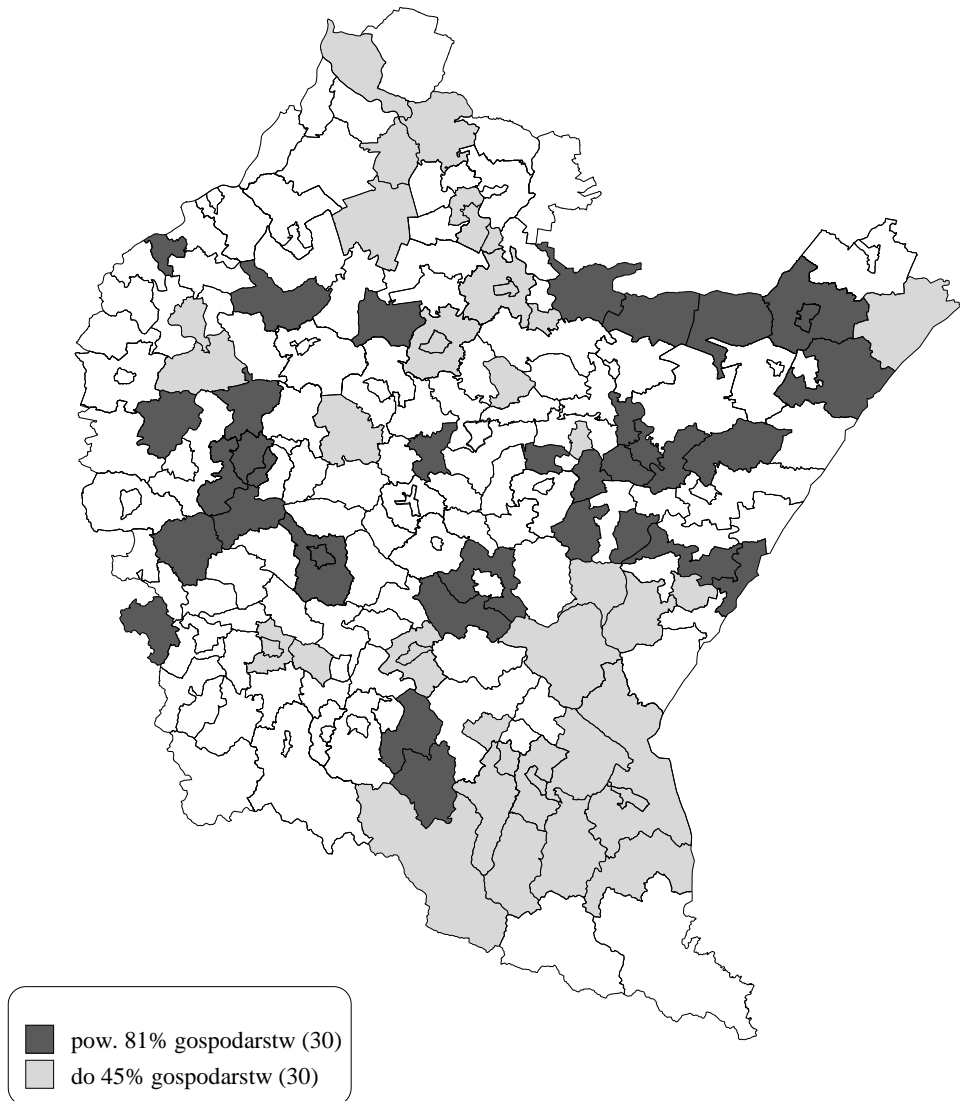
Zestawione dla powiatów wartości pozwalają na stwierdzenie związku pomiędzy czynnikiem środowiskowym a postawami produkcyjnym, gdyż występowała wysoka korelacja pomiędzy odsetkiem gospodarstw stosujących płodozmian i wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (0,7812).

Występowanie licznych walorów środowiska przyrodniczego Podkarpacia, usankcjonowane utworzeniem powierzchni objętej ochroną prawną, rodzi także pytanie o oddziaływania środowiskowe rolnictwa związane z charakterem produkcji. Analiza zależności pomiędzy udziałem powierzchni objętej ochroną w powiatach i udziałem gospodarstw stosujących płodozmian (-0,5180) wskazuje na zgodne relacje pomiędzy środowiskiem a działalnością rolniczą.

⁷⁴ Ze względu na brak niektórych danych dla poziomu gmin, a dotyczących zabiegów produkcyjnych stosowanych przez gospodarstwa, w zestawieniach tabelarycznych uwzględniono podział na jednostki administracyjne poziomu powiatowego. Pozwoliło to na ustalenie zależności korelacyjnej pomiędzy warunkami środowiskowymi a intensywnością stosowanych zabiegów produkcyjnych dla całej ich zbiorowości.

⁷⁵ Wysokie wskaźniki posiadają także gminy miejskie: Przeworsk, Rzeszów i Łańcut.

Rysunek 7.1. Gminy o najwyższym i najniższym udziale gospodarstw stosujących płodozmian

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS PSR 2010.

W regionach o ograniczonych możliwościach produkcyjnych ze względu na jakość ziemi, jej ukształtowanie i położenie względem rynku – a niewątpliwie są nimi tereny górzyste – znaczną część jakościowo słabszych użytków rolnych stanowią trwale użytki zielone. Z uwagi na spadek pogłowia przeżuwaczy, wśród użytków zielonych przeważają łąki, a niewielki udział przeznaczony jest na pastwiska, stąd tylko w nielicznych gospodarstwach wystąpił pastwiskowy wypas zwierząt. Gminy, gdzie ich udział przekroczył 50% to: Krempna, Czarna (powiat bieszczadzki), Stary Dzików i Wielopole Skrzyńskie; wysoki udział (40–50%) takich gospodarstw stwierdzono także w gminach: Lutowska, Jaśliska, Bukowsko, Jodłowa, Brzostek i Stubno. Natomiast znikomy udział takich gospodarstw – mniej niż 5%, wystąpił w gminach: Miejsce Piastowe, Białobrzegi, Bojanów, Borowa, Besko, Świlcza i Domaradz.

Zazwyczaj na wypas przeznaczano własne użytki zielone (90,5% gospodarstw), choć pojawiły się gminy, gdzie w gospodarstwach stosujących wypas w mniejszym stopniu wykorzystywano własne pastwiska: Horyniec-Zdrój (23,1%), Stubno (26,5%), Medyka (30,7%) i Laszki (43,3%).

Badając zgodność rozmieszczenia produkcji zwierzęcej wykorzystującej użytki zielone względem warunków środowiskowych, stwierdzono wysoką ujemną korelację pomiędzy odsetkiem gospodarstw stosujących wypas pastwiskowy i wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (-0,7107). Jest to zjawisko korzystne, że w obszarach o niższej jakości gleb i mniejszym udziale ziemi uprawnej częściej zagospodarowuje się użytki zielone poprzez wypas. Niepokojącym jednak może być fakt ogólnie niskiego odsetka gospodarstw prowadzących wypas pastwiskowy w wielu gminach bieszczadzkich, gdzie istnieją naturalne ograniczenia rozwoju produkcji rolnej – szczególnie roślinnej i tradycją była produkcja zwierzęca wykorzystująca użytki zielone. Zauważalne jest to w powiatach brzozowskim i krośnieńskim, których położenie w obszarach górzystych powinno skłaniać do rozwoju hodowli zwierząt trawożernych. Pozwoliłoby to na lepsze wykorzystanie produkcyjne użytków rolnych poprzez specjalizację w produkcji zwierzęcej dostosowanej do naturalnych uwarunkowań. Poza względami produkcyjnymi zapobiega to zjawiskom dzikiego zalesiania przez samosiewy i utracie powierzchni paszowej, a także pozwala na utrzymanie walorów kulturowych związanych z rolniczym zagospodarowaniem terenu – szczególnie ważnych w obszarach górskich, pełniących funkcje turystyczne.

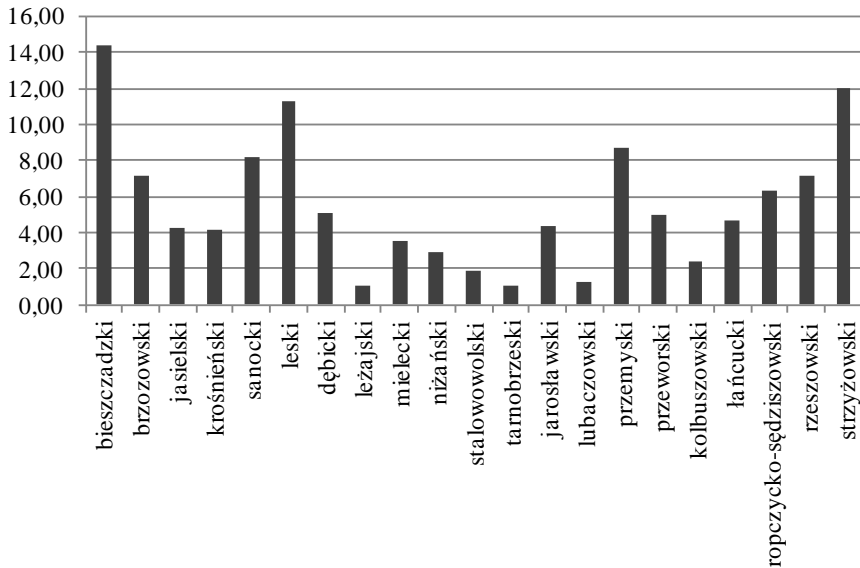
W odniesieniu do obszarów o mniej sprzyjających warunkach dla produkcji rolniczej B. Roszkowska-Mądra⁷⁶ zwraca uwagę na fakt, że korzyść z ziemi nie zawiera się wyłącznie w wysokiej jakości gleb, która decyduje o plonach, cenach i dochodach z ziemi, ale również w atrakcyjności tych ziem do świadczenia innych usług. Także H. Runowski⁷⁷ zwraca uwagę na odchodzenie od postrzegania rolnic-

⁷⁶ B. Roszkowska-Mądra, 2012, *Uzasadnienie potrzeby wspierania rozwoju obszarów ONW*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIV, z. 4, s. 101.

⁷⁷ H. Runowski, 2011, *Rolnictwo ekologiczne w Polsce – stan i perspektywy*, Program wieloletni 2011–2014, nr 50, IERiGŻ, Warszawa, s. 39–40.

stwa tylko i wyłącznie jako źródła generowania zysku, a większej skali w osiąganym zysku uwzględnienia kosztów środowiskowych (dobra praktyka rolnicza, programy rolno-środowiskowe UE). Podkreśla on także, że kategorii rolnictwa społecznie zrównoważonego nie można zawęzić do równowagi środowiskowej, dotyczy ono bowiem wszelkich decyzji kształtujących dorostan społeczny.

Rysunek 7.2. Odsetek gospodarstw podejmujących pielęgnowanie krajobrazu

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS PSR 2010.

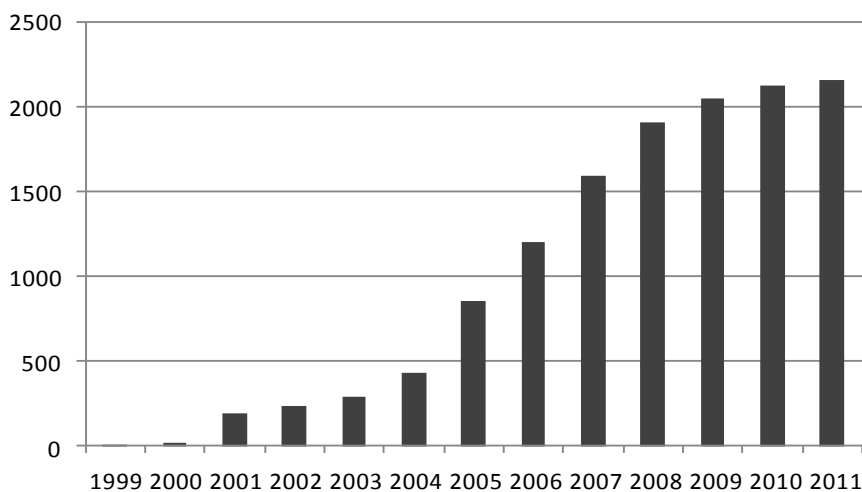
Tradycyjne rolnictwo, walory krajobrazowe i czyste środowisko to czynniki sprzyjające rozwojowi agroturystyki, która na Podkarpaciu koncentruje się na terenach posiadających prawnie uznane walory podlegające różnym formom ochrony przyrody⁷⁸. Podtrzymywanie tych walorów umożliwia także realizacja pozaprodukcyjnych funkcji rolnictwa poprzez pielęgnowanie krajobrazu, za które rolnicy otrzymują dodatkowe rekompensaty. W działania te włączają się gospodarstwa rolne Podkarpacia – szczególnie w części występowania obszarów chronionych, gdzie ich odsetek przekracza średnią wojewódzką (5,2%) i krajową (5,1%) – rysunek 7.2. Potwierdza to wysoka i dodatnia wartość współczynnika korelacji (0,6987) pomiędzy udziałem powierzchni objętej ochroną a odsetkiem takich gospodarstw.

Gospodarstwa o powierzchni ponad 1 ha, w których pielęgnowano w ciągu ostatnich 3 lat żywopłoty i szpalery drzew, stanowiły największy udział w powiecie bieszczadzkiem, wynosząc 14,5%, a wysokie wartości 7–12% ogółu gospodarstw cechowały powiaty: sanocki, brzozowski, przemyski, leski, strzyżowski i rzeszowski.

⁷⁸ E. Baran, B. Grzebyk, 2011, *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Podkarpacia. Stan i perspektywy*, Prace naukowe wydz. Ekonomii UR, Rzeszów, s. 83.

Szeroko rozumiane rolnictwo jest nieodłącznym elementem naszej egzystencji. Jednak należy pamiętać, iż negatywne oddziaływanie poprzez intensywną działalność człowieka, powinno się ograniczyć do minimum przy pomocy nowoczesnych technologii⁷⁹. Takie podejście jest szczególnie uzasadnione w odniesieniu do obszarów, w których gospodarstwa stosują ekologiczne metody produkcji. Jak wskazują dane głównego inspektoratu IJHARS⁸⁰, od 2001 r. na Podkarpaciu następował szybki wzrost liczby takich gospodarstw, łączony z wprowadzeniem odpowiednich regulacji prawnych określających warunki działalności⁸¹ (rys. 7.3).

Rysunek 7.3. Liczba gospodarstw ekologicznych Podkarpacia

Źródło: www.podrb.pl/produkcja-rolnicza/ekologia

Dynamiczny rozwój w 2001 r. związany był z wprowadzeniem ustawy o rolnictwie ekologicznym, która określiła warunki prowadzenia produkcji i przetwórstwa oraz warunki wprowadzania do obrotu produktów rolnictwa ekologicznego, a ponadto zagwarantowała dotacje dla ekogospodarstw. Po 2004 roku ze względu na wejście Polski w struktury Unii Europejskiej uzyskano możliwość dofinansowania produkcji ekologicznej w ramach działania „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt” (PROW 2004–06) oraz „Program rolnośrodowiskowy” w ramach PROW 2007–13. Niestety, na

⁷⁹ P. Sagan, T. Dobek, 2010, *Sposoby i kierunki zagospodarowania nawozów naturalnych jako możliwości zmian oddziaływania rolnictwa na środowisko* [w:] *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, s. 264.

⁸⁰ *Inspekcja Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych*; www.ijhar-s.gov.pl

⁸¹ W latach 2001–2004 zwiększyła się liczba gospodarstw z 195 do 430, co dawało województwu trzecie miejsce w kraju i jednocześnie drugie miejsce pod względem powierzchni uprawianych ekologicznie gruntów. Następnie ich liczba sukcesywnie zwiększała się wraz z przystąpieniem Polski do UE, a wzrost liczby gospodarstw z 855 do 2050 w latach 2005–2009 zapewnił województwu utrzymanie drugiego miejsca w kraju.

Podkarpaciu wzrost ilości gospodarstw niekoniecznie idzie w parze ze wzrostem ekologicznej produkcji towarowej. Ogromną większość powierzchni użytkowanej metodami ekologicznymi stanowiły łąki i pastwiska nie zawsze odpowiednio wykorzystywane ze względu na brak produkcji zwierzęcej. Wiele mniejszych gospodarstw produkuje praktycznie wyłącznie tylko na potrzeby własnej rodziny⁸². Sytuacja ta wydaje się w ostatnich latach (2010–2011) istotnym powodem zmniejszonego tempa wzrostu liczby i powierzchni podkarpackich gospodarstw ekologicznych, które otrzymując dofinansowanie za ograniczanie produkcji jednocześnie nie są silnymi jednostkami konkurującymi na rynku produkcji ekologicznej. Niekorzystnym uwarunkowaniem jest także duże rozdrobnienie gospodarstw, które przy ekstensywnym gospodarowaniu osiągają niższą wydajność ziemi. Stąd dla uzyskania odpowiedniego dochodu poprzez wzrost towarowości rolnicy powinni powiększać areal upraw, zagospodarowując jednocześnie duże zasoby siły roboczej.

Przy zróżnicowanym zaangażowaniu podkarpackich rolników w działania środowiskowe i podtrzymywanie walorów krajobrazowych wskazane wydaje się stosowanie mocniejszych bodźców do podejmowania odpowiednich działań produkcyjnych i organizacyjnych. Stymulatorem powinna być współpraca służb doradczych i organizacji rolniczych z Podkarpacką Izbą Rolnictwa Ekologicznego, która skupia pięć stowarzyszeń producentów. W regionie funkcjonuje też 21 przetwórci produktów ekologicznych, których działalność umożliwia docieranie podkarpackich ekoproduktów na szersze rynki zbytu.

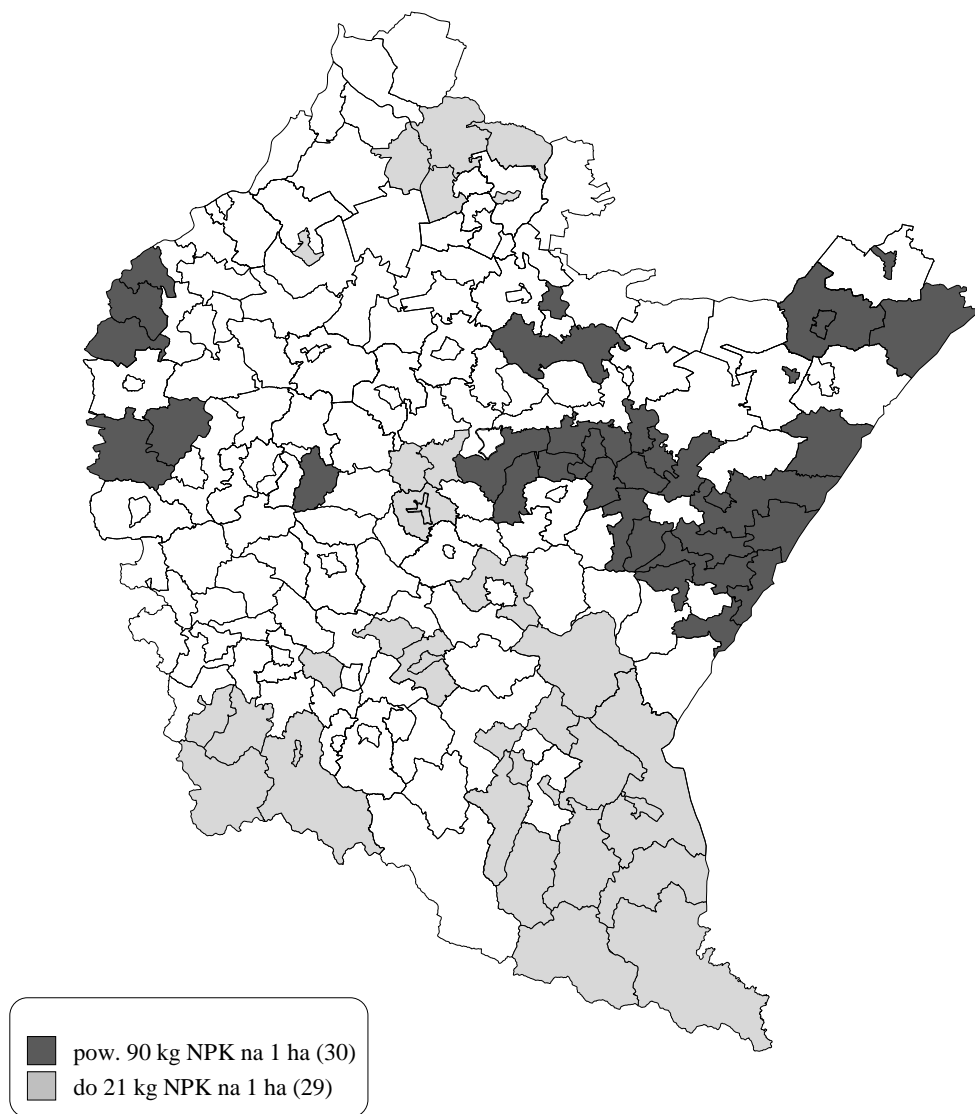
7.2. Nakłady określające intensywność produkcji roślinnej

Intensywność produkcji roślinnej wiąże się z poziomem nawożenia NPK, który dla województwa jest najniższy w kraju – stanowił 52,5% średniej krajowej i był wyraźnie zróżnicowany w gminach i powiatach (tabela 7.2). Wysoki poziom (kg) NPK/ha UR – przekraczający średnią wojewódzką (61,0) i krajową (116,1), wystąpił w gminach: Markowa (197,8), Gać (176,4), Czarna (powiat dębicki) (166,3), Chłopice (163,6) i Orły (162,7).

Najniższy poziom nawożenia mineralnego cechował obszary ekstensywnej produkcji. Związane było to również z położeniem w obszarach górzystych oraz występowaniem licznych walorów środowiska przyrodniczego i krajobrazowych – rysunek 7.4. Przy ogólnie niskim poziomie nawożenia w takich gminach, jak: Czarna (w powiecie bieszczadzkim), Lutowiska, Komańcza, Baligród, Cisna, Olszanica i Komańcza jednocześnie niewielu rolników – tj. mniej niż 10% ogółu gospodarstw o powierzchni ponad 1 ha – stosowało nawożenie NPK.

⁸² www.podrb.pl/produkcja-rolnicza/ekologia [pobranie: styczeń 2013]

Rysunek 7.4. Gminy o najwyższym i najniższym poziomie nawożenia mineralnego NPK/ha

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS PSR 2010.

Tabela 7.2. Stosowanie nakładów produkcyjnych w gospodarstwach rolnych

Powiaty	Poziom NPK/ha (kg)	Stosujące nawożenie organiczne*	Poziom CaO/ha (kg)	Stosujące środki ochrony roślin*
bieszczadzki	4,3	37,84	0,2	6,5
brzozowski	26,6	51,65	4,4	59,6
jasielski	23,2	50,61	2,5	60,8
krośnieński	35,5	37,28	11,5	45,5
sanocki	45,7	43,59	7,2	50,2
leski	3,5	37,51	0,3	17,5
dębicki	84,1	64,51	17,2	93,0
leżajski	75,7	58,77	26,3	70,3
mielecki	86,7	60,92	10,0	76,0
nizański	21,9	43,46	1,6	61,0
stalowowolski	29,0	44,23	3,3	42,7
tarnobrzeski	36,7	58,80	4,8	73,2
jarosławski	104,7	48,46	48,4	86,8
lubaczowski	91,9	57,83	47,4	86,1
przemyski	93,6	43,85	26,0	67,9
przeworski	95,6	54,82	25,2	75,8
kolbuszowski	28,9	53,73	1,3	68,9
łańcucki	127,6	51,90	14,3	66,4
ropczycko-sędziszowski	67,8	71,07	13,7	89,0
rzeszowski	34,3	48,85	2,9	64,2
strzyżowski	52,8	61,86	12,4	80,1

*procentowy ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS PSR 2010.

Ze względu na wzrastające ceny nawozów mineralnych obserwuje się wzrost stosowania nawozów naturalnych⁸³. Badanie reprezentacyjne wykazało, że na Podkarpaciu 42,8% ogółu gospodarstw utrzymujących użytki rolne w dobrej kulturze

⁸³ Nawozy naturalne to tak zwane nawozy pełne, gdyż zawierają wszystkie niezbędne składniki pokarmowe, jednak w stężeniach mniejszych niż w nawozach mineralnych; Zob: M. Rauba, 2010, *Wpływ stosowania nawozów na jakość wód powierzchniowych w zlewni użytkowanej rolniczo* [w:] *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, s. 229.

stosowało obornik, który stanowi podstawę nawożenia w gospodarstwach ekologicznych. Ponadto stosunkowo więcej stosuje się tu obornika – 30,4 kg/ha przy średniej krajowej 45,8 kg/ha⁸⁴.

Dane PSR 2010 pokazują, że nawożenie organiczne stosowano w ponad 50% gospodarstw Podkarpacia, a największy odsetek – powyżej 75% – wystąpił w gminach: Borowa, Jodłowa, Wielopole Skrzyńskie, Brzyaska i Ropczyce. Poza gminami miejskimi (Jasło, Krosno, Leżajsk, Sanok i Przemyśl) skrajnie niski udział (mniej niż 25%) takich gospodarstw wystąpił w wiejskich gminach górskich: Lutowiska i Cisna.

Zebrane wyniki dla powiatów ujawniły zależność polegającą na stwierdzonej wysokiej korelacji pomiędzy udziałem gospodarstw stosujących płodozmian i nawożenie mineralne (0,6217) oraz pomiędzy udziałem gospodarstw stosujących płodozmian i nawożenie organiczne (0,7442). Oznacza to, że w tych jednostkach, gdzie skupiają się gospodarstwa o większej aktywności produkcyjnej, stosowane są też intensywniejsze metody produkcji.

Poprawna agrotechnika uwzględniająca stosowanie nawozów organicznych i naturalnych, odpowiednie zmianowanie roślin, uprawa konserwująca i wapnowanie gleb sprzyjają utrzymaniu, a nawet pewnemu wzrostowi zawartości materii organicznej w glebie. Wykazano ponadto, że stosowanie uproszczeń w uprawie roli i roślin nie prowadzi do zubożenia gleby w materię organiczną oraz przyswajalne formy fosforu, potasu i magnezu, pod warunkiem zastosowania agrotechniki uwzględniającej wapnowanie gleby, uprawę międzyplonów, nawożenie obornikiem, przyorywanie słomy⁸⁵.

Ważne dla utrzymania zdolności produkcyjnych gleb jest wapnowanie – niestety było ono mało popularnym zabiegiem. Nieliczne na Podkarpaciu były gminy, w których stosowano nawożenie wapniowe – przy ogólnie niskim wskaźniku dla województwa (5,4%) – największy odsetek takich gospodarstw występował w powiecie lubaczowskim – 20,1% (we wszystkich gminach wiejskich wynosił od 10 do 43%) oraz w pojedynczych gminach: Gać 25,1% i Markowa – 17,1% gospodarstw o powierzchni ponad 1 ha. Średnio ponad 10% gospodarstw wapnowało grunty w powiatach: dębickim (w większości gmin 12–19%), leżajskim (Leżajsk – 13,3%, Grodzisko – 16,1% i Kuryłówka – 21,1%) i strzyżowskim (Wiśniowa – 17,3%). Najczęściej też w tych powiatach i gminach poziom nawożenia w kilogramach CaO/ha UR przekraczał wielokrotnie średnią wojewódzką (15,7) i był wyższy od średniej krajowej (38,7). Jednocześnie dodać należy, że o odpowiednie pH gleb dbano zazwyczaj w powiatach o ogólnie wyższym poziomie nawożenia NPK, co potwierdza wysoka korelacja pomiędzy poziomem dawek tego nawożenia na ha użytków rolnych (0,7595).

⁸⁴ www.podrb.pl/produkcja-rolnicza/ekologia [pobranie: styczeń 2013]

⁸⁵ Doświadczenia prowadzone przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa – PIB w Puławach (IUNG-PIB) i w innych ośrodkach naukowych; zob. S. Krasowicz, 2012, *Przesłanki racjonalnego wykorzystania gleb w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIV, z. 5, s. 116.

Zróznicowanie powiatów ze względu na intensywność zabiegów produkcyjnych wiązało się również ze stosowaniem przez gospodarstwa środków ochrony roślin. Największy ich odsetek skupił się tam, gdzie częściej występował płodozmian (korelacja wyniosła 0,9306) oraz średnio wyższe nawożenie NPK/ha (korelacja 0,6863). Przy niewiele mniejszym odsetku tych gospodarstw w województwie – 66,7% względem średniej krajowej – 70,0%, wyróżniały się gminy z powiatów: ropczycko-sędziszowskiego, jarosławskiego i lubaczowskiego, dębickiego oraz strzyżowskiego. Tym samym wystąpiła grupa gmin, gdzie rolnicy nie stosowali takich środków (Cisna i Lutowiska) lub tylko nieliczne gospodarstwa – zazwyczaj te o największej powierzchni (Krempna – 1,9%, Komańcza – 2,1%; Baligród – 3,1%, Czarna (w powiecie bieszczadzkim) – 4,5%, Ustrzyki Dolne – 7,5%).

Analiza zależności pomiędzy udziałem powierzchni objętej ochroną i udziałem gospodarstw stosujących środki ochrony roślin (-0,6099) ujawniła ujemną i wysoką korelację, co świadczy o braku zagrożeń dla cennych zasobów środowiskowych i realizacji funkcji ochronnej przez rolnictwo.

Podkreśla się często, że teren Podkarpacia to dobre miejsce dla rozwoju rolnictwa organicznego, które produkując żywność wysokiej jakości, wymaga większego nakładu pracy oraz nieskażonego środowiska. Produkcja taka jest tutaj wręcz wskazana, gdyż nie powoduje ubożenia bioróżnorodności okolicy, nie dochodzi do eutrofizacji wód powierzchniowych, nie ma ryzyka zanieczyszczenia wód gruntowych związanego z nawozami sztucznymi, nie dochodzi do wyjałowienia gleby ani do jej zasolenia⁸⁶. Jednak te uwarunkowania wydają się słabo wykorzystane w rozwoju podkarpackiego rolnictwa. Szczególnym przypadkiem jest słabe wykorzystanie produkcyjne użytków zielonych jako zasobu pasz poprzez rozwój hodowli zwierząt. Możliwości wykorzystania owiec w gospodarstwach ekologicznych wiążą się z ich doskonałym przystosowaniem do miejscowych warunków, małymi wymaganiami paszowymi, dobrą zdrowotnością i odpornością na choroby. Wraz z hodowlą bydła mlecznego jest to produkcja, która dominowała wśród gospodarstw ekologicznych Podkarpacia⁸⁷ i powinna być dalej rozwijana. Ponadto użytkowanie łąkowo-pastwiskowe oceniane jest jako najkorzystniejsze ze względu na przeciwdziałanie erozji gleb oraz ma szczególne znaczenie dla zrównoważonego rolniczego użytkowania terenów. Pozwala na trzymanie siedlisk przyrodniczych i siedlisk gatunków roślin i zwierząt, chroniąc je przed sukcesją drzew i krzewów, która zagraża trwałości walorów przyrodniczych regionu⁸⁸. Pojawia się tu także aspekt gospodarczy, gdyż jest to szczególnie ważne dla realizacji funkcji turystycznych obszarów wiejskich Podkarpacia i włączenia w nie zasobów gospodarstw rolnych. Ogólnie ograniczona aktywność produkcyjna wielu gospodarstw stanowi tym samym zagrożenie słabego wykorzystania potencjału rolnictwa regio-

⁸⁶ www.podrb.pl/produkcja-rolnicza/ekologia [pobranie: styczeń 2013]

⁸⁷ R. Tobiasz-Salach, D. Bobrecka-Jamro, A. Augustyńska-Prajsner, E. Szpunar-Krok, 2010, *Rolnictwo ekologiczne na Podkarpaciu*, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych nr 549, Warszawa, s. 221–225.

⁸⁸ E. Baran, B. Grzebyk, 2011, *Zrównoważony rozwój...* op. cit., s. 76.

nu. Osłabia to ich kondycję ekonomiczną i możliwości przyszłego rozwoju oraz stwarza zagrożenie procesami marginalizacji gospodarczej obszaru. Poszukując sposobów poprawy sytuacji rolnictwa poprzez wzrost konkurencyjności, niezbędne jest aktywizowanie rolników w kierunku wprowadzania zmian, które mogą być realizowane przy wsparciu finansowym UE różnorodnymi jego instrumentami.

Okazuje się, że na Podkarpaciu tylko 10–15% gospodarstw korzystało ze środków przeznaczonych na poprawę konkurencyjności, a 19% gospodarstw o pow. ponad 1 ha korzystało w 2010 r. ze wsparcia dla ONW⁸⁹ – pomimo znacznego udziału powierzchni UR objętej tym instrumentem (64,6%)⁹⁰. Dlatego konieczne wydaje się stosowanie bodźców służących przemianom strukturalnym i aktywizowaniu m.in. proekologicznych działań produkcyjnych rolników.

W kontekście oceny stosowania metod produkcji rolnej chroniących środowisko przyrodnicze, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody, należy stwierdzić brak zagrożeń ze strony podkarpackich gospodarstw, wynikających z intensywności produkcji. Pozwala to na produkcję artykułów wysokiej jakości oraz dostarczanie dóbr publicznych, związanych z podtrzymaniem specyficznych walorów regionu Podkarpacia.

Względy środowiskowe powodują, że podstawowym celem działalności rolniczej jest zachowanie równowagi ekologicznej, bioróżnorodności i stwarzanie warunków do produkcji zdrowej żywności⁹¹, pamiętając, że od sposobu realizacji na terenach rolnych działań w odniesieniu do ochrony środowiska zależeć będzie krajobraz Polski i stan środowiska na terenie całego kraju⁹².

⁸⁹ M. Bułkowska, 2011, *Efekty WPR w odniesieniu do rolnictwa* [w:] *Analiza efektów realizacji polityki rolnej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, Program wieloletni 2011–2014, nr 26, IERiGŻ, Warszawa, s. 78–79.

⁹⁰ *Wstępna analiza realizacji Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006*, cz. 2, Departament Rozwoju Obszarów Wiejskich Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2009.

⁹¹ B. Kutkowska, 2007, *Możliwości rozwoju obszarów wiejskich zlokalizowanych na terenach o wysokich walorach przyrodniczych*, *Wieś i rolnictwo* nr 3, s. 109–130.

⁹² *Prognoza oddziaływania na środowisko projektu PROW na lata 2007–2013*, Warszawa, s. 22; www.minrol.gov.pl/pol [pobranie: styczeń 2013]

ZAKOŃCZENIE

Jak wynika z przeprowadzonych badań, potencjał produkcyjny podkarpackiego rolnictwa jest słabo wykorzystany. Świadczy o tym niższy od przeciętnego dla całej Polski odsetek gruntów w dobrej kulturze rolnej i wysoki odsetek gospodarstw ugorujących grunty, niezależnie od ich obszaru. W rezultacie większość gospodarstw rolnych ma relatywnie małe znaczenie dochodotwórcze, a głównym źródłem dochodów właścicieli takich gospodarstw i ich rodzin jest praca najemna lub świadczenia emerytalne.

Porównania dla lat 2002–2010 dowodzą, że sytuacja rolnictwa na Podkarpaciu uległa pogorszeniu, mimo silnego wsparcia polskiego rolnictwa funduszami Unii Europejskiej.

W podkarpackim rolnictwie nie wykształciły się subregiony ani nawet lokalne środowiska charakteryzujące się znaczącą dynamiką rozwoju gospodarstw rolnych, świadczące o postępującej specjalizacji przestrzennej. Badania wykazały, że niezależnie od uwarunkowań przyrodniczych, dominującą pozycję w strukturze gruntów ornych mają uprawy zbożowe, a ich udział w latach 2002–2010 wykazywał tendencję wzrostową. Jeśli zestawić ten fakt z dużym rozdrobieniem podkarpackich gospodarstw, to można sformułować tezę, że taki profil produkcyjny większości gospodarstw nie może dawać możliwości skutecznego konkurencji na rynku, bo uprawa zbóż należy do tych kierunków produkcji, których opłacalność jest bardzo mocno powiązana z dużą skalą produkcji, której osiągnięcie w warunkach Podkarpacia jest bardzo utrudnione.

Ważną formą aktywności zawodowej rolników na Podkarpaciu jest pozarolnicza działalność gospodarcza, która jest skoncentrowana głównie w gospodarstwach większych obszarowo. Może to świadczyć o niskiej konkurencyjności gospodarstw, które w związku z tym poszukują poprawy wykorzystania swoich zasobów poza sferą produkcji rolniczej.

Pośrednim potwierdzeniem słuszności takiego stwierdzenia są niskie ceny gruntów ornych w obrocie prywatnym, wskazujące na małe zainteresowanie powiększaniem zasobów ziemi przez gospodarstwa rolne.

Charakterystyczną cechą Podkarpacia jest wysoki udział obszarów chronionych w ogólnej powierzchni województwa. Szczególne walory przyrodnicze i krajobrazowe występują na obszarach górskich. Jak wynika z badań, podkarpackie rolnictwo ma duży udział w działaniach na rzecz poprawy walorów środowiska przyrodniczego, o czym świadczy wysoki odsetek gospodarstw stosujących płodozmian czy podejmujących pielęgnowanie krajobrazu w formie nasadzeń żywopłotów i szpalerów drzew. Najwięcej takich gospodarstw jest w Bieszczadach i Beskidzie Niskim. Ponadto rolnictwo na Podkarpaciu charakteryzuje się niskim poziomem intensywności produkcji, co z jednej strony jest potwierdzeniem małej konkurencyjności, z drugiej zaś oznacza, że produkcja rolnicza nie tworzy dużych zagrożeń dla środowiska przyrodniczego.

Analizy prowadzone w poszczególnych rozdziałach prowadzą do wniosku o słabym wykorzystaniu każdego z zasobów podkarpackiego rolnictwa i utrwaleniu się takiego stanu w ostatnich latach. Nie ma przy tym prostej odpowiedzi na pytanie o główne przyczyny tej sytuacji.

Z całą pewnością nie mamy tu do czynienia z procesem marginalizowania rolnictwa przez szybko rozwijające się nierolnicze sektory gospodarki i w związku z tym małą atrakcyjnością pracy w gospodarstwie rolnym, bo Podkarpacie należy do regionów o niskim poziomie wynagrodzeń za pracę, relatywnie wysokiej stopie bezrobocia i bardzo wysokim odsetku mieszkańców wsi. Nie są to zatem cechy charakteryzujące wysoko rozwiniętą gospodarkę, gdzie rolnictwo w regionie ma niewielkie znaczenie.

Można przyjąć, że jedną z przyczyn mających istotne znaczenie dla poziomu wykorzystania potencjału w podkarpackim rolnictwie są małe zasoby ziemi wśród zdecydowanej większości gospodarstw, co przesądza o braku możliwości osiągnięcia korzyści ekonomii skali i skutecznego konkurowania w ten sposób na rynku rolnym. Okoliczność ta nie wyjaśnia jednak powodów słabego wykorzystania zasobów ziemi rolniczej w gospodarstwach większych obszarowo (powyżej 10 ha użytków rolnych). Ponadto niskie ceny gruntów ornych mogą być dowodem małego zainteresowania zakupem ziemi i powiększaniem tego zasobu w gospodarstwach, których właściciele dostrzegają możliwości rozwoju produkcji rolniczej.

Jako możliwą przyczynę należy tu traktować zbyt małą liczbę silnych ekonomicznie gospodarstw w regionie, co ma wpływ na małe zainteresowanie ze strony zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego organizowaniem zaplecza surowcowego, bo ze względu na niewielką liczbę gospodarstw spełniających warunki stawiane przez sferę przetwórstwa i przestrzenne rozproszenie takich gospodarstw, koszty zorganizowania bazy surowcowej muszą być wysokie. Dodatkowym czynnikiem utrudniającym budowę zaplecza surowcowego w takim regionie jest mała skłonność rolników do wspólnego działania np. w formie grup producentów.

W świetle powyższych stwierdzeń uzasadnione jest pytanie o najważniejsze i najbardziej pożądane kierunki zmian w podkarpackim rolnictwie w najbliższej perspektywie, a także o niezbędne działania instytucjonalne przyspieszające jego rozwój. Spośród różnych działań za najpilniejsze można uznać:

- sprecyzowanie, przez władze regionalne i inne instytucje odpowiedzialne za stan rolnictwa, strategicznych kierunków rozwoju tego sektora, z uwzględnieniem jego specyficznych cech strukturalnych i przestrzennych;
- bardziej selektywne niż dotychczas stosowanie instrumentów wsparcia gospodarstw rolnych środkami Unii Europejskiej, w tym zwłaszcza w zakresie poprawy wykorzystania potencjału produkcyjnego najsilniejszych ekonomicznie gospodarstw rolnych;
- promowanie i organizacyjne wspieranie wspólnego działania rolników na rzecz pokonywania barier rozwojowych gospodarstw, w tym zwłaszcza

umacniania pozycji na rynku przez tworzenie grup producentów i form spółdzielczych w rolnictwie;

- szersze niż dotąd upowszechnianie takich metod gospodarowania w rolnictwie, które dobrze służą dbałości o walory przyrodnicze i krajobrazowe obszarów wiejskich.

BIBLIOGRAFIA

1. Adamczyk P., *Aktywność ekonomiczna ludności ekonomicznej w Polsce*. Roczniki Naukowe SERiA, t. XI, z. 4, 2009.
2. Adamska H., *Aktywność ekonomiczna mieszkańców obszarów wiejskich jako element zrównoważonego rozwoju*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XII, z. 5, 2010.
3. *Aktywność ekonomiczna ludności Polski 2010*, GUS, Warszawa 2011.
4. Alsos G.A. i in., *The handbook of research on entrepreneurship in agriculture and rural development*, E. Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2011.
5. *Analiza porównawcza województw w kontekście realizacji celów Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, lipiec 2011.
6. Bański J., *Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich*, Studia Rozwoju Obszarów Wiejskich, tom 5, 2004.
7. Baran E., Grzebyk B., 2006, *Grupy producentów na Podkarpaciu podmiotem w pozyskiwaniu funduszy strukturalnych*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Zeszyt Rolnictwo LXXXVII nr 540, Wrocław.
8. Baran E., Grzebyk B., 2011, *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Podkarpacia. Stan i perspektywy*, Prace naukowe wydz. Ekonomii UR, Rzeszów.
9. Boltromiuk A., *Możliwości i problemy rozwoju obszarów wiejskich objętych Europejską Siecią Ekologiczną Natura 2000* [w:] *Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000 jako nowy element polskiej wsi i rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
10. Borys T., *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Ekonomia i Środowisko. Warszawa–Białystok 2005.
11. Brodziński Z. (red.), *Gospodarstwa młodych rolników w warunkach integracji europejskiej*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2002.
12. Bułkowska M., *Efekty WPR w odniesieniu do rolnictwa* [w:] *Analiza efektów realizacji polityki rolnej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich, Program wieloletni 2011–2014*, nr 26, IERiGŻ, Warszawa 2011.
13. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim*, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012.
14. *Charakterystyka gospodarstw rolnych*, PSR 2010, GUS, Warszawa 2012.
15. Czudec A., *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*, Monografie i Opracowania nr 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
16. Czudec A., *Ekspertyza dotycząca woj. podkarpackiego* [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, t. II Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007.
17. Czudec A., Kata R., Miś T., Zajac D., *Rola lokalnych instytucji w przekształceniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
18. Czudec A., *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
19. Czudec A., *Teoretyczne aspekty rozwoju zrównoważonego* [w:] *Odnawialne źródła energii jako element zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2006.

20. Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A., *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Wyd. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2004.
21. Drucker P.F., *Innowacje i przedsiębiorczość, praktyka i zasady*, PWE, Warszawa 1992.
22. Duczkowska-Małysz K., *Zmieniająca się rola rolnictwa w społecznym i ekonomicznym funkcjonowaniu obszarów wiejskich* [w:] *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, red. M. Kłodziński, IRWiR PAN, Warszawa 2008.
23. Dzun P., *Regionalne zróżnicowanie zmian w chowie krów i produkcji mleka w Polsce*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 4, 2012.
24. Dzun W., *Zmiany skali wykorzystania zasobów gruntów rolnych w Polsce w procesie przemian systemowych i integracji z Unią Europejską*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, 2012.
25. Górską J., Michna W., *Ubytek użytków rolnych na cele pozarolnicze w Polsce*, *Wieś i Rolnictwo*, nr 4 (194), 2010.
26. Hałamska M., *Regionalne zróżnicowanie rozwoju wsi* [w:] *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, red. G. Gorzelak, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2007.
27. Józwiak J., Podgórski J., *Statystyka od podstaw*, PWE, Warszawa 1998.
28. Kamińska W., *Pozarolnicza aktywność gospodarcza osób fizycznych na obszarach wiejskich w Polsce* [w:] *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju*. W. Kamińska, K. Heffner (red.), STUDIA KPZK PAN, Tom CXXXIII, Warszawa 2011.
29. Karwat-Woźniak B., *Różnice regionalne w wybranych społecznych i ekonomicznych uwarunkowaniach funkcjonowania polskiego rolnictwa*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XIII, z. 3, 2011.
30. Krakowska-Bal A., *Pozarolnicza działalność gospodarcza w polskich gospodarstwach rolnych na tle gospodarstw z krajów UE*, *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, nr 5, PAN, Warszawa 2009.
31. Krasowicz S., *Przesłanki racjonalnego wykorzystania gleb w Polsce*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XIV, z. 5, 2012.
32. Kutkowska B., 2007, *Możliwości rozwoju obszarów wiejskich zlokalizowanych na terenach o wysokich walorach przyrodniczych*, *Wieś i rolnictwo* nr 3.
33. Lorencowicz E., *Rynek ciągników rolniczych w Polsce*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XIII, z. 3, 2011.
34. Łucki Z., Frączek P., *Modernizacja sektora energii* [w:] *Gospodarka Polski 1990–2011*, M.G. Woźniak (red.), tom II, PWE, Warszawa 2012.
35. Michna W., *Polityka gospodarcza Polski w pierwszych dekadach XXI wieku*, Wyd. Akademii Finansów, Warszawa 2009.
36. Miś T., *Specyficzne uwarunkowania prowadzenia gospodarstw przez młodych rolników*, *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie*, nr 75, Warszawa 2009.
37. Ostromięcki A., Zajac D., *Ekonomiczne i społeczne bariery rozwoju rolnictwa w południowo-wschodniej Polsce* [w:] *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, A. Czudec (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
38. Pawlak J., *Podaż ciągników a opłacalność produkcji rolniczej*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 3(332), 2012.

39. Piet L., Latruffe L., Mouel Ch. Le, *How do agricultural policies influence farm size inequality?*, The example of France, *European Review of Agricultural Economics*, v. 39, nr 1, 2012.
40. Poczta W., *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych* [w:] *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2012.
41. *Produkt krajowy brutto – rachunki regionalne w 2010 roku*, GUS, 2012.
42. *Prognoza oddziaływania na środowisko projektu PROW na lata 2007–2013*, Warszawa, s. 22; www.minrol.gov.pl/pol [pobranie: styczeń 2013]
43. *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, K. Duczowska-Małysz (red.), IRWiR PAN, Warszawa 1993.
44. Rauba M., *Wpływ stosowania nawozów na jakość wód powierzchniowych w zlewni użytkowanej rolniczo* [w:] *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2010.
45. *Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2012.
46. Roszkowska-Mądra B., *Uzasadnienie potrzeby wspierania rozwoju obszarów ONW*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XIV, z. 4, 2012.
47. Runowski H., *Rolnictwo ekologiczne w Polsce – stan i perspektywy*, Program wieloletni 2011–2014, nr 50, IERiGŻ, Warszawa 2011.
48. *Rynek mięsa – kierunki zmian*, [w:] *Biuletyn informacyjny* nr 2/2012.
49. Sagan P., Dobek T., *Sposoby i kierunki zagospodarowania nawozów naturalnych jako możliwości zmian oddziaływania rolnictwa na środowisko* [w:] *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2010.
50. Salois M., Moss Ch., Erickson K., *Farms income, population and farmland prices: a relative information approach*, *European Review of Agricultural Economics*, v. 39, nr 2, 2012.
51. Siekierski J., *Rolnictwo i wieś przed i po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków 2010.
52. Sobczyk M., *Statystyka*, UMCS, Lublin 1998.
53. *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020*, Rzeszów 2006, www.podkarpackie.pl/strategia/strat_woj.pdf
54. *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*, MRiRW, Warszawa, s.10, www.minrol.gov.pl
55. Szewczyk J., *Przestrzenne zróżnicowanie wyposażenia gospodarstw w maszyny rolnicze w Małopolsce*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XIII, z. 3.
56. Ślusarz G., Grzebyk B., *Stan i możliwości rozwoju chowu bydła mlecznego*, *Więś i Rolnictwo Rzeszowskie*, Akademia Rolnicza w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 1998.
57. Ślusarz G., *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją – na przykładzie województwa podkarpackiego*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2005.
58. Tobiasz-Salach R., Bobrecka-Jamro D., Augustyńska-Prajsner A., Szpunar-Krok E., *Rolnictwo ekologiczne na Podkarpaciu*, *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych* nr 549, Warszawa 2010.
59. Urban R., *Ocena spójności procesów rozwojowych rolnictwa i przemysłu spożywczego*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, 2012.

60. Urban S., *Koniunktura w rolnictwie a zużycie środków do produkcji rolnej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XIV, z. 1, 2012.
61. Wiatrak A.P., *Analiza kierunków rozwoju obszarów wiejskich w UE oraz uwarunkowania ich zmian*, Zeszyty Naukowe nr 139, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2010.
62. Wiatrak A. P., *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce oraz uwarunkowania ich zmian*, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, nr 3, 2012.
63. Wilkin J., *Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji* [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.), IRWiR PAN, Warszawa 2005.
64. *Województwo podkarpackie. Podregiony, Powiaty, Gminy*, 2012, US w Rzeszowie, Rzeszów 2012.
65. Woś A., *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004.
66. *Wstępna analiza realizacji Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006*, cz. 2, Departament Rozwoju Obszarów Wiejskich Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2009.
67. Zegar J.S., *Przesłanki nowej ekonomii agrarnej we współczesnym świecie* [w:] *Agronomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania*, pod red. A. Grzelaka, A. Sapa, Zeszyty Naukowe, z. 150, Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu 2010.
68. Zegar J.S., *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
69. Ziętara W., *Wewnętrzne uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa*, Roczniki Nauk Rolniczych, seria G, t. 94, z. 2, 2008.
70. Żuber P., *Terytorialny wymiar w polityce rozwoju – potrzeba zmian systemowych w świetle nowej generacji dokumentów planistycznych* [w:] *System planowania przestrzennego i jego rola w strategicznym zarządzaniu krajem*, Studia KPZK, PAN, Tom CXXXIV, 2011.